

ERIK POLÁK

TŘI KAPITOLY
PRAHA 1988

Nakladatelství Sdělovací technika, Praha 2006

Poznámky vydavatele

Jak je vidět již z předchozí strany, můj tatínek napsal tuto knihu v roce 1988. Snažili jsme se zachovat ji v co nejpůvodnějším tvaru, a proto nejsou časové ani místní údaje transponovány do dnešního času a místopisu; provedli jsme jen drobné opravy zřejmých překlepů a drobně upravili interpunkci. Bylo také přidáno několik fotografií a dokumentů – a samozřejmě strohý strojopis tehdejších samizdatů je nahrazen grafickou úpravou.

Název knihy je poněkud matoucí a zaslouží si vysvětlení. Tatínek chtěl napsat svoje paměti ve třech kapitolách: Práh, Jevišťe a (snad) Propadliště, což byly kapitoly jeho života do roku 1946, pak do roku 1969. Naštěstí pro něj i pro nás získal jeho život i čtvrtou kapitolu po roce 1989, kterou bychom snad mohli nazvat Derniéra či Benefice.

Tedy tato kniha, ač se jmenuje Tři kapitoly, obsahuje jen první z nich.

Poděkování

Rád bych moc a moc poděkoval všem, kteří pomohli této knize na svět. Dovolím si zmínit pouze Arnošta Lustiga, který mile a ochotně napsal předmluvu, je tedy snad Kmotr knihy, a Adrianu Skálovou, která oblékla knihu do obálky, a tedy je snad Sudička.

Erik Polák
Tři kapitoly
Praha 1988

Jiří Polák
Vydalo nakladatelství Sdělovací technika, Praha 2006
Redakční zpracování: PhDr. Michaela Malinová
Obálka: Adriana Skálová
Sazba: Veronika Tvrđková
Tisk: Calamarus s.r.o.
1. vydání, Praha 2006

ISBN 80-86645-12-6

Předmluva

Rád píšu pár slov úvodem ke knížce Erika Poláka, *Tři Kapitoly*. Je to jedna z mnoha vzpomínkových knih, v kterých zápasí zapomnění s pamětí, pomíjivost s trvalostí, pravda s ozvěnou, a je zároveň jedinečná. Knihy, jako lidé, kteří je píší, mají jedinečnou duši, v které se odráží svět, v němž žijí, je to jitrní obloha v oné pověstné kapce rosy.

Erik Polák, inspirován životem, který mu hnětla doba války, a co jí těsně předcházelo i následovalo, a životem, jenž žil, svou povahou a k čemu ho předurčil osud, se pokusil vyhmátnout to podstatné v osobním životě a své osobní zkušenosti v tom, čemu se ve zkratce může říkat osobní dějiny druhé světové války.

V této chvíli, kdyby se jí dožil, by mu bylo pětasedmdesát let. Třičtvrté století, které změnilo svět, poznamenalo život všech, kteří se narodili, nebo teprve narodí, je důvodem, proč už nikdy nebude svět čím kdysi byl. Je to autentická výpověď, vedená snahou o pravdu a nic než pravdu. Je to zpověď, ve které se život jednoho z mnoha, ale současně život mnoha v osudu jednoho, odráží jako v důvěrném zrcadle. Je to pokus o zprávu a paměti na cosi, co by se nemělo zapomenout. Nikoli pro soucítění s postiženými nebo poraženými, ale abychom ze zkušeností jednoho ze zkušených byli poučenější, silnější a schopní se bránit.

Motto knížky Erika Poláka by mohl být výkřik „už nikdy válku“. Pryč s nacismem, vyvolenstvím jedněch za cenu ponížení druhých. Je to krásná, pravdivá vzpomínková kniha, napsaná se smyslem pro pravdu, se zaujetím k osudům lidí, kteří patří mezi spravedlivé a čestné a statečné. Jen jako odstín barvy zdůrazní malbu, vyvstává z knížky to české, co se prolíná v židovské duši. Nejen pro čistotu jazyka, jakým je napsána, i pro ducha, jímž je prolnta. Je to zajímavá zpověď, podobající se klenotu. Je to klenot.

Arnošt Lustig
Praha, červen 2005

Každá kniha je zpověď, a kniha vzpomínek je zpověď beze snahy skrýt se za stíny vymyšlených hrdinů.

Ilja Erenburg: Lidé, roky, život

Nemohu líčit zákulisí významných diplomatických jednání, vřavu velkých bojišť ani setkání s proslulými osobnostmi. Nebudu vyprávět o výstupech na osmitisícovky ani o potlesku naplněných sálů a stadionů. Prožil jsem jen málo z toho, o čem se většinou čte v pamětech. Proč je ale potom vůbec píšu? Proto, že patřím k lidem, do jejichž životních osudů zasáhly se silnou a bezprostřední naléhavostí všechny nejdůležitější události naší historie posledních padesáti let. Způsob těchto zásahů, jejich obsah i odraz, může snad být zajímavý a v něčem i poučný také pro jiné osoby, než je moje vlastní.

Zda tomu tak skutečně je, posuďte, prosím, sami.

E. P.

obr. 1

obr. 2

obr. 3

obr. 4

Kapitola první

Práh

Školní chodba byla tmavá a navzdory zářícímu slunci pozdního léta studená. Na kalendáři stálo toho dne pondělí 2. září 1935. Krčil jsem se v houfu dětí vyjevených podobně jako já a pokukoval po mamince, stojící s jinými rodiči opodál. Snad jsem od ní očekával spásu od nového a neznámého světa, který se tu otevíral. Záchrana však nepřicházela. Maminka spolu s ostatními napjatě poslouchala mečivý hlas malého mužíka s kozí bradkou, vyvolávajícího jména. Koho přečetl, směl vkročit do třídy a posadit se do jedné z rozviklaných, inkoustem pošpiněných lavic. Dětská skupina se rychle tenčila, ale několik z nás stále zůstávalo na místě. Mužík skončil, rychle přehlédl nepřečtený zbytek, obrátil se k rodičům a řekl: „Koho jsem nečetl, nebyl do první třídy přijat. Jsou to děti narozené po prvním září a nemáme pro ně dost místa. Musí přijít až za rok.“ Ano, pro případ potřeby jsem uměl vzorně odříkat, že jsem se narodil 5. listopadu 1929 a také jsem věděl, že listopad je až po září. Jen jsem netušil, co to má společného s nástupem do školy, o jehož neodvratitelnosti jsem byl přesvědčen a očekával jej s neurčitými obavami. Ale na dlouhé úvahy nezbýval čas. Maminka mě rozčileně vzala za ruku a pospíchala se mnou na tramvaj. Cíl – Libeňský zámek, sídlo magistrátu Prahy 8, kam se jelo s protestem a stížností. Nic jsme samozřejmě nepožádali a nabídku, že bych mohl chodit do německé školy, tam že je místa dost, maminka rezolutně odmítla.

Pěšky jsme se pomalu vydali zpátky do horní části Libně, kde jsme bydleli. Času už teď bylo dost.

Epizodou s nepřijetím do první třídy začínají zhruba mé ucelené vzpomínky z dětství. Ale příběh, do jehož děje jsme vstoupili na chodbě obecné školy chlapecké v Lindnerově ulici, začal ve skutečnosti – alespoň pokud jej můžeme dnes vysledovat – někdy ve druhé polovině devatenáctého století v jedné obci a v jednom městečku na Českomoravské vysočině. Nemohu jinak než představit jeho průvodce, hlavní i vedlejší aktéry, zmínit se o souvislostech jejich života.

Ve Skuhrově poblíž Německého Brodu se v prosinci roku 1861 narodil Mořic Pollak, můj pozdější nikdy nepoznaný dědeček. O jeho otci Simonu Pollakovi a matce Františce jsou s určitostí známa jen ta jména a skuhrovské bydliště. Ale je možno oprávněně

se domnívat, že zde Simonovi patřilo hospodářské stavení a že vedle menšího množství pozemků představoval hlavní zdroj jeho obživy obchod se smíšeným zbožím, který ve svém domě provozoval. V lednu 1890 se Mořic oženil. Matrikářovi udal, že je zaměstnaným obchodníkem a nebude zřejmě daleko od pravdy, že obchod mu před jeho svatbou odedal otec Simon a sám odešel na odpočinek.

Mořicovou ženou se stala třiatvacetiletá Regina Steinová, rovněž dcera obchodníka, tentokrát z blízké Světlé nad Sázavou. O novomanželích víme již zcela určitě, že spolu žili ve skuhrovském selském stavení číslo 41, kde kromě obytných místností, stodoly a chlévů byl i obchod a nejpozději od roku 1894, kdy Mořic obdržel koncesi od c.k. okresního hejtmanství v Čáslavi, též malý hostinec¹.

Pollakovým se ještě v prosinci svatebního roku narodila dcera Irma, o čtrnáct měsíců později další dcera Marta a v červenci 1894 konečně syn Arnošt, kterého všichni jmenovali Erna. Slibně se rozvíjející manželské soužití utrpělo však krátce na to neočekávanou ránu. Mořic trpěl žaludečními vředy a v srpnu 1898 v jejich důsledku zemřel na vnitřní krvácení. Nedožil se ani sedmatřiceti let. Dvaatřicetiletá vdova zůstala sama s třemi malými dětmi, osiřelým hospodářstvím a osudovou otázkou co si s tím vším počít. Fotografie pořízená nedlouho předtím ukazuje Reginu jako štíhlou ženu jemných rysů a zasněného pohledu, na jejíž podnikatelské schopnosti bychom od pohledu asi příliš mnoho nevsadili. Ale jako v jiných případech i tady by pouhé zdání klamalo. Po manželově smrti převzala Regina odhodlaně všechnu činnost do svých rukou. Vdovským právem požádala o převedení obchodní i hostinské koncese na své jméno, starala se o obdělávání pozemků i zaopatření dobytka a domácích zvířat. Nikdy se už znovu neprovdala a otčímá dětem nepřivedla. Později ještě rozšířila pohostinskou živnost o taneční zábavy. Není mi sice jasné, jak se kdo v té době známé šenkovní malé místnosti mohl otáčet, ale tanec se tam opravdu konal. Zachoval se i babiččin přípis „Veslavnému zemskému výboru království českého v Praze“ z 11. dubna 1905. „Letošního roku,“ píše se v něm mj., „mínějí u mě spolky pro dobročinné účely několik koncertů odbývat i já sama míním do hostinské místnosti hudební automat zakoupiti, a proto z důvodů těchto přihlašuji se dodatečně ku všeobecnému hudebnému pro rok 1905, s uctivou prosbou, aby žádost moje odmítnuta nebyla a mě bylo dáno dodatečné povolení k odbývání tanečních zábav.“

Zda babička potom skutečně zakoupila orchestrion, nevím, ale Arnošt později často vzpomínal, jak hostům hrával k tanci na heligonku, kterou se sám a bez znalosti not naučil ovládat.

Z I. světové války se o skuhrovské rodině příliš zpráv nezachovalo. Arnošt narukoval, Regina s Irmou a Martou hospodařily a špatně se jim asi nedařilo. Krátce po válce, v prosinci 1920, přikoupila totiž Regina 2 jitra a 750 sáhů půdy (rolí a pastvin, jak stálo ve smlouvě) a požadovaných 14 810 Kčs ihned hotově zaplatila.

V té době, po vzniku Československé republiky, se také definitivně projevilo, že Polákovi ze Skuhrova jsou čeští židé. Již předtím se doma mluvilo jen česky, v češtině vyřizovali veškerý styk s úřady, snažili se co nejvíce splynout se svým českým okolím. Občas se ale Regina podepisovala svým skutečným jménem Pollaková. Teď však už všichni důsledně používali jen počeštěnou podobu svého jména, i když úředně se nadále jmenovali se dvěma l a krátkým a.² Českými židy byli i ve svém smyslu tohoto slova. Aniž se nad tím nějak zvlášť zamýšleli, nedovedli si po celý život vůbec reálně představit, že by za svou skutečnou vlast považovali jinou zemi než tu, kde se narodili, pracovali, kde měli hroby jejich předků. Ale ani s jejich náboženskou vírou to nebylo příliš slavné a Marta s Irmou se jí později úplně vzdaly. Obě dávno již dospělé sestry se poohlížely po ženších. Ale ti, jak se zdá, se do Reginina domu příliš nehrnuli. Až v roce 1924 nebo 1925 se mladší Marta, tehdy již dva či třiatřicetiletá, provdala za četnického strážmistra Antonína Strenga a odešla za ním do jeho působiště v Golčově Jeníkově. Irmě se podařilo následovat jejího příkladu v roce 1926 jako téměř šestatřicetileté. Jejím vyvoleným se stal Antonín Choutka, rolník z blízké vsi Dobrá, o šest let mladší než nevěsta. Oba Antonínové byli křesťané, áriji řečeno pozdějším jazykem, a nevěsty neváhaly nechat se před svatbou pokřtít, aby se svým manželům a jejich rodinám co nejvíce přiblížily. Irmin oddací list se zachoval, můžeme si tedy přejít, že svatba se konala v gymnasiálním kostele církve československé v Německém Brodě a že nevěsta se nyní jmenovala Irma Vlasta, protože se křtem přijala i nové křestní jméno.

Arnošt, nejmladší ze sourozenců, dospěl k vojenskému věku právě na počátku I. světové války. Narukoval k dragounskému regimentu do Mostu a tam, později v Terezíně, také válku přežil. Frontě se mu podařilo vyhnout. Vrátil se domů, ale k hospodaření a životu na venkově neměl valný poměr. Brzy odešel do Prahy, našel si byt ve Vršovicích a zaměstnání u firmy Diamant, sklo a porcelán ve velkém i malém. Stal se zde obchodním cestujícím a získal tak stejnou profesi jako mnoho jeho soukmenovců. Snad se v tom – alespoň zpočátku – realizoval i jeho zděděný obchodní talent.

Diamantovi sídlili tehdy na rohu Hybernské a nynější Havlíčkovy ulice, v místech dnešního obchodu s dámskou konfekcí. Později se přestěhovali do větších prostor v dolní polovině Václavského náměstí, kde obchodní prodejna s názvem Diamant působí dosud³. Jen málokdo z chodců spěchajících denně kolem však ví, že tento název dříve označoval skutečné jméno původních židovských majitelů. Firmě vládla pevnou rukou paní Diamantová, vdova, a šuškal se, že v mladém Polákovi našla jistě, patrně ovšem jen platonické, zalíbení.

Ve Skuhrově se mezitím schylovalo k velkým změnám. Před Irminou svatbou Regina odstoupila nastávajícím manželům Choutkovým dům, pozemky, živý a mrtvý inventář k vlastnímu obhospodařování. Přesněji řečeno, co do formy jim to vlastně všechno prodala, ale tak, že žádné hotové peníze nepožadovala. Ponechala si jen právo výměnku, smluvně

¹ V roce 1977 jsem za dosti pohnutých okolností našel a v poslední chvíli zachránil řadu originálních dokumentů vztahujících se ke skuhrovským předkům. Něco přinesla i rešerše židovských matrik uložených ve Státním ústředním archivu. Psal jsem tedy tyto odstavce s poměrně dobrou znalostí faktografie.

² Až do roku 1939 jsem vůbec neměl ponětí, že se vlastně jmenuji Pollak. Od otcovy vize na dveřích až třeba po má školní vysvědčení stálo všude jen Polák. Za okupace, kdy se musela přesně dodržovat oficiální transkripcie, se tedy psalo Pollak. Úředně jsem nechal své jméno upravit po válce.

ukládala novým majitelům, aby zaplatili nepříliš velké váznoucí dluhy a v ročních splátkách odškodnili její druhou dceru Martu. Až do roku 1932, tj. do svých pětadesáti let, si Regina ponechala obchodní a hostinskou živnost. Pak je i s úředním svolením předala Irmě a stala se skutečnou výměnkářkou. Nikoliv nadlouho. Zemřela v říjnu 1936, jak je v úmrtním listě psáno, na slabost srdeční.

Po příchodu Antonína Choutky a s novými majiteli dostala hospodářská činnost ve skuhrovském domě číslo 41 nový impuls. Zavedl se prodej benzínu a protože dům stál při hlavní silnici, vyrostlo před ním brzy i novotou svítící čerpadlo. V šenkovně zřídila Irma veřejnou telefonní hovornu a protože pošta tehdy ve Skuhrově nebyla, obsluhovala zde i kolíkovou telefonní ústřednu. (Ostatně mnoho práce jí to určitě nedalo. Místní telefonní účastníky bylo myslím možno spočítat na prstech. Kromě Choutků snad fara, Bělohlávkův mlýn.....) Jako zvláštní vymoženost udělil Irmě okresní úřad v Čáslavi dne 19. 1. 1935 též licenci „k používání radiofonního přístroje přijímajícího k šíření rozhlasových pořadů ve vašich živnostenských místnostech.“ A před domem začal ještě za Regina života zastavovat poštovní autobus.

V polovině třicátých let se tak skuhrovské stavení Choutkových stalo jakýmsi malým centrem malé vysočinské vesničky. Tak žije i v mých nejranějších dětských vzpomínkách. Ze všeho nejvíce z nich však vystupuje moudrá, laskavá a veselá tvář babičky Reginy.

Do Světlé nad Sázavou, odkud vyrůstá druhá větev rodinného kmene, je ze Skuhrova jen něco kolem dvaceti kilometrů. Ve druhé polovině minulého století žil i zde, v domě číslo 17, který mu patřil, židovský obchodník Filip Stein se svou ženou Charlottou. Prodával látky či vzosnější tehdy používaným označením střížní zboží. Ze tří Filipových potomků jsou částečně známy osudy prvních dvou. Prvorozený Vítězslav převzal v dospělosti dům i obchod, prostřední Regina se, jak již víme, provdala do Skuhrova za Mořice Pollaka a žila tam potom až do své smrti. Nejmladší Žofie se nám opět představuje pouze svým jménem, uvedeným na Vítězslavově úmrtním oznámení z května 1911. Předtím ani nikdy později se v žádných mně známých rodinných análech, ať písemných nebo ústních, nevyskytla.

Na nepoznaném dědečkovi Vítězslavovi mě již dlouho zajímalo jeho rodné jméno, uvedené právě na tom úmrtním oznámení, jediném dokladu, který jsem původně znal. Tradovalo se, že tento dědeček byl českého cítění, ale připadalo mi vždy krajně podivné, že by v roce 1866, kdy se narodil, dostalo židovské dítě tak ryze české, snad až vlastenecké jméno. Pak jsem rozluštil notářský spis, shodou okolností také z roku 1911, kde je dědeček uveden jako Siegfried a lépe jsem prozkoumal školní vysvědčení jeho pozdější dcery Valerie, nesoucí otcův podpis. Na jednom, z roku 1909, je strohým kurentem podepsán Siegfried Stein, druhé, z roku následujícího, nese rozmáchlé, latinkou psané Vítězslav Stein. Nedalo mi to pokoj. Pokud se skutečně narodil jako Vítězslav a používal někdy jméno Siegfried, svědčilo by to sice o českém vlasteneckém smýšlení jeho otce Filipa, ale u něj samotného bych to asi přijal s pocity spíše smíšenými. Pokud se však

narodil jako Siegfried a jméno si ještě hluboko v rakousko-uherských dobách neoficiálně počeštil na Vítězslav, byl by to naopak příznak právě jeho vlastního českého zaměření.

Neúspěšně jsem se pokusil najít záznam o dědečkově narození nebo svatbě v matrikách. Světelská židovská matrika z roku 1866 se ztratila a sňatek s Anežkou Lengsfeldovou se konal bůhvídkde. Nakonec mi podle stopy v kopii rodného listu Steinovy dcery Hedviky (narozené 1907) potvrdili ve Státním ústředním archivu, že v jeho původním znění je vskutku jako Hedviččin otec uveden Siegfried Stein. Definitivně se tím ozřejmilo, že právě tak se dědeček úředně jmenoval. Ale na záznamu o úmrtí z 3. 5. 1911 (srdeční vada, vodnatelnost) mi pak zase v SÚA našli jméno Vítězslav.

Spojil jsem matrikářské i ostatní poznatky dohromady a vyšlo mi: děti Siegfrieda-Vítězslava Steina chodily do českých základních škol a teprve případné vyšší vzdělání absolvovaly některé z nich německy, aby měly lepší naděje na uplatnění. Němčinu předtím znaly jen jako školní předmět, protože doma se mluvilo česky. Dědeček Stein se opravdu považoval za českého, nikoliv německého žida. Chtěl co nejvíce splynout se svým českým okolím, a proto také postupně začal používat počeštěnou podobu svého rodného jména. Pozůstalí pak respektovali tuto jeho vůli jak při formulaci úmrtního oznámení, tak při zápisu do knihy zemřelých. (A také při objednávání náhrobku. Jak jsem se přesvědčil na světelském židovském hřbitově, kam jsem vlezl jedné deštivé soboty na počátku července 1977 přes polorozpadlou zeď, je na pomníčku pěkně vyvedený nápis: Vítězslav Stein, narozen 1. 3. 1866, zemřel 3. 5. 1911.)

Ale zatím jsme teprve na konci minulého¹ století, kdy se Vítězslav asi v roce 1895 oženil s Anežkou Lengsfeldovou, z široce rozvětveného rodu, pocházející rovněž z vysočinského města Humpolce. V rozmezí let 1896–1907 spolu měli šest dětí. První v pořadí Martu, pak Jiřího, Irmu, Valerii, Karla a konečně Hedviku. Martě tedy bylo patnáct a Hedvice jen čtyři roky, když jejich pětačtyřicetiletý otec zemřel.

Až potud se osudy babičky Reginy a babičky Anežky ze Světlé dost podobaly. Také Anežka ovdověla velice mladá, ve věku necelých 37 let, a ani ona se znovu neprovdala. Ale svou novou životní situaci řešila Anežka jinak než Regina. Brzy poznala, že se nemůže dobře starat o šest dětí a současně o obchod. Kromě toho starší děti už dorůstaly. Anežka jim chtěla zajistit lepší šance, než jaké nacházela na maloměstě a s jejich pomocí pak zajistit i budoucnost těch mladších. Prvorozenou Martu vyslala proto už v roce 1912 do Prahy, aby zde studovala na německé obchodní škole a vedle jiných znalostí se naučila dobře německy. V dalších letech pak Anežka dům i obchod prodala a také ona se všemi ostatními dětmi přesídlila do Prahy, kde předtím pro všechny našla v Žitné ulici číslo 48 prostorný byt. Stalo se to, jak vypovídají některé dokumenty, v počátcích první světové války, během léta roku 1915. Výtěžek z prodeje světelského majetku jim zajišťoval základní počáteční potřeby. Nebyl však zdaleka takový (snad i v důsledku předchozích dluhů), aby mohl početnou rodinu sám o sobě nadlouho uživit³.

Ke starším Anežčiným dětem patřila v létě 1915 i tehdy čtrnáctiletá Valerie. Patnáctého července toho roku ukončila dívčí měšťanskou školu ve Světlé a od září už navštěvovala kurz v pražské Bergmannově „úředně koncesované soukromé obchodní škole“. (Na absolventském vysvědčení z března 1916 měla samé dvojky a jednu troj-

¹ *Poznámka vydavatele:* Odkazy místopisu byly ponechány, jako jsou v rukopisu vzniklém v roce 1988. V době vydání pochopitelně mnohé neodpovídají skutečnosti.

ku z těsnopisu. Jednou jsem jí to předhodil, když mě kárala za nějakou mou špatnou známku. „Ano,“ odpověděla. „Ale bergmannka byla německá škola, všechno se vyučovalo a psalo v němčině a já se tam pořádně německy teprve učila. Jedničky na měštanče jsem mít nemohla.“) Po ukončení kurzu v Bergmannově obchodní škole nastoupila Valerie, Valinka, jako kancelářská síla do fakturačního oddělení ředitelství „Kralupské rafinerie minerálních olejů“. Asi tam s ní byli spokojeni, alespoň když v říjnu 1917 odcházela, napsali jí do pracovního vysvědčení, že „...alle ihr anvertrauten Arbeiten zu unserer vollsten Zufriedenheit vollführte“ – a že končí na vlastní žádost. Valince se totiž naskytlá příležitost daleko výhodnější. Zaměstnali ji v pražské pobočce mezinárodní pojišťovací společnosti Fénix, v renomovaném podniku s dalekosáhlými sociálními vymoženostmi pro zaměstnance, a zde si vedla tak úspěšně, že se nakonec stala sekretářkou jednoho z ředitelů.

Teď, zhruba v polovině dvacátých let, pomýšlela ovšem také na vdávání. A stále častěji ji známí vidávali ve společnosti bratrance Arnošta-Erny ze Skuhrova, který, jak víme, bydlel ve Vršovicích a pracoval u Diamantů na Václavském náměstí, v blízkosti Lützowovy ulice, kde se tehdy nacházely kanceláře společnosti Fénix¹.

Ano, čtenář si jistě již dávno povšiml, že skuhrovské děti Reginy Polákové a světelské děti Vítězslava Steina jsou bratrance a sestřenice, protože maminka jedněch a tatínek druhých jsou sourozenci. Ale až do té doby (a vlastně ani potom, nemáme-li na mysli zrovna Ernu) žádné větší styky mezi nimi nebyly a navzájem se sotva znali. Valinka s Ernou učinili výjimku, pro mne životně důležitou v pravém a původním smyslu tohoto slova.

Valince se na Ernovi líbila jeho elegance, nenucené, společensky zběhlé chování a vystupování, umění vtípně a duchaplně vyprávět a být středem zájmu. Rozhodla se pro něj a pro nikoho jiného. Ale neměla to asi příliš lehké. Později jsem našel dílko neznámého veršotepce z dvacátých let, v němž si bral na paškál své kolegy od Diamantů. Jmenovala se „Pohleďme jen do různých tváří u Diamantů v kanceláři“ a jedna z jeho slok – asi příznačně – zněla:

*Pak je tu Polák z Vršovic,
leč o něm nevím vůbec nic.
Jen že má nevěst na fůry
a že jezdívá na túry.*

Valinka, díky své trpělivosti, skromnosti, ale i své rozhodnosti a velké dávce přirozeného intelektu nakonec slavně nade všemi ostatními nevěstami zvítězila. Když se

1. července 1928 konala svatba, nepatřili již snoubenci k nejmladším. Ženich Arnošt měl téměř na den 34, nevěsta Valerie skoro 27 let. Za šestnáct měsíců poté jsem přišel na svět a někdy přemýšlím o tom, jestli v tom svou úlohu nesehrály i pověstné kruté mrazy vládnuocí na počátku roku 1929. Sourozence mi rodiče nepořídili. Když jsem se jednou maminky zeptal proč, řekla mi: „Měli jsme hrozný strach, jak to dopadne, když jsme bratranec a sestřenice. A když ses narodil a byl jsi normální, děkovali jsme bohu a slíbili si, že už víckrát osud pokoušet nebudeme.“

Jak nyní, na rozhraní dvacátých a třicátých let, žili ostatní příslušníci Steinovy rodiny? Byt v Žitné se rychle vyprazdňoval. První se provdala někdy v jednadvacátém roce Marta. Vzala si Josefa Sternschusse, prokuristu firmy Kahn a Kauders, později úředníka v libeňské koželužně pana Schönbergera. Odstěhovali se do dnešní Polské ulice na Vinohradech, kde babičce Steinové-Lengsfeldové věnovali v roce 1922 prvního vnuka, roztočilého Jiříčka, který se stal miláčkem rodiny. V devíti letech však dostal záškrt, tehdy často smrtelnou dětskou chorobu, a stejně jako u jiných dětí nenašel se ani zde lékař, který by mu mohl a uměl pomoci. Myslím, že Martu poznamenala tato krutá smrt dítěte na celý další život. Znal jsem ji alespoň jako vždy vážnou, předčasně zestárlou, šedovlasou. V roce 1928 se manželům Sternschussovým narodila dcera Eva, a tak všichni lásku a péči věnovali jí. Po Jiříkově smrti začala také Marta znovu pracovat, jako česko-německá korespondentka v instituci, jejíž předlouhý název zněl „Ústřední kancelář prodejní majitelů českých továren na výrobu řepkového oleje“.

Další ze sourozenců Steinových – Jirka – se oženil podle odhadu přibližně v roce 1926–1927. I on si vzal, pro další zpestření komplikovaných rodinných svazků, svou sestřenicí, Hermínu Lengsfeldovou, dceru Zikmunda Lengsfelda, bratra maminky Anežky. I když počáteční finanční prostředky měl více než skromné, rozhodl se podnikat a právě na přelomu dvacátých a třicátých let si v Jindřišské ulici číslo 18 otevřel malou opravnu plicních per, kde včetně své manželky zaměstnával několik lidí.

Po několika dalších letech vybudoval se dvěma dalšími společníky a za finanční pomoci celé rodiny z této opravny něco mezi větší dílnou a malou továrníčkou, nesoucí však honosně znějící název BARCLAY, podle stejnojmenné velké anglické banky. Pod tímto označením se zde vyráběla plicní pera a Jirka se věnoval hlavně obchodní stránce celého „podniku“, zaměstnávajícího až do konce první republiky asi 25 lidí. Hermína-Herma zde s výjimkou krátkého období po narození synka Slávka (Vítězslav – po dědečkovi) pracovala po celou dobu přímo ve výrobě, a když jsem tam někdy přišel, díval jsem se ve směsi údivu a obdivu na její ruce, zcela potřísněné různobarevnými inkousty.

Irma jako jediná ze sourozenců se provdala někdy na počátku dvacátých let mimo Prahu. V Rajhradě u Brna se jejím manželem stal Jakub Kubi Stiassny, obchodník s dobyt看em, a vyrůstali zde potom i mně tehdy málo známý starší bratranec Ota a sestřenice Zdena.

Karel-Kája vystudoval právnickou fakultu, promoval v roce 1930 a na prahu třicá-

¹ Lützowova – dnešní Opletalova. Fénix později přesídlil na Václavské náměstí, tam kde je dnes kino Blaník. Název prodejny textilu tu připomíná původní pojmenování celého paláce.

tých let začínal s advokátní praxí. Ještě se neoženil, ale celá rodina už znala jeho velkou lásku – Miladu Polákovou, velice hezkou, milou a vzdělanou učitelku pražské židovské školy, s níž se seznámil v roce 1929. Nevím proč, ale neříkal jí nikdy Milado, nýbrž Zuzi, a po něm potom i celá rodina. Psalo se to Susi a také Milada sama toto pojmenování přijala a při neoficiálních příležitostech se tak podepisovala. Dlouho jsem ani nevěděl, že se vlastně jmenuje jinak.

Nejmladší Heda absolvovala – podobně jako Marta, ale zhruba o deset let později – německou obchodní školu v Praze. Pak i ona nastoupila do pojišťovací společnosti Fénix a není těžké si domyslet, že jí zde k místu dopomohla Valinka. Heda začala jako česko-německá korespondentka a postupně se vypracovala až na pražskou sekretářku generálního ředitele Berlinerů. Centrum Fénixu bylo ve Vídni, Dr. Berliner neuměl dobře česky a Heda mu proto, zvláště v době, kdy úřadoval v Praze, obstarávala různé překlady, vyřizovala českou korespondenci a další sekretářské práce.

V roce 1932 se Heda provdala za brněnského policejního koncipistu a pak komisaře Karla Charváta a jejím přičiněním se do Steinovy rodiny dostal nežidovský člen. Po svatbě se Karlovi s Hedinou pomocí podařilo dosáhnout přeložení z Brna do Prahy. Působil na karlínském komisařství a s Hedou bydleli poblíž Palmovky, prakticky v sousedství Marty a nepříliš daleko od Valinky.

Karel Charvát v žádném případě nenaplňoval představu o hřmotných a řízných policejních důstojnících. Působil na mě jemným, elegantním a ušlechtilým dojmem a tvořil předmět mého neustálého obdivu. Zvláště když mě někdy vzal na nedělní odpolední představení do karlínského Varieté (dnešní Hudební divadlo v Karlíně), kde měl službu. Procházel jsem s ním budovu, občas se zbožně dotkl pochvy jeho šavle a pak jsem mu pyšně usedl po boku na vyhrazené služební sedadlo.

Kdy přesně Heda ukončila své zaměstnání ve Fénixu, se mi nepodařilo zjistit. Ale vzhledem k datu sňatku a k narození prvního dítěte – syna Ivana v roce 1935 – lze mít za jisté, že zde již nezažila Berlinerovu smrt v témž roce 1935 ani následující neslavný konec této obrovské společnosti, která nenadále ohlásila úpadek⁵.

A maminka všech těchto sourozenců Steinových, moje babička Anežka? Žila v prázdnícím se bytě v Žitné ulici jako soukromnice. Výnos z prodeje světelského domu a obchodu se ovšem už dávno rozkutálel. Teď se o činži, mzdu služebné, úhradu Anežčiných osobních potřeb i vydržování Káji na studiích starali společnou rukou ostatní sourozenci, Anežčiny děti. Jeden z prázdných pokojů se kromě toho pronajímал. Tak babička prožívala vcelku spokojená léta života, v nichž sice nebyla nijak zámožná, ale ani netrpěla nedostatkem. Mohla si například dovolit zajet někdy do lázní, kde si léčila téměř všeobecně rozšířenou rodinnou chorobu – srdeční potíže a vysoký krevní tlak. V žádném případě zde však nepatřila mezi lázeňskou smetánku. Jeden z jejích dochovaných dopisů je právě z lázní – neznámo z kterých. Naléhavě v něm žádá, ať jí „děti“ obstarávají vysvědčení nemajetnosti, protože pak dostane slevu v ceně koupelí. Jedna koupel, jak uváděla, stála totiž 22 korun, což v tvrdé československé měně tehdejších let opravdu nebyla zanedbatelná položka.

Někdy také Anežka jezdila ke své sestře do Znojma a výlet spojila s návštěvou Army, provdané v Rajhradě. Ale ze všeho nejraději pořádala v Žitné ulici nedělní rodinné

obědy a těšila se, když co nejvíce ze zlatých dětí, jak je nazývala, měla při nich kolem sebe. Na počátku třicátých let jí ale už příliš života nezbývalo. Ani lázeňské léčení jí neumožnilo dožít se více jak šedesáti let.

Když v září 1934 babička umřela, nebylo mi ještě ani pět let. Sám se tomu divím, ale mám na ni několik docela živých vzpomínek, vztahující se právě k těm nedělním obědům. Po zazvonění přišla babička sama otevřít a radostně mě vítala svým hlubokým prsním hlasem: „Eričku, ty jsi přišel k bábě?“ Důležitě jsem přikývl. Jídelna byla už plná lidí a brzy se začal podávat oběd. Samozřejmě ve Steinovské tradici – bramborové knedlíky v podobě malých podélně rozkrojených šišek, zelí, maso (nejraději husa). Usadil jsem se do houpacího křesla a pěkně zlobil. Jednotlivá nakrájená sousta se mi musela nosit a já je mezi houpáním milostivě polykal. Asi jsem tušil, že babička nad svým tehdy nejmladším vnoučetem drží ochrannou ruku a že se tedy žádný exemplární trest nebude konat. Po jídle jsem se odebral do kuchyně, kde nyní obědvala služebná. Když viděla, že se na ni žádostivě dívám, sáhla do trouby, dala mi na talíř další porci knedlíků, zelí a masa a teprve ty jsem s ní způsobně a v družné rozpravě snědl. Potom jsem se spíše odvalil než odešel k oknu vedoucímu na rozsáhlý dvůr a pozoroval, jak po zadní straně jednoho z domů, směřujících svým průčelím do Sokolské ulice, jezdí nahoru a dolů vyrovnávající závaží výtahu. To mě prostě fascinovalo. Při cestě domů jsem pak ještě někdy zahlédl troubící červené auto z blízké hasičské stanice. Tím už se míra štěstí a vzrušujících událostí zcela naplnila. Začal jsem se těšit na další návštěvu. Bohužel, příliš mnoho se jich už nekonalo.

Než definitivně ukončím líčení tehdejší historie a budu se věnovat vlastním osudům, chci ještě charakterizovat několik společných rysů Steinovy rodiny. Bez jejich zaznamenání by další vyprávění rozhodně nebylo úplné.

Na prvním místě sem určitě patří rodinná soudržnost, dobré vztahy panující mezi jednotlivými bratry, sestrami a jejich rodinami. Přecháste byly vzájemné návštěvy, dva nebo více sourozenců spolu trávilo nedělní odpoledne buď doma, nebo na vycházkách, společně (s výjimkou mých rodičů) se jezdilo na „letní byt“ do Řevnic, kde měli strýcové a tety pronajaty pokoje u majitelů místních vilek. Ve třicátých letech, jak už víme, dokonce tři ze sester, Marta, Valinka a Heda, bydlely poměrně blízko sebe v Libni, a tak byly rodinné styky i tímto způsobem co nejvíce usnadněny. Do této kategorie vzájemných vztahů konečně patřily i ty nedělní obědy u babičky v Žitné ulici. Ale to vlastně jsou všechno jen záležitosti vnějšího charakteru. Ještě příznačnější a hlubší obrázek dává vzájemná materiální pomoc všude, kde jí bylo zapotřebí. Zmínil jsem se už, jak sourozenci Steinovi společnou rukou připravili spokojené stáří své mamince Anežce, jak Káju vydržovali na studiích a jak Jirkovi pomáhali při zakládání BARCLAY. Tak třeba Valinka, když po svatbě odcházela z Fénixu, dostala na odchodnou neuvěřitelnou částku padesáti tisíc československých korun. Co všechno si za ně mohla do začínající domácnosti poříditi! Vždyť věnem si přinášela jen své vlastní dosavadní úspory a také Erna – alespoň všechny známé doklady tomu nasvěd-

⁵ Skandál s tím spojený začal ve Vídni, ale počátkem roku 1936 se přenesl i do Prahy. Podrobněji se o tom lze dočíst v knize Jana Hrubého: Aféra první republiky (Práce 1984).

čují – měl jen svůj osobní výdělek a ze skuhrovského hospodářství vůbec nic. Přesto Valinka neváhala a celé odstupné z Fénixu zapůjčila Jirkovi do jeho krajně nejistých začátků. Na vrácení nenaléhala. Však také za celou dobu první republiky nedosáhly barclayovské výnosy takové výše, aby jí těch padesát tisíc mohl Jirka vrátit.

Jiným, spíše komicky působícím rysem steinovsko-lengsfeldovské rodiny byla příbuzenská početnost, propletenost (a popletenost). Anežka Lengsfeldová-Steinová pocházela, podle ústního podání, ze třinácti dětí Bernarda Lengsfelda a Emilie roz. Weinerové. I když se mi jich podařilo jmenovitě určit jen devět, nepochybuji, že se tento údaj zakládá na pravdě. A jen těchto devět identifikovaných Lengsfeldů mělo opět asi neúplně jištěných dvacet sedm dětí, takže např. moje maminka Valerie měla vedle pěti sourozenců též přinejmenším jednadvacet bratranců a sestřenic jen ze strany své matky. Vzala si bratrance z otcovy strany a její bratr Jirka si vzal sestřenic z matčiny strany. Tím se někteří bratrance a sestřenice stali vzájemně též švagry a švagrovými. Valinčini, Ernovi, Jirkovi a Hermínini tchánové (pokud by žili) a tehyně byli současně strýci a tetami. To ale zdaleka není vše. Například Josef Sternschuss si vzal Martu Steinovou a jeho bratr Ludvík Sternschuss se oženil s její sestřenicí Boženu Lengsfeldovou. Tak se i vztahy těchto sestřenic rozšířily o sešvagření. Také sestra Milady (Zúzi) Polákové se později provdala za syna jednoho ze sester Lengsfeldových, Jaroslava Humbergra, a tak se pro Káju Steina stal i bratranec Jarda současně švagrem. Ze strany Polákových to sice bylo v rodině mnohem, mnohem jednodušší, ale zato jsem napočítal troje Polákovy, kteří se v rodině vyskytovali, aniž byli přímí příbuzní mého otce. (Za Poláka se provdala znojemská Anežčina sestra, Polákovi byli rodiče Zúzi, manželky Káji Steina, a konečně Poláka si vzala jedna z Valinčinych sestřenic, Markéta Lengsfeldová.) Když k tomu ještě připočteme častou shodu rodných jmen příbuzných z obou stran.....dost. Pokud vím, jediný, kdo se v tom za mého mládí bezpečně vyznal, byla moje maminka. A ta, když začala probírat „míšpochologii“⁶⁶, dočkala se jen toho, že všichni náhodní posluchači v hrůze prchali. Nerad bych, aby se totéž stalo čtenáři tohoto příběhu, a proto bádání o příbuzenských spojeních končím. Snad jen jednu podrobnost si ještě neodpustím. Bratrance a sestřenice měl ovšem můj tatínek i ze strany svého otce. Nezmiňuji se o nich, protože v mém životě sehráli jen nepatrnou úlohu. Uvedu snad jen to, že jeden z těchto bratranců dal svému synovi skandinávské, tehdy zcela u nás ojedinělé a exoticky znějící jméno Erik. Erik Polák. Mojí mamince se toto spojení zalíbilo tak, že je po mém narození napodobila.

Vrátíme-li se ke Steinově rodině v užším smyslu, tedy k šesti nám známým potomkům Anežky Lengsfeldové-Steinové, pak jako třetí, neobyčejně výrazný rys musíme zaznamenat dominující úlohu Karla Steina. Strýc Kája bude na těchto stránkách ještě šťastným hostem, a proto se sluší ho blíže představit. Narodil se jako předposlední v roce 1906, úspěšně vystudoval gymnázium a jak již víme, mohl pak s pomocí starších, už výdělečně činných sourozenců absolvovat – jako jediný z nich – vysokou školu. V polovině třicátých let, kdy jsem si ho začal uvědomovat, mu bylo dvacet devět a měl již za sebou počátky advokátní dráhy. Specializoval se na otázky tzv. nekalé soutěže, jedné z částí tehdejšího hospodářského práva, získal právní zastoupení bratří Sigmundů (pumpy, čerpadla, dnešní Sigma), zkrátka už v mladých letech začínal být renomovaným

pražským advokátem. Býval jsem vždycky nadšen, když k nám přišel na návštěvu. Když totiž odcházel, zůstávala mi v dlani po závěrečném stisku jeho ruky tvrdá a lesklá pěti-koruna, celé bohatství, o němž navíc kromě nás dvou nikdo nevěděl.

Kája, snad právě proto, že jako jediný měl vysokoškolské, neustále prohlubované vzdělání, že se společensky prosadil, že měl sebejisté vystupování a pedantické založení, ale i možnost a schopnost poradit ostatním v různých právních otázkách, stal se mezi nimi uznávanou (a také trochu obávanou) autoritou a veličinou. Všechno to mělo ještě jedno hledisko. Na rozdíl od ostatních sourozenců byl Kája nikoliv jen vlažně jak oni, ale dosti hluboce věřící a především jako jediný vyznával sionistické přesvědčení. Když jsem se mnohem později zeptal maminky na příčiny, vyprávěla mi prostou, ale asi příznačnou historku. Podle ní se Kája jako chlapec po vzniku Československé republiky nadšeně zúčastňoval různých slavností a průvodů, pochodoval, jásal a vykřikoval různá hesla. Při jedné takové příležitosti se k němu obrátil vedle kráčeující pán u vlídně prohlásil: „Ty kluku židovská, co tady řveš a poskakuješ? Tohle je naše republika a taková jako ty v ní nemají co dělat.“ Kája prý v slzách utekl domů a umlňl si, že jednou skutečně odejde tam, kam patří – do Palestiny. Pochybuji, že takový, byť sebeemotivnější zážitek mohl skutečně sehrát u vždy racionálně uvažujícího Káji rozhodující, či dokonce jedinou úlohu. Nevím ani, zda se to všechno událo přesně takhle a ne jinak. Vždyť maminka to jen slyšela a sama u toho nebyla. Ale buď jak buď, Kája se sionistou stal a zůstal jím v celém svém pozdějším životě. Asimilační zaměření jeho sourozenců se tím nezměnilo. Ale vzhledem k jeho úloze, již v rodině hrál, nemůžeme tuto skutečnost zase jen tak docela přehlédnout.

Sám sebe jsem v proudu těchto vzpomínek opustil na počátku září 1935, v okamžiku, kdy mě nevzali do libeňské školy, protože do předepsaných šesti let mi chyběly více než dva měsíce. Teď, když už známe alespoň hlavní souvislosti a předchozí děje, kdy jsem vylíčil své životní kořeny vyrůstající z venkovského i pražského městského prostředí, z českožidovské, středostavovské rodiny, se sem do horní Libně třicátých let, do domu v ulici Na Báni (nyní Františka Kadlece) číslo 10 můžeme vrátit.

Rodiče se sem z malého otcova vršovického bytu přestěhovali v roce 1931, kdy zde – jako ostatně i na mnoha jiných libeňských místech – dostavělo Lidové bytové družstvo řadu činžovních domů. Na Báni byla tichá svažující se ulice na okraji města, v blízkosti Proseku, Strážkova, Bohnic a Kobylis a jiných míst, kde se tehdejší Praha začínala rozplývat do řady malých, spíše vesnických stavení a vilek, kde město s definitivní platností přestávalo mít městský charakter a začalo dostávat více venkovskou podobu. Okolí našeho nového bydliště nabízelo proto nespočet příležitostí k dětským hrám a dobrodružstvím a sama ulice, kde jsme bydleli, se v zimě uzavírala veškerému provozu a zůstávala vyhrazena sáňkování.

Náš byt ve třetím patře sestával z kuchyně a dvou navzájem propojených pokojů. Z předstíne se vstupovalo i do koupelny, v níž se nacházel také záchod. Byt byl podle nynějšího označení druhé kategorie. V kuchyni kralovala kachlová kamna s troubou a kamnovcem na ohřívání vody, v jídelně, kde jsem spal, v ložnici rodičů (tam jen málo-

kdy), i v koupelně se topilo uhlím. Zkrátka nic světoborného, i když v tehdejších poměrech to patřilo k poněkud lepšímu standardu.

Z Vršovic nás i do libeňského bytu následovala služebná, věrná průvodkyně a společnice mého dětství. Jmenovala se Antonie Dušková, pocházela z Batelova na Jihlavsku a když u mých rodičů vstoupila do služby, bylo jí asi 25 let. Naši jí říkali Toničko, ale pro mne to prý bylo obtížné vyslovovat. Začal jsem jí říkat Máňo, a tak to zůstalo po celou dobu, co jsem ji znal. Myslím, že mezi ní a rodiči vládly dobré vztahy a spokojenost. Pracovala u nás, dokud to šlo, tj. do čtyřicátého roku, a jak jsem se mnohem později přesvědčil, s láskou na tuto dobu vzpomínala. Trávil jsem s ní dlouhé chvíle v kuchyni, kde také na rozkládací posteli spala, poslouchal její vyprávění z venkovského života, písničky (hlavně tu o Volze a Stěnkovi Razinovi, při níž jsem se příjemně bál), a cítil se dobře.

Maminka po svatbě ukončila zaměstnání ve Fénixu a věnovala se jen rodině. Pouze před Vánoce chodila vždy na několik týdnů pomáhat k Diamantům zvládat nákupní ruch. I s ní jsem tehdy prožíval velkou část dne. Ráno jsme třeba spolu nakupovali. U Vojtíšků na Fügnerově ulici brambory, zeleninu a ovoce, u Havlanů maso a porážnu pak ostatní potraviny. Někdy jsem jí směl doprovázet dolů do Libně (neříkalo se Dolní Libeň, ale „dole v Libni“ a chodilo se tedy dolů do Libně), kde byla řada větších obchodů a hlavně každotýdenní barvitý trh na zámečku. Ale kromě dopoledních nákupů a odpoledního způsobného hraní v parku či procházek pod maminičím nebo Mániným dohledem jsem se tehdy v týdnu příliš ven nedostal. Rozhodně jsem nesměl „lítat venku“ jako moji vrstevníci, jimž jsem to velice záviděl. Jen kamarád Eda Janda si k nám chodil se mnou hrát, a někdy jsem i já směl jít do jejich suterénního bytu, kde se čtyřmi sourozenci jsme byli většinou sami, protože tatínek měl střídané směny na pražské tramvaji a také maminka odcházela někam do práce.

Z této doby nejranějšího dětství, ještě před začátkem školní docházky, pochází v mnoha směrech příznačná fotografie, na jejímž rubu sděluje tužkou připsaná poznámka datum pořízení – 22. 3. 1935.

Na dlouhých schodech spojujících ulici Na Báni s výše položenou ulicí Na Stráži zde vedle sebe v několika řadách sedí asi třicetiletá skupina libeňských dětí, jak se je tehdy podařilo zlákat pouličnímu fotografovi. Na nejspodnějším schodě trůním já, mnohem lépe oblečený než ostatní, ale zejména zcela sám, samotinký. Pamatuji si, jak to tehdy bylo. Vraceli jsme se z procházky, skupina dětí již byla shromážděna a mě tam maminka posadila v poslední chvíli před zmáčknutím spouště. Proto sedím zvlášť. Ale v této náhodě je právě i jistá zákonitost. Fotograf mě nemohl umístit mezi ostatní děti prostě proto, že jsem se na ulici v jejich společnosti nevyskytoval, že jsem se někde, svátečně ustrojen, procházel. To všechno jistě ne proto, že by maminka chtěla sebe – nebo mě – nějak vyvyšovat nad okolí. Spíše zde v její nezměrně velké lásce ke mně hrál současně mimořádně silnou úlohu strach. Aby mi nikdo neublížil, k něčemu nenavlehl, abych nic špatného nesnědl atd. atd. S jídlem to někdy mělo až komickou podobu. U Havlanů přinášeli každé odpoledne do krámu obrovskou, krvavě rudou, kouřící, ale

hlavně svou vůni až ven na ulici se deroucí sekanou. Kdykoliv jsme šli s maminkou kolem, žadonil jsem, ať mi kousek koupí. A pokaždé jsem byl odmítnut, protože „kdoví, co do toho dávají“. Hrozně mě to mrzelo a sekaná nabývala v mých tužbách stále většího významu a přitažlivosti. Nakonec jsem se uchýlil k malé, leč pro mne významné lsti. Vždy když maminka nebyla doma a nakupovali jsme s Máňou, navrhl jsem koupit sekané jí. Měla na ni sama chuť, a tak nebyla proti. V kuchyni jsme ji pak pojídali jako dva spiklenci přímo z papíru, blaženě funěli a olizovali se. Jen jsem potom, pokud maminka přišla domů, musel sníst ještě jednu, oficiální večeři. Ale to mi zase nedělalo tak velké potíže.

Jestliže s maminkou a Máňou jsem trávil skoro všechnen čas a byli jsme na sebe silně vázáni, otce jsem celé dětství během týdne vlastně neviděl. V pondělí brzy ráno odjížděl do svého rajónu na túru. V obou rukou nesl velké těžké vaky, kde kromě několika osobních potřeb měl samé vzorky nabízeného skla, porcelánu, katalogy a to nejdůležitější, záznamní knížku. Objížděl a obcházel pány obchodníky, kavárničky a restaurátéry, žoviálně nabízel Diamantovo zboží a v pátek odpoledne příjížděl domů s náladou přímo úměrnou množství a velikosti přijatých objednávek.

Tohle jsem si dobře pamatoval a když jsem nabral více rozumu, ptal jsem se maminky, zda pracoval na provizi a byl na objednávkách závislý. Nikoliv. Měl fixní plat dva tisíce korun, denní diety a nepatrnou provizi jen zcela výjimečně, za nějaký těžko nebo jen mimořádně prodejný artikl. Paní Diamantová měla však obchodních cestujících několik – a každý z nich chtěl neustále dokazovat, že právě on je ve svém oboru jednička, že zajistil více objednávek než ostatní, že co nejvíce přispívá k rozkvětu firmy. To vše se vařilo v sobotu dopoledne, kdy všichni cestáři úřadovna v kanceláři pražské centrály a chystali se na příští túru. A tak to šlo pořád dokola.

O poměrech u Diamantů, túrách, obchodních a objednávkách mluvili rodiče i na nedělních vycházkách a výletech, které oba milovali. Pěkně mě to otravovalo a tak jsem zlobil a dostával za to. Otec byl vůbec zastáncem tvrdého způsobu výchovy a také mě i za malá provinění (nejčastěji jsem byl drzý) vydatně trestal. Snad i proto a ve spojení s řidšími osobními kontakty se můj vztah k němu vyznačoval mnohem větší zdrženlivostí a menší vřelostí. A nechtěně jsem mezi rodiči způsoboval i různé rozmrávky, protože maminičiny výchovné metody se zcela diametrálně odlišovaly, při různých exekucích mě hájila a bránila, takže když jsem viděl rodiče v hádce, stávalo se to ve většině případů kvůli mně.

Na podzim roku 1935 se ale rodičovské úvahy a diskuse týkaly i mého dalšího osudu po nepřijetí do školy. Maminka se nechtěla vzdát. Stále opakovala, že přeci kvůli dvěma měsícům neztratím celý školní rok, který mi pak někdy bude chybět. Znova šla na magistrát a vrátila se spokojena. Řekli jí, že se mohu zatím učit soukromě a koncem školního roku udělat postupovou zkoušku do druhé třídy. Mezitím se určitě nějaké děti z prvního ročníku přestěhují, onemocní nebo propadnou a ve třídě se uvolní místo. Neda-lo mnoho práce vzpomenout si, že milá strýce Káji, budoucí teta Žůzi, je učitelkou, a vyjednat, že k ní budu dvakrát týdně odpoledne docházet na hodiny. Bydlela tehdy v podnájmu v Soukenické ulici, někdo mě tam vždycky odvezl a zase pro mě přijel a mezitím jsme se několik hodin učili. Jezdil jsem tam rád. Učení mě docela bavilo

⁶ Mišpoche – v židovském žargonu rodina, příbuzenstvo.

a hlavně se mi líbila Zůzi, její bujná hříva blond vlasů a melodický hlas, jímž mě zasvěcovala do tajů písmenek, slabik a číslic. Bylo to na podzim, v zimě a v časném jaru, venku se dost brzy stmívalo, v Zůzině pokoji se pro oba na kamnech vařila voda na čaj, svítila velká stojná lampa a pod ní jsem se ze všech sil snažil dobře umět, aby ze mne krásná a hodná Zůzi měla radost.

SKOLNÍ ZPRÁVA.

Eva Polák

3. třída

37. V. 1936

sk tomu ostatně naskýtala vynikající příležitost. V Berlíně se konaly olympijské hry a Honza mě každé ráno posadil na koloběžku a mocnými odrazy pak na ní uhaněl do vesnice pro noviny s nejčerstvějšími výsledky. Ty jsme pečlivě rozebírali a já se učil znát, co jsou jednotlivé disciplíny, fandil Owensovi a z našich třeba Hudcovi v gymnastických soutěžích. Co nejčastěji jsme také chodili nebo jezdili do vedlejších Řevnic, kde trávili prázdniny Eva a Slávek se svými rodiči (otcové sem večer často přijížděli a ráno přímo odsud jezdili do práce), nedávno narozený bratranec Ivánek s tetou Hedou a novomanželka Zůzi. Ano, společné letní byty v Řevnicích patřily, jak již víme, ke zvyklostem sourozenců Steinových a jejich rodin. Zvláštnost však spočívala v tom, že jsme se tam tentokrát nacházeli i my. Místem našich každoročních letních pobytů od roku 1930 až do roku 1938 byla totiž, právě jen s výjimkou roku 1936, Planá nad Lužnicí, kde si rodiče v domku rodiny Melenových pronajímali dvě místnosti. Nikdy jsem se o to blíže nezajímal, ale dnes myslím, že stejně jako Planá představovala mamčin ústupek tatínkovi,

V květnu 1936 (to vysvědčení se zachovalo) jsem pak udělal první zkoušku ve svém životě – do druhé třídy obecné školy. Zkoušel mě pan učitel Tomáš Aleš, syn Mikoláše Aleše, tehdy již starší pán, který mě učil ve druhé třídě a pak ještě ve třetí třídě. Krátce nato jsme odjeli na prázdniny do Zadní Třebáně. Ale ještě předtím jsem v červnu 1936 s bratrancem Slávkem a sestřenicí Evou asistoval jako mládenec na Zůzině svatbě, po níž se stala paní doktorovou Steinovou a definitivně i tetou Zůzi.

Prázdniny v Zadní Třebáni roku 1936 se z mého hlediska vyznačovaly několika zvláštnostmi. Několik týdnů tam s námi žil mamčin bratranec Honza Polák (syn znojemské, nyní však už v Praze bydlící sestry babičky Steinové), jemuž tehdy bylo asi čtrnáct let a choval se ke mně jako starší bratr. Trochu mi pootevřel dveře do světa větších kluků a hlavně mě učil vyznat se ve sportovním dění. V té době se

Zadní Třebář znamenala zase ústupek opačný. Nešlo zde jen o to či ono místo. Mamčin vzby na sourozence měly samozřejmě mnohem výraznější charakter než otcovy vztahy k nim a nejsem asi daleko od pravdy, řeknu-li, že též četné návštěvy u ostatních tet a strýců ze Steinovy rodiny, účast při nejrůznějších rodinných a svátečních příležitostech se uskutečňovala hlavně z mamčiných iniciativ a podle jejího přání. Tatínek se při nich asi trochu nudil. Tak třeba u Sternschussů se v neděli odpoledne vášnivě hrály karty, kterým ale moji rodiče vůbec neholdovali a hrát je neuměli. (U tatínka zcela s podivem, protože cestáři se karbanictvím, jímž si krátili dlouhé jízdy vlakem, přímo vyznačovali.) Ale zatímco maminka si vždycky našla některou z přítomných tet, která také nehrála, a povídala si s ní, otec nervózně bloumal po bytě, protože všichni ostatní muži hráli a jeho to nebavilo. A pokud jde o strýce Káju a Jirku Steinovy, tady asi v hloubce vzájemných vztahů s mým otcem hrála svou roli jeho přece jen větší plebejskost a málo významné společenské postavení.

Ale teď jsme vlastně stále ještě u prázdnin, dovolených a letních bytů. Planá nad Lužnicí patří k tomu nejhezčímu, co doprovázelo mé dětství. Už ty vzrušující představy. Koncem školního roku, a než jsem začal chodit do školy asi ještě dříve, dopravilo auto od Diamantů do Libně několik beden s dřevitou vlnou a do nich se pečlivě balilo potřebné nádobí, talíře, sklenice. Do kufrů zase oblečení a jiné potřeby nejméně na dvouměsíční pobyt. Hned v den vysvědčení se pak odjíždělo. Bedny a zavazadla vezlo Diamantovic auto, které mělo zrovna cestu do jižních Čech a vůbec k největším zážitkům patřilo, když jsem se s ním někdy směl svést a sedět v kabině vedle řidiče. V Plané se na mě hrnuly nové dojmy. Pan Melena, u něhož jsme bydleli, pracoval na železnici, rád si se mnou vyprávěl o vlacích a na velkých nádražáckých cibulích kontroloval přesnost jejich příjezdů po blízké trati. Paní Melenová mě zase učila krmit domácí zvířata, její syn Frantík jezdit na kole. Tady bylo dovoleno leccos z toho, co se v Praze přísně zakazovalo, a také proto jsem se sem vždycky těšil. Okolní rozsáhlé lesy ochotně nabízely množství hub, borůvek, jahod a malin a příležitosti k výletům, při nichž se nemluvalo, jak v Praze bylo zvykem, o túrách a objednávkách, nýbrž se všelijak dovádělo a hlavně zdvořile zdravilo turistické značky: „má úcta, paní značková“. Maminka milovala koupání a plavání, a tak jsme co nejčastěji přecházeli most přes Lužnici, za nímž se nacházela malá dřevěná plovárna, vlastně jen pár kabin na pokosené louce a schůdky umožňující pohodlný vstup do vody. Ta zde byla dosti mělká, mohl jsem se do sytosti ráchat a postupně se naučit plavat. Starší ovšem chodili nad blížký jez, kde řeka byla hlubší a umožňovala dlouhé souvislé plavecké trasy. Máňa jezdila do Plané také a snad i pro ni to byla příjemná změna. Často s námi chodila do lesa i na plovárnu, večery trávila ve společnosti starší Melenovy dcery Mařenky, Frantíka a jeho kamarádů.

Tatínek sem přijížděl koncem týdne, podle situace v pátek večer nebo v sobotu, a v pondělí ráno odjížděl na túru pokud možno také přímo z Plané. Měl od Diamantů placený roční lístek na dráhu – jehož červené tvrdé desky se zlatým vyraženým znakem ČSD tvořily předmět mého stálého obdivu, takže mu jízdy za námi nepřinášely větší náklady. Také jeho vlastní dovolená měla svůj ustálený řád. Její polovinu trávil v Plané – a Máňa mezitím odjížděla na svou dovolenou do Batelova – v druhé polovině cestovali s maminkou někde sami a já jsem zatím zůstával jen s Máňou. To u každých prázdnin patřilo

k absolutním vrcholům.

Poslední prázdniny jsem v Plané prožil v roce 1938. Bylo mi necelých devět let a i když jsem tušil, že se k něčemu schyluje, něco přestává být v pořádku a s republikou se něco děje, tak moc mě to zase nevzrušovalo. Zato jsem se nadšeně věnoval psíkoví, roztomilému kříženci jezevčíka s bůhvíčím, kterého mi maminka koupila původně jen jako prázdninové potěšení, ale jenž si pak všechny tak získal, že se závazně rozhodlo vzít jej s sebou do Prahy. Byla to fenka a nazval jsem ji podle sebe – Riki, Rikina. Prahy se ale nedočkala. Při jedné z posledních cest na plovárnu se před silnicí něčím zdržela a pak mě chtěla rychle dohonit. Nedíval jsem se a zaslechl pak za sebou už jen zakvílení brzd a srdceryvný psí nářek. Vyděšeně jsem spěchal ke stojícímu autu. Rikinka z posledních ubývajících sil zavrtěla ocáskem a podívala se na mně pohledem, v němž jako by se mísila výčitka s prosbou za odpuštění. Všechno, co jsem od té doby zažil a prožil, mi na tento předsmrtný psí pohled nedalo úplně zapomenout. A také jsem se už nikdy nepokusil nějaké zvíře si pořídit.

Dostali jsme se však v tomto vyprávění poněkud dopředu. Zatím je přece rok 1936 a já začínám opravdu chodit do školy.

Léta 1936 – 1940 ohraničující docházku do obecné školy mi v různých směrech přinesla množství změn, nových podnětů i problémů. Nešlo jen o jiný denní režim, učení, známky, drobné školní příhody a dobrodružství. Ostatně učil jsem se docela dobře, i když se dost rychle ukázalo, že z předmětů vykonávaných rukama jako psaní, kreslení, ruční práce, je většina nad možnosti mé nešikovnosti.

Židovské dítě těchto let se ve škole začalo většinou poprvé významněji seznamovat s vnějším světem, s jeho vlivy na dosud úzkostlivě střežené soukromí. Začalo si také, i když bylo ze zcela neortodoxní rodiny, uvědomovat, tvářív v tvář ostatním nežidovským spolužákům, svou jistou odlišnost. Třeba už tím, že chodilo jindy, jinam a na úplně jiné hodiny náboženství, že s rodiči slavilo svátky, jež jiní neslavili a že při nich nešlo do školy, zatímco všichni ostatní se učili. K tomu ovšem mohlo pocíť podle místní situace silnější nebo slabší otevřenější formy antisemitismu. A současně vedle školy a náboženské věrouky se začaly v jeho životě vyskytovat i různé židovské spolky, sdružení, tělovýchovné organizace, nabízející často jiné pojetí vlastenectví či toho, co bychom dnes nazvali výchovou k občanské uvědomělosti.

Dítě ze židovské rodiny se tak již ve svém předpubertálním dětství setkávalo s otázkami, k nimž se muselo nějak postavit, nějak si na ně odpovědět, bez ohledu na to, zda tak činilo s větším či menším vlivem rodičů, vědomě či nevědomě, uvědoměle či neuvědoměle, prostě proto, že objektivně zde tyto otázky existovaly a odpověď vyžadovaly. Nemám teď ani tak na mysli problém zda věřit či nevěřit v boha. Víra jako taková se u naprosté většiny prvorepublikových dětí vlastně předpokládala jako samozřejmost a šlo tedy spíše o její stupeň, hloubku, intenzitu. A pokud někdo chtěl, respektive byl schopen o tom více přemýšlet, nutně musel docházet k obdobným rozpornostem, ať byl židovského či nežidovského vyznání.

Otázky, o nichž jsem se zmínil, se týkaly spíše židovství jako takového, židovství jako jevu odlišujícího nějakou malou menšinu od rozhodující většiny. Má se tato odliš-

nost podporovat, pěstovat, nebo se jí snažit omezit na nejnutnější míru a co nejvíce splývat s okolím? Mám být na své židovství jako příslušník bohem vyvoleného národa, o němž mě učí v náboženství, hrdý, nebo se za něj stydět? Nebo snad ani jedno ani druhé a brát je jako fakt, jež sice nelze změnit, ale jemuž také není nutno věnovat žádnou zvláštní pozornost? Ale jak potom reagovat na ty či ony projevy antisemitismu? A konečně – je mojí jedinou a nezaměnitelnou vlastí země, kde jsem se narodil, nebo spíše patřím do bohem zaslíbené země předků?

Než se budu věnovat svým vlastním, spíše podvědomým odpovědím na otázky židovství a příhodám, jež s tím souvisely, chci uvést ještě další faktor, který v těchto letech podstatně změnil můj život. Když jsem začal chodit do školy, bylo postupně stále nereálnější držet mě doma nebo nechat chodit ven jenom pod bedlivým dohledem. Také poměry v rodině se trochu, jak uvidíme, změnily. Pomalu jsem proto získával mnohem větší volnost a v plné síle se přede mnou začal vynořovat drsný svět libeňských klukovských part, který mě pak postupně vtahoval do svého nitra. K dosud převládajícím rysům zhyčkaného jedináčka se teď postupně začaly přidávat některé znaky dítěte z pražské periferie. Všechno se to vzájemně ovlivňovalo, prolínalo a mě poznenáhlu formovalo do podoby, jíž jsem nabyl v počátečním období německé okupace. Ale popořádku.

Výuka náboženství se pro všechny libeňské židovské děti konala společně, bez rozdílu ročníků, ve škole naproti zámečku. Nebylo nás tolik, aby se vyplatilo nějaké dělení. Tak jsem se zde potkával i s Evou, sestřenicí, která bydlila poblíž Palmovky, a hlavně s řadou starších kluků, kteří nás, dosavadní potěr, sice naprosto přehlíželi, ale od nichž se dalo leccos n zrovna chvályhodného pochytit. Učili jsme se nejen věrouku a biblickou dějpravu – historii vylíčenou ve Starém zákoně – ale též ovládnout psanou i tištěnou podobu hebrejského písma a spoustu slovíček, abychom porozuměli modlitbám a znali též v hebrejštině vyjádřené pojmy každodenního života.

Učil nás kantor z libeňské synagogy pan Shapira, malý zavalitý pán s kozí bradkou, zcela bez pedagogických schopností, který si s tím houfem dětí různého věku zřetelně nevěděl rady. Mezi staršími zde zvlášť vynikal Arnošt Lustig, tehdy žák měšťánské školy poblíže Palmovky, pozdější publicista a spisovatel, který své pestré životní osudy začínal právě zde, na libeňské výuce náboženství. Zdatně se předváděl, se Shapirou si pohrával, kladl množství nepřijatelných otázek a všelijak ho zesměšňoval. Chudák kantor, když už nevěděl kudy kam, začal používat právo silnějšího, v tomto případě spíše mocnějšího, chytil Lustiga za vlasy, tloukl mu hlavou o lavici a špatnou češtinou vykřikoval: „Lustig, ty lump, ty lotr, já ti ukážu, jak se máš chovat při náboženství!“ Neukázal. Příště se všechno opakovalo. Shapira se vroucně těšil, že Arnošt brzy skončí školu a přestane chodit. A když mu jednou Lustig škodolibě sdělil, že půjde ještě do (tehdy dobrovolného) čtvrtého ročníku, vyjekl kantor s upřímným zoufalstvím: „Lustig, jestli ty půjdeš do čtvrté měšťanky, já spáchám sebevraždu.“ Nemusel. Krátce nato už pro všechny možnost chodit do školy skončila.

Já jsem se učil náboženství vcelku způsobně a pečlivě, uvědomoval jsem si jeho zvláštnost a starobylost, ale snad i vlivem toho prostředí a osobnosti vyučujícího znamenalo pro mě sotva víc než právě jen známkový školní předmět. Konečně ani doma se nikdo nemodlil a do synagogy se chodilo – s výjimkou, o níž se hned zmíním – jen na

největší svátky. Věřouka se zkrátka nikdy nestala součástí našeho domácího života. O boží existenci jsem sice nepochyboval, bral ji jako naprostou samozřejmost, ale večer před spaním, když jsem byl vybudnut, obracel jsem se k nebesům jen univerzální dětskou modlitbičkou „andělíčku, můj strážníčku“.

Počátkem října 1936 zemřela skuhrovská babička Regina. Znal jsem ji z různých návštěv, a protože na mě byla mimořádně hodná a laskavá – konečně jiného vnuka ani vnučku neměla, když manželství Irmý Choutkové i Marty Strengové zůstalo bezdětné – také jsem ji velice miloval. Večer, kdy jsem se dozvěděl o její smrti, si živě pamatuji dodnes. Seděli jsme s Máňou v kuchyni a večeřeli. Byli jsme sami doma, maminka někam odešla, tatínek měl někde obvyklou túru. Zazněl nenadálý zvonek a po chvíli se Máňa objevila s telegramem adresovaným Arnoštu Polákovi. Bála se ho otevřít, a tak jsem to nakonec udělal já. Namáhavě jsem slabikoval: „PRI-JED IH-NED MA-MIN-KA UM-RE-LA. STOP. IR-MA“. Nechal jsem večeře a s pláčem utíkal do pokoje. Máňa za mnou, položila mě na gauč a tiše hladila. Konečně přišla maminka domů a začala zařizovat potřebné. Druhý den se otec vrátil a společně odjeli do Skuhrova.

Židovské náboženství přikazuje mužskému pozůstalému jeden rok po úmrtí nejbližší osoby odříkávat v synagoze modlitbu za mrtvé – kaddiš. Po babiččině smrti chodil proto otec každý pátek večer, po návratu z túry, plnit tuto povinnost a mě bral s sebou. Věřil jsem, že z toho mrtvá babička Regina má radost a následoval jsem ho s potěšením.

Ale kaddiš jsem neuměl, viděl jsem, že i otec se ho musel pracně učit. Vůbec obřady vedené od začátku do konce v biblické hebrejštině ve mně nezanechávaly nějaký zvláštní dojem. Když byl tatínek jednou po delších každopátečních návštěvách synagogy vyvolán k tóře, dobře jsem si všiml, že uměl jen velice špatně předepsaný odstavec přečíst a že mu duchovní museli vydatně, i když tiše napovídat, aby to všechno neskončilo ostudou.

Přiznám se, že za těchto okolností jsem více než na modlení myslil na to, jak po skončení obřadů nakoupí otec v lahůdkářství vedle synagogy různé dobroty na oslavu svého příjezdu z túry a jak je pak doma vesele sníme k večeři. (To lahůdkářství, ač je to s podivem, přežilo všechny proměny historie, reorganizace, adaptace a je na stejném místě dosud. Jen sortiment je zde nesrovnatelně menší)._

Ke vzpomínkám na náboženskou víru mých rodičů – a podle nich i mou – nemůže nepatřit i slavení velkých židovských svátků, k nimž patří Roš hašana, Jom kipur, Chanuka a Pesach.

Tak třeba Jom kipur měl svoji neopakovatelnou atmosféru. Náboženství přikazovalo postit se již od předchozího večera (židovské svátky začínají den předtím se západem slunce a končí západem slunce daného dne) a vlastní Den smíření cele trávit na slavnostních bohoslužbách. A tak zatímco spolužáci pospíchali do školy, já jsem s rodiči odcházel s prázdným žaludkem, ale zato co nejslavnostněji oblečen do libeňské synagogy. Den to byl nesmírně dlouhý – vždyť se Dnu smíření říká v běžné mluvě právě „dlouhý den“. Pro děti našťástí platila nepsaná úleva. Nenutili nás být neustále při bohoslužbách, mohli jsme jen postávat na nádvoří před synagogou a věnovat se svým důležitým rozhovorům. (Synagoga jako budova, na rozdíl od libeňské židovské obce, dosud existuje a v poválečných letech dlouho sloužila jako sklad kulís divadla S. K. Neumanna. Nád-

voří před ní, ohraničené frontou přízemních obchodů, pohltila současná výstavba stanice metra Palmovka.)_

Napsal jsem dříve o pocitech židovské odlišnosti, s nímž se židovské děti musely nějakým způsobem vypořádat. Teď dodávám, že mě osobně se tento pocit nezmočil zase tak příliš často, nejsilněji, nejintenzivněji však právě o Jom kipur na nádvoří před libeňskou synagogou. Tento svátek připadá na září či počátek října. Všichni ostatní měli všední den, většinou svítlo jásavé slunce babího léta, po libeňské hlavní třídě projížděla auta a cinkající tramvaje a opodál trávili svůj čas nastrojení rodiče a my ve vlastním, zcela jiném světě.

Jednou, když jsem po „nádvořní přestávce“ zase nenápadně zaujal své místo v lavičce vedle otce (ženy sedí v synagoze odděleně od mužů, většinou na jakési galerii či balkóně), upozoroval jsem, že má ve své přihrádce uloženy noviny, které si místo modlení pokradmu čte. Velice mě to s ním v tuto chvíli sblížilo. Nudí se jako já, zaradoval jsem se a dělal, že nevidím, když otec kvapně zase pohroužil zrak do modlitební knížky.

Opodledne bohoslužby přece jen skončily a všichni příslušníci Steiny rodiny se v bytě strýce Jirky v Soukenické ulici scházeli ke společné slavnostní večeři, zakončující půst. Musili jsme tam však z Libně dorazit pěšky, protože jízda dopravními prostředky patřila na Den smíření k zakázaným činnostem. A když se nám to podařilo, nebyl stále konec útrap, protože slunce ještě stálo na obloze a svátek dosud trval. Před začátkem večeře se tedy muselo kvalifikovaně určit, zda už slunce zapadlo nebo ne, a žádná rána z děla, která to oznamuje při arabském ramadánu, se zde ovšem nekonala. Nastávala další velká rodinná funkce strýce Káji, kterou si pro účely těchto vzpomínek dovoluji nazvat arbitrem zapadajícího slunce. Kájo, vždyť je už úplná tma, žadonila sborem hladově společnosti. Nikoliv, rozhodl Kája po bedlivém pohledu z okna. Ještě je krásně vidět, slunce je vysoko a přímo pálí. Na všech obličejích se přece jen dostatečně setmělo, i Kája to uznal, a dlouhý Dlouhý den skončil v radostné a vskutku všeobecně smířené náladě.

V předvánoční době patří k radostným svátkům chanuka, památka na znovudobytí jeruzalémského chrámu Judou Makabejským a jeho druhy. Každý večer se při nich zapaluje svíčka v osmiramenném svícnu – menoře, až jich nakonec hoří všech osm a připomíná, že malý džbánec svěceného oleje, náhodou nalezený v chrámových troskách, vydržel svítit božím zázkem osm dnů. Rád jsem svíčky zapaloval a pozoroval jejich plaménky mihotající se v prosincových večerech, spokojeně přijímal chanukové dárečky, ale nepřestával jsem nežidovským dětem krutě závidět ve stejnou dobu probíhající vánoční přípravy, pečení cukroví a hlavně potom zářící stromeček. Co proti němu byla menorá s osmi svíčkami!

Atmosféru vánočních prožitků jsem nejraději chodil prožívat dolů do Libně. U zámečku, před sochou JUDr. Podlipného, zde stával vysoký, urostlý, barevně osvětlený vánoční strom republiky i s nezbytnou kasičkou na příspěvky pro chudé. Opodál parkoval skříňový automobil se dvěma velkými ampliony na střeše, z nichž se linuly vánoční písně a kolečky, prokládané třeba výstupy Spejbla a Hurvínka. Z okolních stánků zase voněly fran-tišky a purpura a na trhu i v obchodech kypěl vánoční ruch. I ta Armáda spásy, s oblibou pořádně svá vystoupení doprovázené bubnem, křídlovkou a kytarami před kinem

Svět (dnešní Dukla), předváděla touto dobou zbrusu nový „program“.

Doma se vánoce samozřejmě nekonaly. Snad bych stromek i býval měl – když jsem po něm tolik toužil – ale prostě to nepřicházelo v úvahu. Ne k vůli rodičům. Co by tomu řekl strýc Kája, odpovídala maminka stereotypně na mé žadonění. Občas se však našlo jiné východiško. Naši mě bez velkého rozruchu poslali k tetě Martě do Gränzendorfu nebo k Melenům do Plané. Tam jsem teprve oslavil ty pravé svátky, i když jejich náboženský obsah mě nechával zcela lhostejným.

Jestliže nábožensky jsem židovství prožíval bez zvláštní vřelosti, pak jeho národnostní moment u mých rodičů a podle nich také u mne chyběl docela. To ovšem neznamená, že by se v jisté míře nezachovávaly vnější zvyklosti nebo tradice – že by se v této oblasti nic nedělo. I zde ale sehrála, více než co jiného, svou úlohu rodinná autorita strýce Káji.

Někde na skříní ležela modrobílá pokladnička s bílou Davidovou hvězdou, určená na příspěvky pro židovský vystěhovalecký fond. Otvor, kudy se vzhazovaly peníze, byl zespodu zakryt důmyslnou drátěnou sítí, která sice mince a bankovky propouštěla směrem dovnitř, zabraňovala však, aby je snad někdo v momentální nouzi nevytáhl zase zpátky. Klíč od kasičky se pak nacházel v úřadovnách vystěhovaleckého fondu. Jednou ročně přicházeli dva důležití pánové, pokladničku odemkli, přepočítali její obsah a s pochvalným mručením či nakyslým úsměvem zapsali příslušnou částku do přípravených archů. Vždycky jsem se dobře bavil, když se u nás pokladnička, která měla být výrazem celoročního přemýšlení a vztahu k zaslíbené zemi, zaplnila částečně až den, dva před očekávaným příchodem oněch důležitých pánů. Mělo to i svůj ustálený rituál. Muselo se tam strčit spíše víc malých než několik větších bankovek (to ukazovalo na pravidelnost spoření) a také nějaké mince, kterými jsem tam jako ze svých úspor přispěl já.

Také dětský časopis Jaldut mi docházel. Měl světlemodrou obálku, skvěle bílý křídový papír a zřetelné fotografie. Jeho obsah na mne ale působil dost jednotvárně. V různých variantách vyprávěl jen o osudech židovských kolonistů v Palestině. Oč raději jsem každý týden hltal Mladého hlasatele s jeho nepřekonatelnými dobrodružstvími Rychlých šípů.

Jednou týdně jsem chodíval do židovské tělovýchovné organizace Makabbi. Měla na ten den pronajatou tělocvičnu v téže škole, kde se konala i výuka náboženství. Nepamatuji si však u mnoho více, než že cvičení vedl pán, který navzdory svému židovství se jmenoval poetickým jménem Vocásek. Pod jeho vedením jsme na závěr cvičební hodiny pochodovali kolem tělocvičny za zpěvu stále stejné hebrejské písně, jejímuž obsahu jsem rozuměl jen matně a ani se o to příliš nepokoušel.

Také z občasných výletů do okolí Prahy, na něž jsem chodil s nějakou jinou organizací (snad Hašomer Hacaír – Mladý strážce?), mi utkvěla v paměti snad jediná podoba: právě zde jsem poprvé slyšel slovo komuna. V tomto případě znamenalo, že se jídlo, který si každý z domova nesl, dalo na jednu hromadu a pak pečlivě rozdělilo tak, aby každý měl alespoň kousek od všeho a všichni stejně. Alespoň na výletě neměl být v jídle rozdíl mezi dětmi z bohatších a chudších rodin. Ohromně se mi to líbilo, i když maminy starostlivě zabalené balíčky braly zasně, vystřídány podivuhodnou směsicí cizích drobečků, vzniklých snahou o co nejspravedlivější přesné rozdělení.

Zbývá zmínit se o antisemitismu – zda hrál v mém dětství do prvních dob německé okupace a vypuknutí války významnější úlohu, zda jsem ho na své kůži výrazněji pocítoval. Odpovídám rovnou – nikoliv. Ve škole, kde všichni kluci pochopitelně věděli, že jsem žid a jediný ve třídě, šlo spíše o jistý druh dětského škádlení. „Žide – hovno z tebe zbyde,“ zavolal na mě občas nějaký ze spolužáků. Na radu jiného z nich, evangelíka, jsem na to odpovídal suverénně: „Katolík – vysral se nám na kolík“. Následovala obvykle potyčka. Ale vždy jen jeden proti jednomu a v jejím průběhu se obvykle zapomnělo, proč vlastně vznikla. Šlo o to vyjít z ní se ctí. Nepral jsem se zase tak úplně špatně (bit jsem býval hlavně od staršího bratrance Slávka), takže to nedopadávalo nejhůř. Jen brýle, které jsem nosil od třetí třídy, jsem musel dát včas do úschovy některému z přihlížejících. Jinak jsem si je občas přinesl rozbité v ruce a k mamčině hrůze jsem měl na obličej zaschlé krvavé šmouhy.

Jen jednou jsem se ve škole setkal s něčím jiným než s vcelku zřídka, neškodnými projevy dětského antisemitismu, představujícími zřejmě jen povinnou daň za odlišnost od většiny. Na dočasné zastupování přišel nový učitel a krátce po nástupu si chtěl dopřát malé soukromé potěšení. Ačkoliv musel mít všechny potřebné záznamy k dispozici, usedl za stůl a prohlásil: „Ať vstane, kdo je římsko-katolického vyznání.“ Povstala větší část třídy. „A teď vyznání československého, československého……“ Vždy se zvedly menší skupiny. Nakonec se otázal s neskrývaným uspokojením a očekáváním: „Je zde snad někdo ještě jiného náboženství?“ Pichlavé oči se do mě zabodly a jeho pohled sledovala celá třída. Tolik jsem zase věděl, že mu jde jen o to, aby mě ponížil. Vstal jsem a za hrobového ticha zřetelně, pomalu a s úmyslně zdůrazněným klidem odpověděl: „Ano, pane učitel, já jsem žid.“ Necítil jsem přítom ani ponížení, ani hrdost. Jen nezměrný a bezmocný vztek. Představení doznělo bez potlesku. Právě toho dne, jak se mi alespoň zdálo, jsem šel ze školy v co nejdružnější zábavě s ostatními. Ten učitel pak ze školy našťestí brzy zmizel.

Ze všeho, co jsem zde vylíčil, snad vyplývá závěr, který už není nutné dále rozvíjet. Židovství hrálo v mém dětství – jak tomu ani jinak nemohlo být – svou úlohu, tato úloha nebyla zanedbatelná, ale ani přehnaně veliká. Zdá se mi, že já sám (a opakuji, že židovské dítě těchto let muselo být ve vztahu ke svému původu nejen objektem, ale i subjektem) jsem podvědomě tíhnul spíše k minimalizování než zveličování této úlohy, a že pokud to záleželo na mně, snažil jsem se, aby míra odlišnosti nepřesáhla nezbytně danou mez. Židovství – jak to ani jinak nešlo – jsem bral jako neoddiskutovatelný fakt, který však není důvodem ani ke studu, zahanbení, ani ke zvláštní pýše. Vedly mě k tomu samozřejmě zejména postoje rodičů, ve vztahu k židovství věcné a střízlivé, a také skutečnost, že jsem tehdy ve svém okolí nijak významně nepocítoval antisemitismus.

Jestliže ale židovství nebylo u otce a matky a v příslušném odvaru pak též u mne podstatnějším národním a politickým fenoménem, co jím potom bylo? Ani jeden z rodičů nebyl nikdy členem žádné politické strany a politické dění dlouho nehrálo, pokud mohu soudit, v jejich životě důležitější úlohu. Otec jen – jak jsem z různých poznámek zaslechl a vyrozuměl – míval jisté sympatie pro sociální demokracii. V období svých pražských začátků se vzdělával v její Dělnické akademii, a také jí ve volbách dával svůj hlas.

Závěr třicátých let, zvyšující se napětí ve vztazích s Německem a rostoucí ohrožení Československa teď ovšem úplnou apolitičnost přímo vylučovalo o to víc, že k otcovým cestáckým rajónům patřily hlavně sudetské oblasti a zostřující se poměry tu měl denně před vlastníma očima. Myslím, že politickou reakci rodičů na všechny tyto události představovalo jakési zesilující československé vlastenectví a občanské cítění, a to ve své univerzální, k žádné konkrétní politické straně či směru se nepřiklánějící podobě. V tom je mé dětské smýšlení plně následovalo a jestliže se vyskytovalo něco, co by s notnou mírou nadsázky bylo možno nazvat politickými názory, pak to bylo ono všeobecné československé vlastenectví.

V Plané jsem s oběma rodiči horlivě spěchal na projev prezidenta Beneše. Konal se na blízkém Kozím Hrádku, místě zasvěceném husitské tradici, kam prezident přijel ze své vily v Sezimově Ústí. Jen v nezřetelném tušení o čem mluví jsem nadšeně tleskal a mával jemu a elegantní dámě, která stála vedle něj. (To je paní Hana Benešová, poučila mě maminka.) Na Pražském Hradě jsem zase ze všeho nejdříve hledal prezidentskou standartu, a když vlála (pan prezident je doma), naplňovalo mě to zvláštním pocitem radosti.

T. G. Masaryka jsem vídával jen na fotografiích, ale věřil jsem, jak mi jednou někdo řekl, že téměř nespí, protože se pořád stará o naši republiku. Byl jsem mu za to velice vděčný. Dobře jsem si také zapamatoval, básnickovými slovy řečeno, to kalné záříjové ráno 1937, kdy zemřel. Ještě zřetelněji mám však před očima jeho pohřeb. Již předcházejícího večera se celá rodina shromáždila v Kájově bytě v Pařížské ulici. Porůznu, nouzově uloženi, jsme zde přespalí a druhý den pak z oken sledovali nekonečný průvod československých i cizích činitelů, vojska, ruských, francouzských a italských legionářů. Lafetu, na níž spočívala rakev zahalená do státní vlajky, táhly tři páry koní a obklopovala ji čestná vojenská stráž. Proud se pomalu pohyboval směrem ke Staroměstskému náměstí, kde se pak zastavil před hrobem Neznámého vojína. Očima jsem ho sledoval a nastraženýma ušima současně zachytával rozhovory dospělých. Vyzařoval z nich smutek, spojený s nejistotou směrem k budoucnosti.

Rád jsem se v této době chodil s rodiči dívat na různé vojenské slavnosti, přehlídky a letecké dny. Českoslovenští vojáci ve mně vzbuzovali nadšení, a když jsem jich viděl tolik pohromadě, říkal jsem si v duchu: „Teď by nás měl Hitler přepadnout. Když je tu tolik vojáků, tanků a letadel, to by dostal pěkně na frak.“ Zlatá neškodná dětská naivita!

Konec třicátých let přinesl, jak jsem se už zmínil, mnoho změn i do mého vlastního, dětského světa – hlavně v mnohem větší volnosti, které se mi teď dostávalo. Chodil jsem už do vyšších tříd a také času na mne bylo méně. Všechno začalo otcovým onemocněním koncem roku 1937. Po jednom nedělním obědě ho přepadly kruté bolesti na prsou. Seděl zhroucen v křesle, průsvitně bledý a po obličejí mu stékaly stružky potu. Sténal. Zatímco maminka ho ošetřovala, Máňa sháněla, který z libeňských doktorů bude ochoten k němu přijít. Nebylo to tak jednoduché. Neděle odpoledne, pohotovostní služby ani rychlé sanitky tehdy neexistovaly, a ani telefon jsme doma neměli. Abych nepře-kážel, poslala mě maminka na loutkové divadlo do libeňské sokolovny. Seděl jsem tam, nepřítomně sledoval Kašpárkovy taškařice a tiše se modlil: „Bože, dej ať tatínek neumře,

jen ať neumře, slibuji ti, že už budu vždycky hodný.“ Když jsem se vrátil se strachem domů, ležel již otec ošetřený a mnohem klidněji v posteli, maminka se pohybovala v jeho blízkosti a na nočním stolku bylo rozloženo množství léků. Oddychl jsem si. „Tatka měl vážný srdečný záchvat,“ řekla mi maminka. „Bude teď nějaký čas doma a pak ještě dlouho bude muset mít klid a šetřit se. Nesmíš ho ani trochu zlobit.“ Snažil jsem se, seč bylo v mých silách. V dalších týdnech se proti předchozímu způsobu života hodně změnilo. Lékaři se střídali s pozdějšími návštěvami kolegů od Diamantů, kteří mu ale vyprávěli jen různé veselé historky z tůr, aby se nerozčiloval. Já jsem přispíval do všeobecné péče hlavně mydlením otcových tváří, když se chtěl oholit. Tehdejší medicína zapovídala po infarktu (a nic jiného to asi tehdy nebylo) co nejpřísněji pohyb, a tak se ani nesmělo v rychlejším tempu kroužit rukou. Hlavně však musel otec, dosavadní silný kuřák, ze dne na den přestat kouřit. Působilo mu to velké potíže a vyvolávalo špatnou náladu. Abych případně doma nezlobil a nezneklidňoval ho ještě víc, mohl jsem, ba měl být co nejvíce venku.

Přes zimu se otcův zdravotní stav podstatně zlepšil a v březnu 1938 odjel na doléčení do Gräfenbergu (nyní lázně Jeseník). Po návratu začal zase – už jen nakrátko – jeho normální život s koloběhem týdenních tůr a vším, co s nimi souviselo. Ale moje větší svoboda a možnost pobíhat někde venku se už neomezovala. (Později lékař otci na jeho prosby povolil několik cigaret denně. Aby se ošidil, začal kouřit nacpané dutinky, protože měly dlouhý náustek a také jejich filtr měl dodávat větší pocit bezpečí. Cpaním dutinky jsem byl pověřen já. Párkrát jsem neodolal a nějakou sebral. Rozdal jsem je klukům, případně s hrozným přemáháním i sám vykouřil. Skončilo to jediným výsledkem, kterým to skončit mohlo – pořádným průšvihem. Od té doby se mi už nikdy kouřit nezachtělo. Ne kvůli výprasku. Viděl jsem, jak těžko otec své omezení nese, jak tím trpíme i my všichni ostatní a umínil jsem si, že já raději nikdy kouřit nebudu.)

Ještě k jedné velké změně rodinného života tou dobou došlo. Někdy na podzim osmácticátého roku začala maminka znovu pracovat. Zaměstnání našla u malé filiálky americké filmové společnosti Metro – Goldwyn – Mayer, která si právě otevřela nový palác v ulici Na Příkopě a v něm i tehdy nejelegantnější pražské kino Broadway (nyní Sevastopol). U MGM působila jako jedna z programových referentek a sjednávala nasa-zování jejich filmů s majiteli jednotlivých biografů. Ve dvouhodinové polední přestávce neváhala jezdit z Příkopů do Libně, jednak na oběd, jednak – a jsem přesvědčen, že především – aby vyslechla mou zprávu „co bylo ve škole“. Ale jinak, kromě učení, jemuž jsem se zase nijak přehnaně nevěnoval, patřilo většinou celé odpoledne mně.

Blízké a vzdálenější okolí našeho tehdejšího bydliště skýtal pro klukovské party a jejich radovánky přímo nepřeborné možnosti. Pár desítek metrů od konce ulice Na Báni začínalo dlouhé návrší nazývané v místní mluvě Vrchá. Táhlo se až daleko k Proseku, Vysočanům a vedle fotbalových pláček nabízelo nejružnější skryše, louky k posedávání a povalování, skaliska ke šplhání a mnoho, mnoho jiného. Hned za Vrchami, tam kde je nyní doména paneláků Severního Města, začínala pole, střídaná různými ohradami, malými pískovkami, opuštěnými cihelnami, o jejichž ovládnutí se sváděly nelibostné boje. Všechna tato místa byla však „přístupná“ opravdu jen v partě. Vytvářely se všelijak. Třeba podle ulic nebo bloků domů. Kdo k žádné partě nepatřil a odvážil se sám do

některého ze svatých míst, schytl to ode všech a nenašel se nikdo, kdo by ho ochránil nebo se za něj dodatečně pomstil. Pochopil jsem to velice rychle, když jsem jednoho sychravého večera stál přivázán k lucerně na samém konci ulice Na Stráži, tam kde končila civilizace a začínala Vrcha. Vlasy jsem měl spleené žvýkačkami, déšť na mně už nenechal jediné suché místo a vzhledem k počasí se nekonečně dlouho neukázal žádný dospělý, který by mě odvázel. Doma si zatím dělali takové starosti, že když jsem se ve zbědovaném stavu objevil, ani jsem už nebyl potrestán. Jen po marných pokusech vynadat mi z vlasů nalepené žvýkačky jsem pak nějaký čas chodil pěkně nakrátko. Opravdu to takhle dál nešlo. Pomohla mi až náhoda. Jeden vzdálenější strýc (manžel otce sestřenice Trudy) mi k narozeninám věnoval kopací míč a to bylo u libeňských kluků, zvyklých čutat spíš s různými hadráky, tenisáky či jinými náhražkami, opravdové terno. I když jsem příliš fotbal hrát neuměl – kde bych se to také naučil – vlastnil jsem míč a musel jsem tedy být postaven. Tím jsem se zase naučil hrát, začali se mnou počítat a brát mě mezi sebe. Bariéra mezi dobře vychovaným jedináčkem z lepší rodiny a libeňskými drsňáky vzala prostřednictvím kopané rychle zaspě. K mé nezměrné radosti jsem se dostal do jedné z part a začal se v ní cítit jako doma. Teď teprve jsem mohl vychutnat vše, čím okolí oplývalo. A byl jsem v relativním bezpečí, i když jsem se někde třeba pohyboval sám, protože party se navzájem dobře znaly a za bezdůvodné ublížení osamocenímu „cizinci“ platily zákonitosti krevní msty. Zato při skutečných bojích – třeba o nějakou skrýš či opuštěnou cihelnu – neplatilo slitování a zvláště tvrdý osud čekal zajatce. Propletení vlasů žvýkačkami patřilo ještě k trestům nejmírnějším. Horší případ nastal, pokud někdo z vítězné strany mohl právě vykonat velkou potřebu. Provedl to za radostného očekávání přihlížejících. Do výsledného produktu byl zuřivě se bránící, kopající a kousající zajatec nemilosrdně posazen a ještě se s ním zakvedlalo, aby si opravdu užil. Pak byl ponechán svému osudu. Ještě že mně samotnému se to nikdy nestalo.

Po jisté době přišlo téměř rituální zasvěcení. Zítra si přines dlouhý špagát, a baterku, řekl mi vůdce party tajuplně jednoho odpoledne. Půjdeme se někam podívat. Nemohl jsem se dočkat. Rekvizity se mi podařilo opatřit a nazítří jsme vyrazili po Vrchách směrem k Proseku. Na jednom opuštěném místě u pískovcových skal odvalili nejsilnější kluci balvan, kryjící, jak se ukázalo, díru prudce se svažující někam do hlubin země. Vzrušením jsem sotva dýchal. Ale to už jsme se jeden po druhém plížili dovnitř a poslední ještě díru provizorně zakryl připraveným harampádím. Rozsvítili jsme baterky. Byli jsme v jakési vstupní podzemní místnosti, z níž se do několika stran rozbíhaly v pískovci vytesané chodby. Věřu, že nikdo z nás nevěděl nic o Théseovi a způsobu, kterým se pomocí Ariadniny nitě dostal po zabití Mínotaura z labyrintu. Ale použili jsme podobnou metodu. Kdosi zatloukl do země silnou skobu, na níž se upevnil první z donesených provazů. Ten jsme pak při opatrném postupu rozmotávali a postupně navazovali další. V posvátném obdivu jsme procházeli vysoké místnosti s množstvím výklenků, střídané pak malými kumbálky, občas jsme přebrodili velkou louží s vodou stékající ze stěn, a pak zase zírali na kamenné výstupky vypadající jako stoly či oltáře. Chvillemi jsme lezli skoro po břichu, potom se nad námi pro změnu rozprostírala téměř klenba. A všude chodby, chodby, chodby. Na zpáteční cestě jsme spojené provazy smotávali a tak se zase

dostali ven. Všechno končilo odvalením balvanu na původní místo. Byl jsem unesen velikostí této chvíle a pod trestem pekelných muk ochotně přísahal, že o jeskyních nikomu nic neprozradím. Pro klukovskou romantiku tohle představovalo absolutní vrchol. Doma jsem na otázku, proč že jsem tak mokrý a špinavý, jen něco neurčitě zabručel. Naštěstí mě nikdo podrobněji nevyslýchá.

Na objevy v proseckých jeskyních se chodilo jen mimořádně a svátečně. Ale i když se mi to potom poštěstilo ještě několikrát, vždy znovu se mě zmocňoval onen zvláštní pocit smíšený z nejvyšší slasti a velkého strachu, který jsem měl hned za té první návštěvy.

Nezbývá příliš mnoho, o čem bych se z let těsně před okupací a z prvních měsíců po ní mohl ještě zmínit. Nedělní dopolední fandění třetířídinným fotbalistům Libeňského SK, na jehož neohrazené hřiště před Meteorom VIII jsme mohli zadarmo. Povzbuzování SK Libně, jejíž stadiónek Na Korábě se stával svědkem každoročního stěhování klubu z ligy do divize a naopak. Odpolední nedělní návštěvy v kině U Ferklů, se sborovým jástem, když TomMix se svými proklatě nízkou zavěšenými kolty a na překrásném koni likvidoval hejna odporých banditů, unášejících krásné rančerovy dcery, nebo když se Zorro tajemný mstitel tajemně mstil svým nepřítelům. Slavná libeňská posvícení (největší po matějské pouti – říkali jsme hrdě) právě na tom hřišti Libeňského SK u kostela dole v Libni. Mořské panny (mládeži vstup přísně zakázán), tobogan, panoptikum (mládeži opět s nepřístupným oddělením), stěna smrti a obratný čaroděj Kellner, tisíce dobrot a dalších lákadel, na něž doma vyžebaná apanáž již nestačila. Sbíráni známek, obchodních účtenek s barvitými reklamami, obrázků ligových fotbalistů, které se daly najít v čokoládách značky LIBO za 50 haléřů.

Soumrak houstnoucí nad tímto klukovským světem jsem nemohl nevnímat. Poslouchal jsem o tom ve škole, s chvilkovou úzkostí pozoroval rodiče, jak u rádia s obavami naslouchají divokému Hitlerovu řvaní, jak se pídí po nejnovějších zprávách v novinách, ale v dětském vlastenectví jsem nepochyboval, že pan prezident a naši vojáci to vyhrají. Záříjovou mobilizaci roku 1938 jsem se Slávkem a Evou prožil v Radotíně, kam nás na radu strýce Káji poslali k nějakým známým, abychom nebyli v Praze, kdyby se bombardovalo.

Z krátkého pomnichovského období mi v paměti nezůstalo vůbec nic. Ale pak přišel 15. březen 1939. Ráno jsem se vypravil normálně a bez potuchy o něčem mimořádném do školy. Došel jsem k hlavní, tehdy Fügnerově třídě a ustrnul. V mokrych vločkách padajícího sněhu se po celé její šířce pomalu sunul nekonečný proud německých motocyklů s přívěsnými lodičkami. V každé seděl šedo zelený voják vypadající pod velkou přílbou jako strašidelná houba a svíral závěr připevněného lehkého kulometu. Nejdříve mě paradoxně napadlo, že nemohu přejít a přijdu pozdě do školy. Pak jsem si začal trochu uvědomovat, co se to vlastně stalo. Ale jedna zásadní věc mi při tom vyděšeném pohledu na zlověstnou kolonu nedošla: že právě v tomto okamžiku končí bezstarostná část dětství, že i když ještě nějakou dobu zůstane zachováno zdání normálního života, bude to už jen jeho pozvolné umírání, a že i když se za pár let tento normální život obnoví, začne už můj úplně jiný, zcela nový příběh, na úplně jiné scéně a v jiných kulisách.

Okupační změny na sebe nenechaly dlouho čekat. Od června 1939 se začal roztá-

čet kolotoč protižidovských příkazů, zákazů, nařízení a omezení, který pak v průběhu dalších let nabíral stále rychlejší a intenzivnější obrátky. Transporty a koncentrace židů ještě nezačaly, protože celkové a konečné „řešení“ židovské otázky tehdy ještě nacisté nevypracovali. Zatím měli být židé postupně zbaveni ekonomického i osobního majetku, izolování alespoň pomyslně od ostatního obyvatelstva, krok za krokem se jim odepíralo i právo na lidskou důstojnost.

Nová situace začala pozvolna doléhat i na naši rodinu. Diamantovi jako židovský podnik dostali německou správu, která otce někdy na rozhraní devětatřicátého a čtyřicátého roku propustila z práce. Protože žádné zvláštní úspory neměl, musel si najít nový zdroj obživy. Ale nic jiného než nabízet a prodávat zboží neuměl, a nikdo by mu teď takovou práci oficiálně neposkytl.

Začal tedy obchodovat na vlastní pěst. S pomocí svých obchodních přátel z dřívějších dob si ve vlastní režii obstaral pár sad jídelních příborů, pokoutně je prodal a za utržené peníze si pořídil nové. Časem mu navíc jeden libeňský obchodník svěřil – tajně a nelegálně – i objednávkový prodej jiného artiklu – smetáků, kartáčů, holicích štětek a podobných výrobků. Finančně to nebylo špatné. Ale riziko při různých prodejních pochůzkách a jednáních se postupně zvyšovalo. I když se ještě nenosily hvězdy, od března 1940 se občanské průkazy židů označovaly písmenem J, aby se při jakémkoliv kontrole žid okamžitě rozpoznal.

Rozhovory o tůrách teď doma vystřídalo vyprávění o denních událostech při pokoutním obchodování. Stalo se třeba, že otec omylem přišel ke známému u firmy, která se mezitím dostala do německých rukou. Ještě než mohl uposlechnout varování, vtrhl do místnosti německý správce, zeptal se otce, jak se jmenuje a spustil: „Herr Pollak, sind Sie nicht ein Jude?“ Otec ze strachu, aby po něm nechtěl legitimaci, jen něco neurčitěho zamumlal a hodlal se dát na spořádaný ústup. Ale Němec za ním vyběhl z místnosti a po chodbách i po schodech se neslo jeho vzteklé řvaní a výhrůžky. Několik dnů pak doma panovala úzkost a nejistota. Další důsledky však tato epizoda neměla.

Ve čtyřicátém roce od nás také musela odejít Máňa a neobešlo se to bez slz na obou stranách. Za ta léta jsme si na sebe zvykli, měli se rádi a teď jsme oba pocítovali jako těžkou křivdu, že se máme rozloučit. (Máňa pak nějaký čas sloužila ještě dole v Libni u jedné nežidovské rodiny, kam jsem ji chodil navštěvovat, když panstvo nebylo doma, ale brzy se provdala do Braníka za majitele jednoho ze zdejších zahradnictví. Později jsme od ní párkrát dostali stále vzácnější zeleninu.)

Maminku od MGM nepropustili. Ale brzy po Mánině odchodu zde práce zanechala sama, aby se mohla věnovat domácnosti.

A můj dětský svět těchto měsíců? Zpočátku jsem ještě chodil do školy, od září 1939 do páté třídy. Spolu s ostatními jsem v učebnicích zamazával a přelepoval nevhodná jména a odstavce, ze stěny se na mne místo prezidenta Beneše díval Hácha, ale jinak postupovala výuka i školní události svým pravidelným neměnným rytmem. Dobré a špatné zážitky se zatím ještě střídaly a v některých směrech se v devětatřicátém a čtyřicátém roce můj život dokonce obohatil.

V létě 1939 jsme ještě byli na společné dovolené. Poprvé – s výjimkou té Zadní Třebáně – nikoliv v Plané, ale v Mladějově uprostřed Českého ráje. Pilně jsem se zúčast-

ňoval výletů, objevoval všechny ty nepřeborné zdejší památky a skoro zapomněl, že je okupace. A pak mě ještě Máňa vzala s sebou na svou dovolenou do Batelova. Mezi jejími příbuznými tu žili i dva synovci asi mého věku, kteří mi pomohli dostat se mezi místní kluky a poznat zase jejich venkovské radovánky. Ale i v Praze se mi v leccčems rozšířoval obzor. Touhle dobou stoupal zájem o americké filmy, jejich přísun nestačil poptávce a maminka u Metro – Goldwyn – Mayer patřila k těm, kteří je do pražských kin rozdělávali. Žádný div, že si ji páni majitelé předcházeli, třeba i tím, že její syn měl na kterýkoliv film volný vstup. Využíval jsem toho hojně, zejména v libeňském kině Svět (nyní Dukla), i když jsem část této doby vlastně už do kina vůbec nesměl. Ale občanskou legitimaci jsem ještě neměl, takže se zákazy tohoto druhu nemusely zase brát tak vážně.

Světlem tehdy vítězně táhla Disneyova Sněhurka a sedm trpaslíků a tu jsem snad – v rámci své licence – viděl alespoň desetkrát. Smával jsem se tak, že se mi podařilo až spadnout ze židle. Z jiných filmů mě zase nejvíce upoutali Muži zítřka. Spencer Tracy zde hrál vychovatele v jakémsi americkém domově pro narušenou mládež a Mickey Rooney sem přišel v úloze vzpurného a nezkrtného chovance. Na jejich počátečních konfliktech a pozdějším přátelství spočíval celý film. Jeho humanistickou notu a profesionální dokonalost jsem tehdy ještě neuměl plně pochopit. Ale nezapomněl jsem na něj dodnes.

Moje nechuť podřizovat se na počátku okupace různým zákazům a nařízením doznala jednou až komické vyústění. Občas jsem chodil plavat do AXY Na Poříčí, tehdy jediného krytého bazénu v Praze. V druhé polovině roku 1939 zde už ovšem visela velká cedule „Juden nicht zugänglich – Židům nepřístupno“, ale nehdal jsem se kvůli ní nechat o své potěšení připravít. Až jednou – koupil jsem si lístek a nic netuše sestoupil do pánské šatny, dlouhé místnosti s dvěma řadami plechových skříňek. Ale tady jsem ustrnul. Na lavici táhnoucí se mezi skříňkami podél celé šatny seděla v družné zábavě skupina esesáků. Podivným řízením osudu, či spíše paní pokladní, se skříňka, od níž jsem měl klíč, nacházela právě uprostřed těch, před nimiž seděli a povykovali esesáci. Když jsem to s hrůzou zjistil, začali si mě již – jak se mi alespoň zdálo – zvědavě prohlížet a já jsem neměl dost duchapřítomnosti, abych se co nejrychleji ztratil. Místo toho jsem si uvědomil, či možná jen namluvil, že když jim poskytnu pohled na své obřezané pindítko, bude to průkaznější než jakékoliv jiné židovské označení a mohu očekávat, že mě rovnou seberou. Musím se tedy svléknout nenápadně, ale ne zas tak, aby na mně poznali nějaký strach nebo rozpaky. Otevřel jsem skříňku a začal si z aktovky pomalu, pomaloučku vyndávat plavky. Čekal jsem, že buď odejdou, nebo se začnou také svlékat a já na sobě přestanu cítit jejich pohledy. Nedočkal jsem se. Seděli dál po obou stranách a já mezi nimi pozvolna odkládal jeden kus šatstva za druhým. Jako naschvál jsem ani košili neměl dostatečně dlouhou! Nakonec se mi všechno přece jen podařilo. Před závěrečným aktem jsem zády k nim vlezl skoro do skříňky, stáhl trenky, rychle se nasoukal do plavek, zamknul a pospíchal do bazénu. A oni stále ještě dřepěli a hulákali na své lavici. AXE jsem se potom začal z dálky uctivě vyhýbat.

K největším a nejhezčím zážitkům z prvního období okupace jsem zato mohl počítat krátké členství v libeňském skautském oddílu. Už dříve jsem při různých výpravách na Vrchu okukoval velký dřevěný srub schovaný v jednom z jejich vzdálenějších koutů. Nápis na něm hlásal, že je zde klubovna Junáků – skautů a na přilehlém hřištiátku často

panoval různý zajímavý ruch. Někteří kluci ze třídy sem chodili a neopomínali se chlu-
bit, co všechno dělají na schůzkách, co se učí poznávat a kam směřují jejich nedělní
výlety. Přitahovalo mě to už delší čas, a teď, když se všude začali roztahovat Němci, jsem
dospěl k definitivnímu závěru, že nejlépe bude, když právě ke skautům také vstoupím.
Rodiče okamžitě souhlasili, a tak jsem se jednoho dne vydal nesměle do klubovny zeptat
se, zda by mě přijali. Neměli námítky a podle věku mě zařadili mezi vlčata. Od té doby
jsem začal zanedbávat partu a stále více času trávil v klubovně. Okupace se tu – jak jsem
doufal a očekával – příliš nebrala na vědomí. Konečně jinak bych tam brzy ani nemohl
být, protože ještě v průběhu devětatřicátého roku vyšlo nařízení vyloučit židy ze všech,
i sportovních spolků.

Otec mě vzal do skautské prodejny v domě U Bumbříčků ve Vodičkově ulici, kde
měl Junák své ústředí. Koupil mi zde celý kroj i s opaskem, odznaky a dalšími doplňky.
Složil jsem slib a stal se plnoprávným vlčetem. Jen mě mrzelo, že neumím stejně dobře
jako ostatní kluci vyfázovat lupénkovou pilkou, stejně rychle vázat různé uzly, postavit
a složit stan, odlévat stopy a dělat spoustu jiných ručních činností. Moje nešikovnost
i tady triumfovala. Zato v kimovce a v různých jiných hrách náročných na paměť
a postřeh jsem dost vynikal. Ale co hlavního, do všeho jsem se hrnul, měl řadu návrhů,
„dobrých rad“ a připomínek. Odměna na sebe nenechala dlouho čekat. Na program
jedné odpolední schůzky se dostalo i vymyšlení přezdivek pro nové členy. Když přišla
řada na mě, panovalo dost dlouho ticho. Pak se přihlásil malý skautík a vyhrkl: „Rej-
pal“! Ostatní sborově souhlasili a přezdívka byla na světě. Nejdříve mě to pojmenování
mrzelo. Ale potom jsem si řekl, že ten Rejpal k trpaslíkům patří jako každý jiný a že by
to vlastně bez něj ani nebylo ono.

V létě 1940 mé členství v Junáku vyvrcholilo, když celý oddíl odjel na týden na
tábor do Mlékojed u Neratovic. Na břehu Labe zde stála dřevěná chata s přístřeškem,
která sloužila jako kuchyň a při dešti i jako klubovna. Kolem ní jsme na louce postavili
stany, vybudovali ohniště, vztýčili stožár a na něj vyvěsili oddílovou vlajku. Bylo to jen
kousek za Prahou, na daleké cesty neměli rodiče libeňských kluků většinou dost peněz,
ale připadali jsme si tu jako v odlehlých, neznámých a dobrodružství přivolávajících
končinách. Rodiče neodolali a v blízké vesnici si u sedláka pronajali pokoj, aby byli na
blízku, kdyby se mi třeba něco stalo. Jako správný pubertáček jsem se za to hrozně sty-
děl a měl obavy, aby do tábora často nechodili a nedělali mi ostudu. Nechodili. Ale pak
přišel první táborák a já jsem je pozval, ať se přijdou podívat na vystoupení, které naše
družina připravila. Když začal volný program, objevila se u ohně stará heligonka. Otcí
zasvítily oči a požádal vlastníka, zda by si ji mohl vypůjčit. A pak to přišlo. Po malém
rozcvičení na ni začal hrát a zpívat staré písničky ze skuhrovské hospody. Nikdy před-
tím jsem ho při něčem takovém neviděl a neslyšel a po pravdě jsem ani příliš nevěřil, že
tam kdysi na těch tancovačkách skutečně hrál. Ale teď jsem se stoupající hrdostí
a pýchou pozoroval, jak se k němu obrací všeobecná pozornost, jaký sklízí potlesk a hrál
jsem se v odlesku jeho slávy. Dohrál a rozjařeně oznámil, že každý může začít písničku,
kterou má rád – on se pokusí přidat. Skutečně. Sotva uslyšel první tóny, přidal se
a postupně jsme vystřídali všechny tehdejší hity: Chaloupky pod horami, Ta naše pís-
nička česká, U našich kasáren, Bříza zelená, bříza bílá..... Nakonec otcí někdo tiše

zabroukal junáckou hymnu. Zkusil si ji, pak jsme se postavili a za jeho doprovodu zaz-
pívali:

Junáci vzhůru volá den
Luh květem kývá orosen.

Sluníčko blankytem pílí
Před námi pouť vede k cíli.

Junáci vzhůru volá den
Buď připraven, buď připraven.....

Od toho večera jsem se nestyděl, když se rodiče někdy přišli do tábora podívat. Nao-
pak. Rád jsem viděl, že se začínají přátelit s náčelníkem oddílu, bratrem Douchou.
(Podle zkratky br. psané před jménem, se mu říkalo Brdoucha, nebo rozloženě Br do
ucha.)

Tábornické dny představovaly jediný řetěz radostných událostí, řetěz silný, až jsem
začal zapomínat, že je vlastně válka, okupace, že jsem pronásledovaný žid. Ale realita
o sobě rychle dala vědět. Vraceli jsme se z nějakého výletu a zastavili se v Mlékojedech
na zmrzlinu. Vyšel jsem s ní před cukrárnu a při čekání na ostatní začal číst vyvěšené
plakáty a oznámení. Zrovna se v nich sdělovala nějaká nově přijatá protizidovská opat-
ření.....

Letní skautský tábor v roce 1940 pro mne znamenal dovršení období, které se po
okupaci ještě alespoň zdánlivě podobalo předválečnému životu. Teď se všechno dále
zostřílo, a to i ve vztahu k mému členství v Junáku. Židům se od listopadu 1940 zakazo-
valo opouštět okres jejich bydliště, v daném případě velkou Prahu, od září 1940 nesmě-
li do pražských městských lesů a mnoho, mnoho jiného. Pomalu začala v oddílu i mně
chybět odvaha, abych v účasti na akcích Junáka pokračoval. Ostatně krátce nato Němci
celou organizaci rozpustili. Brdoucha k nám ale ještě v jednačtyřicátém roce chodil na
časté večerní návštěvy. Povíдали jsme si všichni společně, ale pak zůstával sám s rodiči
ještě dlouho poté, co jsem šel spát. Tehdy jsem si myslel, že se tak pevně spřátelili v Mlé-
kojedech. Skutečný účel těch návštěv se však ukázal až po válce.

Nejdůležitější změnou, kterou mi přinesl rok 1940, se stalo znemožnění další škol-
ní docházky. V červnu toho roku jsem skončil pátou třídu. Vysvědčení dávalo vcelku
věrný obraz mých znalostí a schopností: chování, náboženství, vyučovací jazyk, vlastivě-
da, počty a zpěv jednička, psaní, vnější písemné práce, ruční práce a tělovýchova dvojk-
ka, kreslení – jak jinak – trojka. Na konci vysvědčení doložka oznamovala: je způsobilý
postoupit do měšťanské školy. Ve skutečnosti jsem ale způsobilý nebyl. V průběhu
prázdnin vyšlo nařízení zakazující přijímání židovských žáků do českých škol – ze škol
s německým vyučovacím jazykem byli vyloučeni již v roce 1939. A tak jsem 1. září jen
smutně koukal po kamarádech, vykračujících si ve slavnostním oblečení k libeňské měš-
tance Na Korábě, kam jsem se předtím docela těšil. (V Praze dosud existovala také
židovská škola s několika třídami. Nepřicházelo ovšem vůbec v úvahu se tam nyní dostat.

Protektorát Čechy a Morava
ČESKOSLOVENSKÁ REPUBLIKA
Země: Česko Školní okres: Praha
II. BcII. třídní občanské školy v Praze-Libni
o pěti postupných ročnících v Praze-Libni
Školní rok 19.../19... Číslo ...

ŠKOLNÍ ZPRÁVA.

Erik Polák

naroděn dne 5. listopadu 1913 v Praze II
politický okres Praha náboženská evanj.
začal chodit do školy v roce červenec 1922
do její školy dne 19.12. a dostal v 1924 třetí
oddělení (5. postupný ročník) tyto známky:

Školní	I.	II.
Chování		
Pravní představitel:		
Náhodnosti		
Občanská nauka a výchova		
Vyučovací jazyk	na nižším stupni	na středním stupni
Převaha		
Vlastivěda		
Čtení v souvislosti s texty náboženských		
Křesťanství		
Psaní		
Zpívání		
Tělesná výchova		
Čištění učebních předmětů		
Dělní ruční práce a znalost o domácí výrobě		
Nepovinné předměty:		
Vnější úprava písemných a jiných prací		
Zaměřené	omluvené	
půdný	napomenuté	
Zpráva byla vedena dne		
Je vypracováno	podpisem uč. vyř. <u>...</u>	Podpis
Publ.	uč. vyř.	uč. vyř.
I.	<u>...</u>	<u>...</u>
II.	<u>...</u>	<u>...</u>

C. 1125. Vzorová jednot. vypracování. 1939. S. 1100.

Už tak byla přeplněná svými dosavadními žáky, a když teď židé naráz vypadli z ostatních škol, neměli by tam místo, i kdyby se učilo třeba čtyřicet hodin denně.)

Na pořad proto u nás zase jednou přišlo domácí vyučování. Ujala se ho původně Mařenka Poláková, sestra Žůzi, povoláním také učitelka, nyní ovšem bez zaměstnání. Moc dobře nám to spolu však nešlo. Byla na mě příliš hodná, ochotně naletěla na každý špek, který jsem jí předhodil ve snaze, aby lekce pokud možno rychle a bezbolestně uběhla. Příliš mnoho jsme jich ale stejně neměli. Počátkem školního roku 1940/1941 vymysleli židovští rodiče spolu s vyhozenými židovskými učiteli a profesory ještě jinou formu dětského vzdělávání. Podle přibližně stejného

věku a bydliště se zakládaly kroužky, které se scházely vždy v některém větším bytě ke každodennímu vyučování. Existoval přesný rozvrh a podle něj učitelé své kroužky obcházeli. Něco si tím vydělali, a i když se vyučování konalo s minimem učebnic, bez pomůcek a bez tabule, pořád to bylo lepší než nic. Brzy jsem i já začal do takového kroužku chodit. Scházeli jsme se většinou v Karlíně, nejčastěji v jednom z domů stávajících v místech dnešní stanice metra Sokolovská.

nová strana

Dostali jsme se v tomto vyprávění na počátek roku 1941, který měl v osudech protektorátních židů řadu neslavných prvenství. Začaly se nosit hvězdy. Po Heydrichově nástupu do úřadu zastupujícího říšského protektora byla zpracována zdejší varianta „konečného řešení židovské otázky“. Rozhodlo se o koncentraci židů a jako její přechodné místo – před konečnou likvidací na východě – byl vybrán Terezín. A vyjely také první masové transporty.

I v mém osobním příběhu představoval rok 1941 a po něm i prvních sedm měsíců roku 1942 zvláštní, v mnohém zcela nové a událostmi nabitě období. Ale ještě než se vydám po jejich stopách, chci se znovu zmínit o mně známých zlomech tehdejších životních cest ostatních příslušníků Steinovy a Polákovy rodiny, mých strýců a tet.

Firma Barclay dostala již v roce 1939 německou správu. Jirka tam ještě krátký čas směl zůstat, ale pak ho i s manželkou Hermou vyhodili. Plnicí pera se zde přestala vyrábět a dílna se stala dodavatelem různých šroubků a drobných náhradních dílů pro větší podniky. I samo Barclay se však za války zvětšilo a počet zaměstnanců vzrostl asi na devadesát osob.

Marta se v zaměstnání u „Ústředí továren na řepkový olej“ (tak se její pracoviště přejmenovalo) udržela až do konce roku 1941, k tomu datu dostala i ona nemilosrdnou – a dokonce i ve formulacích dochovaného výpovědního dopisu neurvalou – výpověď.

Rajhradské tetě Irmě odešla do Palestiny její dcera Zdena, jen o málo starší než já, aby se zachránila před perzekucí a pokusila se v novém domově realizovat své životní ideály. První rok po odchodu ale pracovala na farmě v Dánsku, aby přivykla těžké zemědělské práci. Celá rodina se pak s pohnutím dozvídala o jejich smutných dopisech, s líčením krutých podmínek a osamělosti, kterou u dánského farmáře pociťovala.

Kája před okupací pokračoval v úspěšné advokátní praxi, která mu ale nebránila v láskyplné péči o roztomilou a všemi obdivovanou dcerku Míšu, narozenou v roce 1937. Židovští advokáti však patřili vůbec k prvním objektům pronásledování. Jednota českých advokátů je – nejspíše z konkurenčních důvodů – vyloučila již v lednu 1939 ze svých řad a hned 15. března 1939 jim výbor advokátní komory odňal právo vůbec advokacii vykonávat. Proto Kája později vstoupil do služeb pražské Židovské náboženské obce a stal se jedním z jejích vedoucích úředníků.

Zvláštní kapitolu těchto let tvořila židovsko-křesťanská manželství, označovaná v tehdejší terminologii jako smíšená. V rodinách, o nichž je nyní řeč, byla hned tři. Ze Steinovy strany Hedino s Karlem Charvátém, z Polákovy Irmino s Antonínem Choutkou a Martino s Antonínem Strengem. Někdejší pokřtění Irmu a Marty Polákových mělo teď z hlediska norimberských zákonů pramalý význam. „Árijské“ polovičky smíšených manželství měly za současných okolností na vybranou tři možnosti. Přes všechnen vnější tlak a bez ohledu na důsledky v manželství setrvat. Rozvést se formálně, po vzájemné dohodě, s cílem zachovat si dosažené postavení a po válce vrátit všechno do původního stavu. Nebo využít vzniklé situace a židovského partnera pomocí rozvodu prostě zapudit. Námi sledované rodiny by pro každou z těchto alternativ mohly sloužit jako názorná ilustrace.

Sedlák Antonín Choutka se s Irmou nerozvedl, i když jako represí musel později absolvovat řadu měsíců internačního pracovního tábora v Postoloprtech. Irma zůstala celou válku ve Skuhrově a mimo jiné nám do Terezína posílala balíčky. Až v pětačtyřicátém roce dostala předvolání k internaci do Prahy, s úspěchem je však ignorovala. Choutka z postoloprtského tábora po čase utekl a skrýval se v rodné vesnici Dobré.

U Karla Charváta stála prvotní otázka jinak. Zda zůstane, či nezůstane ve službách protektorátní policie. A jestliže se rozhodl, že ano, pak druhotná otázka už nemohla znít zda se rozvést či nikoliv, ale jenom jaký způsob rozvodu zvolit. Dohodli se s Hedou na formálním rozvodu a domluvu posvětil svou rodinnou autoritou i Kája. Rozvinula se jedna z příznačných protektorátních historií. V době rozvodu byla Heda těhotná. Když se pak v březnu 1941 narodila malá Maruška, zůstala v jejím křestním listu, vystaveném farním úřadem u sv. Štěpána v Praze, rubrika „otec“ prázdná. „Lože“ je tu označeno jako nemanželské. Jen dole připsal pan kaplan poznámku: za otce se přihlásil Karel Charvát,

policejní vrchní komisař v Praze Braníku.....Teprve když jsem po 47 letech četl připojenou adresu, uvědomil jsem si, že je jiná než o kousek výše uvedená, ale rovněž branická adresa matky dítěte, a že se tedy Karel na oko po rozvodu odstěhoval. Já jsem ale s rodiči chodil na návštěvy k Charvátům a na společné procházky s celou jejich rodinou (a Maruškou v kočárku) až do doby, kdy se v září 1941 začaly nosit hvězdy. Bratranec Ivan mi zase potvrdil, že jeho otec chodil až do konce roku 1943 každý den normálně domů, a on tehdy vůbec netušil, že rodiče jsou rozvedeni. (Z dochovaných dokumentů vyplývá, že si Karel, nepochybně z krycích důvodů, nechal v roce 1942 upravit styk s „legálním dítětem Ivanem“, a to v bytě matky, čtyřikrát týdně.)

Hedu odtransportovali do Terezína jako poslední z rodiny až v lednu 1944. Obě děti předtím Karel odvezl do Brna ke svým příbuzným a sám se tam nechal přeložit. Společný branický byt však zachovával dál. Heda, ač rozvedená, zůstávala tím, co Němci nazývali „arisch versippt“, tj. árijsky spřízněná. Proto také nemusela až do konce války z Terezína odejít a transporty na východ jí minuly. Z Brna přicházely balíčky a v povolených mezích se udržovala korespondence. Mohla být dost rozsáhlá, protože adresáty i odesílateli některých lístků byli jakoby ostatní z rodiny, kteří už vlastně neměli s kým si dopisovat.

Četník Antonín Streng reprezentuje v této hře nejhorší možnou variantu a roli. S Martou se nejen rozvedl, ale veřejně ji vyhnal z domova, kam si ještě přivedl jinou, mladší ženu. Zdrčená Marta se někdy v závěru jednačtyřicátého roku odstěhovala ke své sestře Irmě do Skuhrova, ale uplynulé události, ponížení, potupa, kterou zažila, přesahovaly její síly. Počátkem května 1942 šla navštívit hrob své maminky – babičky Reginy – v blízkých Habrech. Nedošla tam. Po cestě spáchala sebevraždu, užitím velké dávky léků. Po smrti se s ní už jako s židovkou nezacházelo. Pochovali ji na křesťanském hřbitově v Německém (Havlíčkově) Brodě. (Strenga jsem po válce už nikdy neviděl. Jen jsem se doslechl, že aktivně kolaboval, po válce byl odsouzen a odseděl si několik let. Teď už jistě dlouhou dobu nežije. Snad ho ve zbývajícím životě alespoň někdy nenechávalo svědomí spát.)

Vrátíme se však znovu do roku 1941. Náplň mého času teď spočívala hlavně v docházce do karlínského kroužku či na výuku náboženství ve zdejší synagoze, v jakémstakém domácím učení a ve schůzkách s novými „školními“ kamarády a kamarádkami. Ty kamarádky nezdurazňuji náhodou. Až do nynějška jsem se s cizími děvčaty prakticky nesetkával (pomímám-li dřívější hodiny náboženství v libeňské škole naproti zámečku). Školy se přísně dělily na chlapecké a dívčí, v partě holky nebyly a také skautská organizace měla pro chlapce a děvčata zvláštní oddíly. Teď jsme společně trávili velkou část dne a docela pěkně se nám zapalovala lýtka. Romantickou láskou jsem miloval hezkou a ve všem v kroužku vynikající dcerku bývalého karlínského špeditéra, Soňu Engelmannovou. Byl jsem ochoten k čemukoliv, jen aby si mě mezi ostatními kluky všimla, a občas se mi to i dařilo. Ale jednoho říjnového rána roku 1941 se Soňa přišla do kroužku, bledá a rozčilená, jen rozloučit. V ruce nesla papír, na nějž jsme všichni postupně vytřeštili oči – obsílku snad do prvního transportu, který z Prahy odcházal (a prozatím pak skončil v lodžském ghettu).

V létě 1941, po skončení prvního kroužkového „školního roku“, mi rodiče ve správ-

né předtuše, že za války již naposledy, chtěli dopřát nějaké prázdniny. Sami již nesměli opustit Prahu, ale protože se hvězdy pořád ještě nenosily a žádné osobní průkazy jsem neměl, poslali mě na pár týdnů do Skuhrova. Cesta představovala jedno velké dobrodružství. Nejenže jsem jel vlakem poprvé tak daleko sám, ale ještě jsem si neustále v duchu opakoval spoustu rad a příkazů, co mám dělat, jak se chovat a co říkat, kdyby přišla nějaká kontrola. Naštěstí se to nestalo. V Německém Brodě jsem přesedl na autobus a v pořádku vystoupil před starým známým stavením.

Hostinec zde už nebyl. Také obchod pomalu končil svou činnost. Irma ho už v roce 1940 převedla na „svého obchodního příručího“ Antonína Choutku, ale dosud zde nepočtené zákazníky obsluhovala. Strýc se věnoval polím, koním a dobytku a občas také někomu načerpal stále vzácnější benzín.

Po životě v Praze plné německých vojáků a s houstnoucí atmosférou jsem si tu zase jednou na chvíli připadal jako v normálním světě. Zkoušel jsem podojit krávu a krmít prasata. V máselnici jsem stloukal máslo. Jezdil jsem se strýcem na pole a chvílemi dokonce směl držet opratě, křičet na koně a kroužit nad nimi bičem. Spal jsem v bývalé šenkovně, kam si občas ze starého zvyku přišel některý z místních strejců vypít pivo, koupené v obchodě. Rozšafně se mnou rozprávěli, skoro jako s dospělým, a chtěli ode mně – v jejich představách všeznalého Pražáka – slyšet hodnocení mezinárodní situace. Jen nedávno předtím začala válka na východní frontě a německá vojska se každým dnem valila hlouběji směrem k Moskvě. Moc jsem jim toho říci neuměl. Spíše jsem roztržitě poslouchal jejich rozumování a myslel na to, jak co nejdříve vypadnout do stáje nebo na pole. A později i jinak. Přivábno zřejmě mou pražskou exotičností, otočilo se kolem mě párkrát drobné štíhlé děvčátko, takový blondatý andílek, asi o rok starší než já. Jmenovala se Máňa Benáková a její rodiče měli domek nedaleko Choutkových. Zapomněl jsem na Soňu a toulal se s ní celé hodiny po lesích. Sem tam přitom padla nějaká, už zase ne tak úplně dětská pusa.

Vracel jsem se ze Skuhrova nadšeně, v dobré náladě a ještě v tramvaji (v povoleném posledním voze soupravy) jsem otci, který mi přišel naproti, začal na přeskáčku horlivě vyprávět různé příběhy. Jen mě překvapovalo, proč se pořád tváří tak zasmušile, jako by měl něco vážného a důležitého na srdci. Zeptal jsem se ho přímo. „Víš, Eriku,“ začal váhavě, „chtěli jsme ti to říct až doma, ale snad bude lepší, když se to dozvíš hned. Náš byt se zalíbil jednomu Němci a co nevidět se z něj budeme muset vystěhovat.“ Po bezstarostných skuhrovských týdnech mě tahle zpráva rychle vrátila do protektorátní reality. Kdybych se v té tramvaji nestyděl, dal bych se asi do breku.

Jobovým zprávám těchto dní nebyl ale zdaleka ještě konec. Podle nařízení z prvního září 1941, ostatně již nějakou dobu očekávaného, se zavádělo povinné viditelné označení všech židů starších šesti let. Pěticipé Davidovy hvězdy, které maminka krátce na to našívala na levou stranu našich oděvů, byly velké asi jako dlaň, měly žlutou barvu s černými okraji a uprostřed nápis Jude. Od této chvíle mohl žida na první pohled každý poznat a měl-li zájem, podle libosti ponížit. Na druhé straně se okamžitě ukázalo, když se některý árijec se židy stýkal nebo se jim dokonce snažil pomoci. Také porušování různých zákazů a nařízení se teď stalo mnohem, mnohem obtížnější. Nešlo už skrýt se v anonymním prostředí a spolehat, že se tam nenajde udavač, který by člověka náhodou osob-

ně znal, či že nepřijde náhodná kontrola občanských legitimací.

Existovalo nemálo případů, že se některý žid tzv. „potopil“. Opustil domov, ztratil se z dohledu a skrýval se u nějakých nežidovských přátel. Ale naprostě většinou nezbyvalo, než od září 1941 vycházet z domova s potupným označením a každodenně očekávat, zda se něco špatného nepříhoda. Pro chvilkovou potřebu, třeba nějakou bleskovou schůzku, nákup zakázaného zboží či třeba pobyt v jinak zapovězeném prostranství, zbývala jediná možnost: hvězdu si nějakým způsobem přikrýt. Zakrytá hvězda se tehdy stala mezi židy přímo pojmem a tvořila též častý námět rozhovorů. Výrok zněl třeba asi takhle: „Viděl jsem dneska Honzu. Šel se zakrytou hvězdou, tak jsem se k němu nehlásil.“ Na zakrytí hvězdy existovalo mnoho zaručených návodů, ale všechny představovaly jen dílčí varianty jedné reálné možnosti. Držet třeba aktovku, kabelku nebo jiný předmět v podpaží tak, aby prostě hvězda pod ním nebyla vidět. Řešit tento problém třeba rozepnutím svrchního kabátu a nonšalantním otočením jeho levé části – třeba jako z důvodů velkého horka – na rubovou stranu, přicházelo v úvahu jen stěžít. Sako, svetr či šaty musely být pro tento případ hvězdou označeny také. Samozřejmě, že při použití metody zakryté hvězdy záleželo téměř všechno na člověku, kvůli němuž se hvězda zakrývala – třeba na prodavači něčeho, co židé nesměli kupovat. Sám jsem se o tom jednou přesvědčil. V blízkosti dnešního Tylova náměstí jsem si u pouličního prodavače novin kupoval nějaký časopis, na nějž jsem pochopitelně neměl nárok. Měl jsem zakrytou hvězdu, ale protože měl zboží rozloženo na zemi, nějak jsem se pro kýženou tiskovinu shýbal a on si mého prohřešku povšiml. Celou ulicí se pak neslo jeho řvaní o drzých smradlavých židech. Dal jsem se na rychlý ústup a prošlo to bez následků. Kolemjdoucí jeho výkřiky ignorovali a žádný Němec zrovna na blízku nebyl.

V reakcích lidí na oceňované spoluobčany se vůbec projevovala celá škála různých alternativ. Od nenápadných projevů solidarity, přes zdánlivou či skutečnou nevšímavost až po otevřená přání ublížit – jako v případě toho kamelota. Stávalo se také, že třeba průvodčí v tramvaji si došlápl na židovskou babičku, která jela v nepovolené části vozu, či sedící, i když vůz byl více obsazen. Spíše než o bezprostřední antisemitismus šlo myslím u lidí tohoto druhu o snahu nějak si odreagovat své neuspokojivé sociální postavení. Najednou se objevil někdo, kdo na společenském žebříčku stál úplně dole, hluboko pod nimi, a na němž si mohli léčit vlastní nenaplněné ambice. Slabší charaktery toho začaly plně využívat. Těm zavilejším se naskýtala i další možnost. Protižidovská liga, jedna z kolaborantských organizací, vydávala obskurní plátek nazvaný Árijský boj. Jeho stránky se vedle „zásadních“ antisemitských statí přímo hemžily drobnými denunciacemi. Jak už to bývá, židé Árijský boj potajmu sháněli a získané výtisky putovaly z ruky do ruky. Dalo se z nich usuzovat, co nového se proti židům chystá, na co udavači upozorňují, čeho se vyvarovat. Tak jsem se také dozvěděl o věcech, které se mě osobně týkaly.

Když se končily hodiny náboženství v karlínské synagoze, kam chodilo více kroužků najednou, rozcházelí jsme se ve skupinách a nechovali zrovna tiše a s očekávanou pokorou. Když se začaly nosit hvězdy, neuniklo to pozorným očím příslušných horlivců. „Ohvězďená žídáta povykují u synagogy v Karlíně, jako by jim celá ulice patřila. Jak dlouho se to bude ještě trpět?“ ptal se Árijský boj rozhořčeně. Jindy zase věnoval svou milou pozornost Skuhrovu. „Jak je možné, že ohyzdná židovice Irma Choutková zde obs-

luhuje telefonní centrálu?“ rozčiloval se neznámý dobrodinec (kdepak asi byl, když jsem se mu pár měsíců předtím promenoval před nosem?).

Poprvé jsem s hvězdou vyšel ven ještě v Libni. Cítil jsem se strašně, ale nic hrozného se nepříhoda. Pár kluků na mne povzbudivě kývlo, někteří raději dělali, že mě nevidí. Ale nikdo nepokřikoval, neposmíval se, nenadával. Krátce na to, někdy na přelomu září a října 1941, jsme se z Libně odstěhovali. Pokud mohu podle nynějších znalostí soudit, došlo k tomu stejně jako v jiných případech podle jednotného schématu: bytový referát ŽNO dostával od zentralstelle příkazy, které byty musí být uvolněny pro Němce, tj. zasloužilé nacisty, německé přesídlence apod. Pro tyto případy nařídila současně zentralstelle, že vystěhovaní se smějí odebrat jen do bytů, kde již židé bydleli. A konečně, že to má být jen ve čtvrtích Starého Města, Nového Města a Josefova. Nevím, kdo zatoužil právě po tom nijak komfortním a nevelkém bytě v ulici Na Báni 10, a také na tom nezáleží. Nezapomenu však, jak těžko se mi z Libně odcházelo. Asi jsem v těch dnech naráz dospěl, protože jsem se chodil smutně loučit s důvěrně známými místy. Postál jsem před školou v Lindnerově ulici. Prošel jsem Vrcha až k pískovcovým skalám a pohladil očima kouty, pod nimiž jsem tušil vstupy do jeskyní. Dlouho jsem zpovzdálí obcházel dřevěnou junáckou knihovnu. Nakonec jsem doma navštívil pár kamarádů a dal jim nějaké drobnosti na rozloučenou. Všechno a všichni mi najednou připadali jako z jiného světa, jehož jsem sice ještě součástí, ale v témž okamžiku se mu daleko, daleko vzdaluji.

Již před stěhováním se náš byt postupně vyprazdňoval. Většina nábytku, nádobí, ložního prádla, koberce, celá knihovna, část osácení zmizely – alespoň mně – neznámo kam. V určený den naložili stěhováci jen jednu ze dvou manželských postelí, gauč, skládací lůžko, velkou skříň z předsíně, peřiny a nějaké bedny se zbylým nádobím a osobními věcmi. Auto pak zamířilo směrem k centru města, do blízkosti Žitné, Štěpánské a Vodičkovy, a konečně zastavilo u domu číslo 8 ve Školské ulici.

Jak mi maminka vysvětlila, ve Školské ulici bydlí bratranec mé zemřelé babičky Anežky Steinové ze Žitné ulice, vzdálený strýček Bohdan Lengsfeld. Dříve měl obchod se zástěrami v Perlově ulici, který mu Němci sebrali, a protože má velký byt, bojí se, že mu seberou i ten. Tak si tam raději bere podnájemníky z jiných vystěhovaných židovských bytů. Nikdy předtím jsem podobného strýčka neznal ani jsem o něm neslyšel. Ale o tajích „rodinné vědy“ jsem už přece jen něco věděl, takže mě náhlé objevení dalších příbuzných vůbec nepřekvapilo. Spíše jsem rozjímal, co nového se tu bude dít. Ani v nejmenším jsem ale netušil, co všechno mě za necelý rok zdejšího pobytu čeká.

Byt ve druhém patře nárožního domu byl skutečně rozsáhlý a vůči našim libeňským poměrům mnohem pohodlnější. Měl ústřední topení a v prostorné koupelně, používané teď podle přísného rozvrhu, se blýskala mosazná karma, která tajuplně hučela a v oblacích páry vydávala proud horké vody, v jejíž spotřebě mě nikdo neomezoval. Proti Libni, kde se muselo na každé koupání topit pod kotlem, mi to připadalo jako zázrak. Náš pokoj, jeden z celkových pěti, se nacházel přímo proti vchodu. Stačilo udělat několik kroků po příčně položené předsíni a otevřít ozdobné dveře, jejichž horní zasklenou polovinu zdobily různé leptané výjevy. Stůl a židle uprostřed místnosti zde zůstaly po Lengsfeldových. Postavili jsme jen skříň a vedle přes den rozkládací lůžko, na němž kdysi

spala Máňa. Teď jsem je měl zdědit já. Do rohu se z jedné strany umístila manželská postel pro otce, z druhé strany gauč pro maminku. Skřínky vestavěné pod okny posloužily jako nouzová spížírna pro tu trochu potravin, které jsme si přivezli. Strýček Bohdan mi přátelsky podal ruku a já si zvědavě prohlížel menšího podsaditého a žoviálního pána s krátce stříženým ježkem šedivých vlasů, oblečeného do domácího prošívaného kabátku s lesklými klopami. Mohlo mu být asi šedesát let. Se svojí manželkou, tichou a nenápadně vyhlížející paní, obývali teď jeden pokoj na samém konci předsíně, naproti kuchyni. Vedle nich měli svou místnost dva dospělí, ale svobodní Lengsfeldovic synové. Následovali jsme my a pak bezdětní manželé Katzovi, oba asi ve věku mých rodičů. Jejich místnost měla zvláštní vchod, ale také spojovací dveře k nám. Poslední půlpokoj, dříve určený pro služku, obývala ještě jedna osamělá nájemnice. Říkalo se jí slečno, mladá léta jí už ale nenávratně minula. Ještě jeden příslušník domácnosti zde zůstal. Služebná Růženka, dobrý duch celého bytu, nastěhovaná teď v jinak společně obývané kuchyni. Nemám zdánlivě kolik předpisů se muselo porušit, kolik nařízení obejít, aby zde tato hodná paní středních let mohla zůstat. Ona sama to považovala za přirozené a se stejnou neokázalou samozřejmostí občas něco všem nakoupila v nepovolených hodinách nebo zařídila jinou, židům jinak nedostupnou, drobnou záležitost. Všeho všudy se nás vměstnalo do bytu jedenáct, z pěti různých rodin. Za normálních dob by takové bydlení plné různých problémů a omezení přinášelo asi množství malicherných konfliktů a nedorozumění. Doba, kterou jsme tu společně prožívali, jim ale nenechala propukávat. Snášeli jsme se dobře a mezi Katzovými a námi se dokonce vyvinuly hezké přátelské vztahy. Ani dveře mezi jejich a naším pokojem se nezamykaly. Když maminka někdy sehnaná všechny potřeby, aby mohla upéci buchty, dala jich pár stranou a odnesla panu Katzovi. Jeho manželka nepůsobilá právě dojemem přebornice na vaření a obstarávání domácích prací. A tak pan Katz vždy radostně zvolal: „Podívej se, Aninko, co jsme dostali!“ A po chvíli vděčně vracel prázdný talířek.

Shluk událostí, které se ve Školské nahromadily, jsem začal parádním soukromým průšvihem, největším, na jaký jsem se do té doby kdy zmožil. Všechno vlastně nastalo docela nevinně. Hned zpočátku „školního roku“ 1941/1942 jsme v kroužku probírali Vrchlického. Jak to zřejmě ani nemohlo jinak být, přišla hned o přestávce řeč na jeho Rytíře Smila. Při naší pubertě patřilo neodvolatelně k dobrému tónu tvářit se v těch dvanácti letech pokud možno zhýrale, zkaženě a vyžile. Zcela v tomto duchu jsem teď s převahou prohlásil: „Smila dobře znám a dokonce ho mám doma.“ „Tak to nám ho musíš přinést a přečíst,“ zněla jednohlasná přirozená reakce, s níž jsem však, zaslepen svou předchozí chvástavostí, nepočítal. Zbývalo buď přiznat se, že jsem si všechno vymyslel a úplně se znemožnit, nebo se opravdu pokusit toto literární historii oficiálně nepřiznané pornografické dílko opatřit. Ale jak? Rychle jsem se rozhodl. Pod nějakou záminkou jsem slíbil, že je sice mohu přinést, ale až za tři dny. Doma, tehdy ještě v Libni, jsem pak místo učení usilovně kráčel ve Vrchlického stopách. Mé skutečné znalosti o Rytíři Smilovi začínaly a končily tím, že jsem jednou z třetí ruky cosi zaslechl o jeho obsahu. Na ten jsem teď během několika dnů napsal vlastní parafrázi, příšernost, kterou jsem pak za velké pozornosti a nadšeného potlesku o jedné přestávce v kroužku přečetl. Podle očekávání jsem se stal hrdinou dne. Svě dílo jsem potom pečlivě uschoval, ale ve věru

pár dní na to propuknuvšího stěhování na něj zapomněl. Na denní světlo vyplavalo krátce po nastěhování do Školské, při nějakém uklízení a přerovnávání věcí.

Literární vědcům mohu téměř po půlstoletí sdělit jistě pro ně zajímavou a dosud neznámou podrobnost o inspirativním působení jednoho z našich národních klasiků na dorůstající židovskou mládež čtyřicátých let. Tehdejší důsledky měly však do zábavnosti daleko, i když exemplární výprask se nekonal. Už jsem byl přeci jen dost velký a také prostředím plného bytu to jaksi neumožňovalo. Zato se mnou nikdo celý týden nemluvil. Dostal jsem najíst, ale jinak jako kdybych neexistoval. Nejvíce mě ale mrzelo, že to se mnou odnesla i maminka, obviněná, že to všechno jsou plody její příliš měkké, shovívavé a vše odpouštějící výchovy. Tohle jsem na mou duši nechtěl!

Otec se ve Školské ulici snažil pokračovat v dosavadním způsobu obživy. Obcházel pár zbylých obchodníků ochotných se s ním potajmu sejít, od jedněch nakupoval a druhým prodával přibory a kartáčnické výrobky v množství, které stačil odnést ve dvou taškách. Spíše než o obchod šlo zde asi na jedné straně o projevení jisté solidarity a poskytnutí podpory, na druhé, otcově, o pocit alespoň částečné seberealizace. Dlouhé trvání už to všechno ale nemělo.

Když jsem 21. listopadu přišel domů z vyučování v kroužku, našel jsem maminku v ukrutných starostech. Bylo ke druhé hodině a otec ještě nebyl doma, ačkoliv ráno slíbil, že se z pochůzek vrátí v poledne. Obědval jsem, ale maminka se jako obvykle ani nezeptala, jak mi chutná. Místo toho nervózně co chvíli odbíhala k oknu a dívala se ven. Marně jsem ji utěšoval a vymýšlel nejrůznější možné důvody otcova zpoždění. Nakonec to už v bytě nevydržela. Oblékli jsme se a šli dolů, v naději, že snad otce před domem nebo v přílehlých ulicích uvidíme přicházet. Došli jsme jen do přízemí, k venkovním dveřím. U tabule se jmény nájemníků stál protektorátní policista a usilovně ji procořoval. Když nás uviděl, zeptal se: „Bydlí tady paní Pollaková?“ „To jsem já,“ hlesla v hrozné předtuše maminka. Bylo to tady! Strážník se na ni podíval bezvýrazným pohledem a suše prohlásil: „Váš manžel zemřel, paní. Pro jeho osobní věci se dostavte na komisařství v Josefské ulici.“ Otočil se a odešel. Maminka v šoku vyběhla do druhého patra a v našem pokoji se zhroutila. Ozvalo se rychlé zaklepání a z vedlejška přispěchal pan Katz. „Co se stalo, paní Pollaková, mohu vám nějak pomoci?“ S pláčem jsem ho informoval. „Že to není pravda, pane Katz, že to není pravda,“ opakovala maminka nepřítomně, v zoufalé naději, že se snad všechno ukáže jenom jako zlý sen. Co na to měl dobrák pan Katz říci? Stál beze slova, lítostivě, účastně se na nás díval svými smutnými mandlovými očima a hladil mě po hlavě. Za nějakou chvíli se maminka vzpamatovala natolik, že jsme v doprovodu pana Katze mohli odejít na staroměstské policejní komisařství. Dovnitř jsme šli sami. V jedné místnosti nám úředník vydal otcovy hodinky a pár drobností. „Váš manžel byl v jednom bytě na našem obvodu postižen záchvatem, asi srdeční mrtvice, kterému podlehl. Tělo již odvezli k pitvě.“ Na naše překotné dotazy odpovídal neurčitě nebo mlčením až najednou, zdánlivě bez souvislosti, prohlásil: „Nepřelačte, paní, nestojí to za to.“ Neudržel jsem se a vyjel: „Co to prosím vás říkáte? Kdyby vám někdo umřel, také byste tohle povídal?“ Neodpověděl ani slovem a naznačil, že jednání je skončeno. Zmatení jsme se vydali na zpáteční cestu.

Druhý den se celá rodina shromáždila v tehdejší Kájově bytě v ulici U Obecního

dvora. Kája sděloval, co se pomocí svých styků dozvěděl. Otcí se na jedné z ulic Starého Města udělovalo špatně. Opíral se o dům, sténal a nemohl dál. Soucitné kolemjdoucí paní se ho zželelo, pomohla mu do svého bytu ve vedlejším domě, odkud chtěla zavolat lékaře. Ale než se to podařilo, otec zemřel. Oznámila to policii a současně si vymýnila, že nikdo jiný se její jméno ani adresu nedozví. Nechce mít dále s touto záležitostí nic společného. „Ale co vlastně dělal na Starém Městě? Vždyť ráno říkal, že půjde na Vinohrady,“ ptala se zoufale maminka všech kolem. Její otázky zůstávaly viset ve vzduchu. Pak se společně našlo několik pravděpodobných vysvětlení, proč otec na poslední chvíli změnil své plány.

O pár dnů později jsme ho pochovali na strašnickém židovském hřbitově. Pohřby zde mají léty se neměnicí rituál. Po krátké bohoslužbě v místní, blízko hlavního vchodu stojící modlitebně – obřadní síni naloží zřízcenci rakev na pojízdné máry a za nimi se vydá smuteční průvod v čele s modlícím se duchovním. Také já jsem tehdy prožil ten pomalý zádušný pochod. Vedl pod holými větvemi stromořadí lemujícího hlavní hřbitovní cestu, v nánosu dosud neodklizeného spadaneho listí, svou tlející vůni jakoby znásobující tíží přítomné chvíle. Cítil jsem se dospělý a snažil se podpírat plačící maminku. Z druhé strany šel vedle ní strýc Jirka, za námi hlouček ostatních pražských sourozenců a příbuzných, pár známých a moji spolužáci z kroužku. Hrob byl připraven téměř na konci hřbitova. Po krátké rabínově modlitbě jsem hned po mamince hodil na spuštěnou rakev tři lopatky hlíny. V hlavě jsem měl tupou prázdnotu. Jen jsem si umiňoval, že mamince budu ze všech sil pomáhat, že se na mě bude moci vždycky spolehnout.

Nastaly smutné dny, ale hlavně večery. Sedávali jsme u stolu v neútluném zatemněném pokoji a převážně mlčeli. Maminka luštila křížovky (od té doby je nemohu ani vidět, stále ještě mi ty večery připomínají), ale často odkládala tužku a oči se jí zalézaly slzami. Byla v těch chvílích někde daleko, kam za sebou nikoho nepouštěla, a kde se jí snad před očima znovu odvíjel přetržený film jejího ne zas tak dlouho trávajícího manželství. Já jsem v těch mlčenlivých společných večerech občas psal úkoly, ale hlavně četl. Miloval jsem kosmická dobrodružství líčená v románech J. M. Trosky, podivuhodné příběhy hrdinného pilota Biggese, Trusečnický z Vlaštovky A. Ransoma a jinou podobnou literaturu, při níž jsem zapomínal na skutečnou válku, na nošení hvězd a naši momentální situaci.

Mým poručníkem se stal strýc Jirka. On i všichni ostatní se nám snažili pomáhat, jak to šlo, i když to někdy vůbec nebylo jednoduché. Tak třeba už od 4. listopadu 1941 směli židé jezdit tramvají, jen když vlastnili speciální formulář s razítkem J (a hlavně potvrzením zaměstnavatele, že jízdy jsou nutné k dopravě do práce). V některých případech se tak i z pouhé návštěvy stával problém. Mamincina nejmladší sestra Heda se k nám z Braníka vůbec nemohla dostat, a vysílala proto místo sebe šestiletého Ivana jako posla, doručovatele a příjemce vzkazů.

Okupační režim se tou dobou všeobecně zotřoval a do plného tempa se dostávaly i deportace. Není divu, že měsíce prožité ve Školské ulici se pro mne proto vyznačovaly i několikerým přímým, bezprostředním kontaktem s představiteli nacistické mašinérie.

Pro hladký průběh transportů nařídila na podzim 1941 zentralstelle přísnou registraci všech židů a všeho jejich zbylého majetku. Na „obec“ byly předvolány postupně

celé rodiny k vyplnění obširných dotazníků. S nimi se pak každý musel osobně dostavit do střešovického sídla zentralstelle. Říkalo se, že právě při této příležitosti označují zdejší esesáci registrační spisy a karty různými značkami a rozhodují tak, kdy bude kdo zařazen do transportu.

Na zentralstelle jsem s maminkou šel několik dnů po otcově smrti, kdy všechno zůstávalo ještě příliš čerstvé a bolavé. Esesák za přepážkou vzal lejstra, nahlédl do nich, ale protože nebyla asi správně nebo dost čitelně vyplněna rubrika rodinného stavu, vyštěkl: „Stand?“ „Witwe,“ odpověděla maminka a dala se do pláče. „Nna also,“ neodpusťil si Němec a po dalších otázkách probíhajících za mamincina stálého pohnutí nás propustil. Teprve venku se mi ji podařilo trochu uklidnit.

Brzy nato, snad počátkem roku 1942, se gestapo objevilo přímo v našem společném bytě. Odpoledne toho dne se ozvalo pronikavé zvonění, doprovázené bušením a kopáním do dveří. Po otevření vtrhlo dovnitř několik gestapáků a aniž kdo z četného osazenstva tušil proč, začali hlavně místnosti obývané Lengsfeldovými obracet naruby. Do ostatních pokojů vždy některý z nich přiběhl, něco vykřikl, otevřel nějaká dvířka či zásuvku, pohrabal se v nich a zase vyběhl. Zmateně jsme přihlíželi jejich rozběsněnému počínání, když maminka dostala najednou strach z našeho ubohého kontrabandu. Skříňka pod oknem obsahovala totiž i pár cibulí, trochu marmelády, sýra a jiných potravin, z jejichž přidělu byli židé vyloučeni. Věděli jsme ovšem, že o tohle při prohlídce nejde, ale na druhé straně nešlo ani vyloučit, že vztekli gestapáci se chopí čehokoliv. Maminka se rychle rozhodla. Využila chvíle poměrného klidu, strčila všechno do papírového pytlíku a do koše na odpadky a uložila mi: „Podívej se opatrně, jestli v předstíni nikdo není, a pokud se to odněst do popelnice. Až vypadnou, zase to přineseš.“ Podařilo se mi tiše vyklouznout z bytu. Dveře jsem nechal pootevřené a pádlil dolů na malý dvoreček, kde stálo několik popelnic. Vysypal jsem obsah koše do jedné z nich a utíkal zpátky. Nikdo nic neopozoroval. Gestapáci pak už brzy zmizeli a odvedli s sebou jednoho ze synů strýce Bohdana. (Propustili ho asi za tři dny. Ukázalo se, že u jiného zatčeného našli rozhlasový přijímač, který kdysi dostal od Lengsfelda i s věnováním k narozeninám. Na základě toho hledali teď mezi nimi – ve skutečnosti neexistující – ilegální spojení.)

Nás ale v první chvíli po odchodu gestapa zajímaly hlavně vynesené věci. Spěchal jsem znovu na dvorek, otevřel popelnici – a strnul. Naše poklady zmizely. Horečně, ale bezvýsledně jsem prohrabal ostatní nádoby a šel to smutně oznámit domů. Ani tehdy ani nikdy později jsem nezapochoyboval, že nám jídlo někdo vědomě ukradl. O gestapu u Lengsfeldů věděl celý dům, a „nálezci“ potravin uložených v popelnici muselo být jasné, proč tam jsou. Tím spíše, že mě asi pozoroval kukátkem ve dveřích a viděl, jak letím na dvorek. Člověk – hyena, kterého jsem předtím možná na schodech zdvořile zdravíval.

Gestapácké návštěvy tím ale ještě neskončily. Koncem května 1942, v noci po atentátu na Heydricha, došlo ke známým celopražským raziím, při nichž měli být nalezeni skrývající se pachatelé nebo alespoň stopy po nich. Nevyhnuli se ani domu číslo 8 ve Školské ulici. Jeden z gestapáků vrazil do našeho pokoje a na maminku, která předtím stačila vstát a trochu se obléknout, zařval příkaz k předložení průkazů. Dostal jenom její. „Und der?“ pohnul nepatrně hlavou směrem k posteli, v níž jsem ležel, zakryt až po

bradu. „Er ist noch nicht fünfzehn Jahre alt,“ zněla odpověď. Pravda, vypadal jsem starší než na těch necelých třináct a gestapák teď hrozivě opakoval: „Der ist noch nicht fünfzehn Jahre alt?“ Znovu se podíval a poručil: „Aufstehen!“ Postavil jsem se vedle postele. V noční košili po otci, sahající až na paty, musel na mě být obzvláště povzbudivý pohled. „Nna,“ protáhl teď gestapák a nepřestal mě pozorovat. Nastala chvíle ticha, při níž se zřejmě definitivně rozhodl, že já jsem ten atentát přece jenom nespáchal, protože se beze slova otočil a vydupal ven. Zbytek noci jsme toho už moc nenaspali.

Nerad bych ale vzbuzoval dojem, že tehdejší měsíce přinášely jen smutek, zpestřovaný občasnými dobrodružstvími s gestapem. Dospívající židovské děti si nacházely i radostnější zážitky. Snad proto, že jsme měli tak málo příležitostí k zábavě a různým hrám, využívali jsme těch mála zbývajících s velkou intenzitou. V kroužku jsme třeba nastudovali pásmo výstupů, scének, písniček a recitací a pak je v některém bytě předváděli rodičům, učitelům a jejich známým. Vůbec největší příležitost k zábavě nám ale dávalo jediné hřiště vyhrazené a povolené pražským židům, stadiónek bývalého sportovního klubu Hagibor ve Strašnicích (dnes je zde hřiště TJ Dopravních podniků Praha). Chodilo se sem, tj. od listopadu 1941 chodilo doslova, nejen sportovat, ale vůbec trávit volný čas. Na fotbalovém hřišti a atletické dráze se konaly nejrůznější soutěže a turnaje, na volných prostranstvích jsme za hezkého počasí posedávali a polehávali při různých vášnivých a „zasvěcených“ diskusích. Domlouvala se zde i odehrávala drobná randíčka. V bývalých klubovnách pro nás židovští, nyní nezaměstnaní odborníci pořádali různé přednášky nebo jen tak vykládali, učili různé hry, písničky, přednes veršů. K nadšeným zdejším organizátorům patřil tehdy již renomovaný překladatel E. A. Saudek. On také napsal na melodii všem známé sionistické písně aktuální text, který se pak stal neoficiální hagiborskou hymnou:

Hagibor už zase volá
v zábavě nám dává cíl
s odvahou se všechno zdolá
je-li dosti mladých sil.

Mládí má své výsady, svá práva
za pravdou jako skála stojíme
všichni se v bouři a ve špatné době
v kruh pevný spojíme.
(Sloky pokračovaly, více jich už ale dohromady nedám).

Vedle Hagiboru nám jako odpočinkové místo zůstal též Starý židovský hřbitov. Zde se samozřejmě neorganizovaly žádné kolektivní akce, ale chodilo se sem jako do parku. Obávám se, že důstojný klid a ticho těchto míst jsme občas porušili. Ale snad nám to rabín Löw a ostatní velcí mrtví z výšin své moudrosti chápavě odpouštěli.

Pro mne jako libeňského kluka, který se tak často „do Prahy“ nedostal, mělo nyníjší bydlení v centru ještě jeden velký půvab. Získal jsem možnost do sytosti se potulovat po staropražských ulicích a uličkách, do nichž jsem se právě tehdy tak silně zamiloval.

Mělo to jediný háček. Pohyb a zdržování se v řadě míst, nejčastěji právě ve středu města, se židům zakazoval, ať už celotýdenně nebo třeba od soboty odpoledne do pondělního rána. Před každou výpravou jsem si musel dobře uvědomit, kudy smím a kudy ne. Zato jsem se naučil znát nejrůznější průchody a jiné cestičky, kudy bylo možno dostat se vcelku bez rizika k cíli. I tak se ale stalo, že se mi okouzlené potulky po Praze málem nevyplatily. Vracel jsem se odněkud a ve Štěpánské ulici, poblíž domova, se zastavil u výkladní skříně, jejíž obsah mě něčím zaujal. Zapomněl jsem pro tu chvíli, že se nalézám téměř vedle hotelu Alcron, plného Němců, kteří se také neustále potulovali po obou chodnících. K realitě mě vrátil mocný kopanec, uštědrěný jedním ze dvou esesáků, kteří pojednou stáli za mnou a jimž jsem asi bránil v nerušeném pohledu na vystavené zboží. Naštěstí mě úhel zasáhl poněkud ze strany, takže jsem nevrátil hlavou do skla, ale sesunul se jen podél něj a rozplácl se na zemi. Výkladní skříň přestala esesáky zajímat. S chechotem odcházeli a já se pomalu belhal domů. Jen jsem se včas očistil a nasadil normální výraz, aby maminka nic nepoznala. To by asi podobné vycházky vzaly rychlý konec.

Dlouho mi ale ta příhoda v hlavě neležela. Všude kolem lákaly dosud nepoznané věci, které jsem přes všechna nebezpečí mohl alespoň z povzdálí a nenápadně obhlížet. Jedny z nejoblíbenějších výletů vedly třeba do Melantrichovy ulice, tvořící tehdy středisko pražského pouličního prodeje. V husté řadě zde stáli obchodníci, různé tretky vyloženy na stolech, pultících nebo jen na kusu plachty rozprostřené na chodníku, a předháněli se ve vyvolávání a průpovídkách, jimiž vábili pozornost kolemjdoucích. Nepotřeboval jsem zrovna ani vynikající vyztužovač límečků, ani odstraňovač kuřích ok, ani záračnou a univerzální vodičku na čištění a leštění čehokoliv, dokonce i bez nejpevnějšího lepidla na světě jsem se mohl docela dobře obejít. Přesto jsem nadšeně poslouchal a pozoroval herecká představení, která zde téměř každý prodavač zdarma přidával ke svému artiklu: „Vážen! Vaše žena přijde domů unavená, rozčilená...“

Před koncem roku 1941 jsem zase žádostivě okukoval vánoční trh na Karlově náměstí (zvláštním rozhodnutím prezidia pražského policejního ředitelství ovšem prohlášený židům za nepřístupný) rozprostírající se pár kroků od našeho nového bydliště. V temných prosincových odpoledních jsem se tu se zakrytou hvězdou procházel, obdivoval nabídku, sledoval mihotavá světla acetylenových lamp skrytých pod skryškami stánků a uvažoval, co bych si koupil, kdybych mohl a měl peníze. Pod křižovatkou se Žitnou ulicí zde stálo i německé varieté, jehož hlavní atrakci tvořila revue liliputánů. Na pódiu před stanem se při břeškné orchestrionové hudbě otáčely liliputánské krásky v krinolínách a stříbrných parukách, ukláněli se kavalíři ve zlatě vyšíváných vestách, kalhotách ke kolenům a bílých punčochách, zatímco vše přehlušující hlas z ampliónu zval ke zhlédnutí senzační podívané. Jak já bych se býval i bez zvaní a přemlouvání šel podívat! Ale netroufl jsem si.

Nemožnost navštěvovat různá představení mi vůbec hodně vadila. Často jsem toužil jít do kina. Předtím jsem si zvykl a teď jsem si mohl prohlížet vyvěšené fotografie a domýšlet si děj. Závídel jsem každému, kdo si samozřejmě, bezstarostně koupil lístek a šel se posadit. Jednou jsem u vylepených kinoplakátů uviděl skupinu mladých lidí a slyšel jejich dohadování kam půjdou. Blbci, pomyslel jsem si nespravedlivě. Můžu jít,

na co chtějí, a ještě si mohou vybírat! Já bych býval šel na jeden film vedle druhého, jak je vývěsky nabízely. Jen příběhy o slavných vítězstvích německých zbraní, Židu Süssovi a jiná podobná veledíla bych byl s chutí vynechal.

Počátkem roku 1942 nastala v běhu mých tehdejších dnů ještě další změna. Předtím odešlo z Prahy několik transportů do nově založeného terezínského ghetta, a tím se uvolnila nějaká místa na židovské měšťance. Jedno z nich se mamince – zřejmě s Kájovou pomocí – podařilo pro mne získat. A tak jsem poprvé od června 1940 znovu nakrátko usedl do školní lavice.

Sídlo školy se nacházelo v Jáchymově ulici číslo 3 (kde je dnes ředitelství Státního židovského muzea), jakási pobočka pak ve dvou patrech rohového domu Havelské a Železné ulice, v jehož přízemí je dnes známá pražská prodejna Femina. Právě do této pobočky jsem nyní začal docházet. Již na závěr předchozího školního roku 1940–1941 mohli „absolventi“ vyučovacích kroužků složit na židovské měšťanské škole zkoušku a získat „vysvědčení o zkoušce žáka doma vyučovaného“, nesoucí i razítko o právu veřejnosti, udělené výnosem Zemské školní rady. Matně si vzpomínám, že i já jsem snad tuto zkoušku skládal a zkoušená látka se týkala 1. ročníku. Teď, tj. v následujícím školním roce, mě však zařadili do 3. ročníku, kam jsem vlastně nepatřil. Nevím už, proč se tak stalo. Snad že právě zde bylo volné místo, ale spíše proto, že se škola snažila, aby její žáci co nejdříve měšťanku absolvovali. Nelze ani vyloučit, že to všechno souviselo s nějakým ustanovením o reorganizaci protektorátních škol, protože také název se ve školním roce 1941–1942 změnil. Z „měšťanské“ se stala „hlavní“ škola (Hauptschule).

Pedagogický sbor tu měl pestré složení. Vedle učitelů odpovídajících dané škole působili zde i středoškolské a snad i vysokoškolské profesory propuštěné ze svých předchozích pracovišť a z velké části zvyklí na starší a vyspělejší posluchače. Všichni navíc postrádali naprostou většinu vyučovacích pomůcek. Nejsvráznější rys tehdejší židovské měšťanky tvořila však její celková atmosféra. Nade všemi, pedagogy i žáky, se vznášel všudypřítomný duch deportací. V třídách naplněných k prasknutí se měnilo osazenstvo. Po několika jarních transportech odešla část žáků a jejich místa zaujali jiní. Nikdo nevěděl, zda právě dnešní vyučovací den nebude pro něj posledním. Za těchto okolností ztrácelo pochopitelně zkoušení a známky svou motivační úlohu. Závěrečné vysvědčení si ovšem zachovalo zdání své obvyklé důstojnosti. S výjimkou proškrtnuté rubriky dějepis se týkalo všech obvyklých školních předmětů.

Klasických školních znalostí jsem zde za těch pár měsíců docházky příliš mnoho nezískal a myslím, že méně anonymní vyučování bylo z tohoto hlediska účinnější. Všechno ale mnohonásobně vynahrzovaly družné přátelské vztahy, pramenící z vědomí společného osudu a pocitu sounáležitosti mezi žáky a vyučujícími. Často nám neformálním způsobem vyprávěli o své vědě, líčili různé s ní související příhody, sdělovali poznatky z vlastní četby, z dřívějších zahraničních cest. Rozšiřovali nám tak obzor asi víc než jen strohým vyžadováním pouček a vzorečků. Někdy se ve třídě dokonce rozhostila až sváteční pohoda. To když jsme v hodinách české literatury recitovali verše různých básníků a někdy je třeba i brumendo podbarvovali určenou melodií. Se zvláštním úspěchem přednášel Zdeněk Ohrenstein, všeobecně nazývaný Orče. Nezvalově básni Vyzvání na cestu jsme v jeho podání naslouchali téměř nábožně, a na leckoho při ní asi padala

touha, aby také mohl ujet do té divukrásné země blízko pólu.

Zdeněk měl mezi námi vůbec trochu zvláštní postavení. Psal i vlastní verše a všichni jsme věděli, že je mladším bratrem básníka Jiřího Ortena, krátce předtím sraženého německou sanitkou a zesnulého skoro přesně v den svých dvaadvacátých narozenin. Tajemstvím nezůstalo ani to, že nejstarší z bratrů Ohrensteinových, Ota (Ornest) odešel ještě včas do Anglie a není tam tak úplně nečinný.

Začal jsem se s Orčem přátelit – trochu zvláštním přátelstvím kluků, kteří jsou navzájem přitahováni a současně odpuzováni, respektují se, uznávají, ale mají přitom k sobě i spoustu výhrad. Orče žil tou dobou v židovském sirotčinci, v Belgické ulici číslo 25 na Vinohradech. Maminku měl, bydlela v Kutné Hoře, ale pro složité rodinné poměry se o něj nemohla starat a umístila ho raději do pražského ústavu.

Do školy chodili i další kluci z Belgické. Párkrát jsem tam za nimi zašel. Dal se zde hrát ping-pong, jiné hry nebo se jen tak bavit. Společně jsme se trousili také na Hagibor, kde teď probíhaly i školní hodiny tělocviku.

Kluci ze sirotčince, „sejráku“ jak oni říkali, drželi pospolu a věděli toho o životě víc než my ostatní. Přátelství s nimi jsem si proto vážil a v různých směrech mi hodně přinášelo. Obdivoval jsem i jejich rádoby cynismus, zakrývající často až příliš rozbolavělou duši. Projevoval se i v oblíbené písni, snad původně staropražské prostonárodní, kterou si pro vlastní potřebu trochu přizpůsobili. Rád jsem si ji s nimi plnou silou prozpěvoval.

V pondělí nedělám
v úterý volno mám
ve středu si lehnu
ve čtvrtek se nehnu
v pátek se dovolím
v sobotu oholím
v neděli zas nic nedělám.
Ten kdo moc pracuje
život si zkracuje
nohy ho nenesou
kolena se třesou
vlasy mu padají
zuby se viklají
vypadá jak ten mořskej pes.
Proč bych já pracoval
život si zkracoval
když mi v tom cárání
rodiče nebrání
nač dřít se v úmoru
když beru podporu
a řádně na mě platí.....
Jüdische Kulturgemeinde in Prag.

Doma jsem se tohle první pololetí roku 1942, jak je vidět, příliš nezdržoval. S maminkou jsme trávili hlavně večery a rád jsem viděl, že i ona se postupně zotavuje a není už pořád tak smutná a ustaraná. Péče o naši malou domácnost jí zabírala hodně času – hlavně shánění a opatrování nějakých potravin nad hubené lístkové přídělky, židům ještě nejrůznějším způsobem krácené a omezované. Přicházel jsem domů hladový a nemohl se dočkat jídla. Nežfídka se stalo, že mi vlastní porce k nasycení nestačila. V tom případě si maminka okamžitě „vzpomněla“, že se vlastně před chvílí „hrozně nacpala“, že vůbec nemá hlad, že dokonce spolknout ještě jediné sousto by jí snad připravilo o život – a vnutila mi i to, co měla sníst sama. Nemohu říci, že bych snad tehdy míval hlad – to by maminka nepřipustila za žádnou cenu. Do pocitu úplně syté spokojenosti a hlavně do vědomí, že když budu chtít, ještě si přidám, měl však náš jednoduchý jídelníček dosti daleko. Doba ovšem přinášela i různé kulinářské vymoženosti. Oblíbený se stal třeba narůžovělý krém případně nazvaný „dales“ (tj. v židovském žargonu bída, nouze), šlehaný z bůhvíčeho, ale chutnající jako výborná lahůdka. Také z nahofklého umělého medu se vyráběly různé speciality, z ovesných vloček vznikaly griliáše a ze vzácného mléka a cukru občas i karamel.

Učil jsem se ve škole, chodil po Praze, Hagiboru, Starém židovském hřbitově, bavil se v Belgické nebo trochu pomáhal i s přípravou jídla, ale naše pražské dny se už začaly pomalu naplňovat. Pár prvních týdnů po skončení školního roku jsem ještě stačil strávit z větší části na Hagiboru. Koncem července 1942 se však i ve Školské ulici číslo 8 objevili obávaní noční poslové z židovské obce s obsílkami do transportu. A ze všech dveří, co jich byt měl, zaklepali právě na ty naše.

Transporty se označovaly písmeny podle abecedy a každý v nich měl ještě své osobní číslo. Na předvolání stálo tedy pro Valerii Pollakovou AAw 897, pro Erika Pollaka AAw 898. Nástup na shromaždiště dne 31. 7. 1942. Podrobné směrnice přiloženy. Co zařídít, co vyplnit, co přinést k odevzdání na místě, co zabalit do hlavního a co do příručního zavazadla, co se nesmí vůbec s sebou brát – pokyny, pokyny, pokyny. Celková váha zavazadel 50 kg včetně příkrývek a jídla na 5 dní. Všechno řádně označit transportními čísly. Nedodržení stanovené doby bude přísně stíháno. Kdo neuposlechne úřední výzvy, bude policejně předveden.

Pražské transporty se před odjezdem shromažďovaly poblíž Veletržního paláce, kde dnes stojí Parkhotel. Tehdy se tam za ohradou nacházelo několik prostorných dřevěných baráků, v nichž se za předválečných veletrhů vystavovaly rozhlasové přijímače. Od chvíle vstupu dělo se zde už všechno podle transportních čísel. Přidělení matrací a malého kousku místa na zemi, postupné předvolávání ke stolkům, kde se úřadovalo. Odevzdávaly se zbylé potravinové lístky („odevzdané lístky jsou co nejpřísněji kontrolovány a každý účastník transportu se vystavuje nebezpečí stíhání, odevzdá-li méně potravinových lístků“ – z „vysvětlivek k úřednímu předvolání“), peněžní hotovost, klíče od bytu („od pokoje, je-li předvolaný podnájemník“), vyplněné formuláře. Pražské transporty čítaly tou dobou většinou po 1000 lidech a všechna byrokracie kolem odjezdu zabírala celé tři dny. My kluci jsem to brali i jako – trochu smutné – dobrodružství. Nahlíželi jsme do různých baráků, pozorovali ruch, který v nich panoval, i zahloubané, do sebe uzavřené rodiny, postávající a polehávající na pár čtverečních metrech podlahy, do nichž se

pojednou sevrkl jejich domov. Pokud to šlo, pobíhali jsme i na prostranství mezi baráky. Jen různým pořadatelům, neustále shánějícím pracovníky na čištění nouzových latrín, jsme se co nejpečlivěji vyhýbali.

A pak již nastal odjezdový den – pro nás 3. srpna 1942. Pochod s doprovodem esesáků a německé pořádkové policie na nádraží, nástup do vagónů podle transportních čísel a po několika hodinách vystupování v Bohušovicích nad Ohří. Odtud pěší cesta do pár kilometrů vzdáleného Terezína a prozatímní cíl ve „šlojzce“. Zde prohlídka příručních zavazadel, zabavení všeho, co se považovalo za kontraband, přesněji co se prohlížejícím Němcům hodilo, a pak rozmístění do terezínských ubytoven. Hlavní zavazadla, vezoucí se předtím ve zvláštním vagóně, jsme již neviděli. Dopravili je rovnou do ústředního skladu k roztřídění. (Co zbylo po vybrání a odeslání lepších věcí do říše, se později přidělovalo prostřednictvím zvláštní rozdělovny. Něco se dalo obdržet podle transportního pořadí i v několika terezínských jakoobchodech.)

Ze šlojzky umístili maminku do společné místnosti v jednom z vyprázdněných domů dřívějších terezínských obyvatel, mě určili do klenuté ratejny v přízemí bývalých Hanoverských kasáren. Dostal jsem místo na horní palandě souvislé dlouhé řady třípatrových kavalců.

První terezínské dny, které teď nastaly, se mi vyznačovaly především velkou vyjeveností a bezradností. Seděl jsem tam nahoře na kavalci, díval se na hemžení pod sebou, a nevěděl, jak si mám vlastně počínat. I když jsem v předchozích letech přece jenom už něco zažil, tohle se vůbec nepodobalo čemukoliv a neposkytovalo žádný záchytný bod. Nikdo si mě nevšiml, nic ode mne nechtěl, a já jsem zase nevěděl, co bych měl chtít od ostatních, jak se chovat ke svému, bez výjimky dospělému okolí. Jen jsem dlouhý čas postával ve frontách na jídlo táhnoucích se přes celý kasárenský dvůr, abych si pak oloupal několik nahnílych brambor a s nechutí je snědl, vykoupané v podezřele vyhlížejší hořčicové či kdovíjaké omáče. Byl srpen a staré brambory naplňovaly svým zápachem, jak se mi alespoň zdálo, široké daleké okolí. Po jídle jsem znovu vylezl na kavalce, vyškrábal z bakelitových kelímků poslední zbytky ještě v Praze připraveného karamelu a udiveně pozoroval nesmyslné počínání staršího pána v uličce pode mnou. Neustále přehraboval pár kousků svých věcí, pobíhal sem a tam a zcela nepatříčně, snad aby se povzbudil, naplno prozpěvoval:

Tam nad řekou je chata malá
a v ní jedno okénko.

Tam ses na mě usmívala má roztomilá panenka.....

Těžko vylíčit, s jakou radostí jsem se pak za nějaký den setkal s maminkou a dozvěděl se o všech novinkách, které se jí podařilo zjistit a zajistit.

Jaké poměry vůbec touto dobou v Terezíně panovaly? Léto roku 1942 představovalo v krátké historii zdejšího ghetta svým způsobem předěl. Od příjezdu prvních transportů v závěru roku 1941 zde až do konce června 1942 žili vedle sebe vězňové i původní, postupně vystěhovávané české obyvatelstvo. Prostory přebírané ghettem byly průběžně budovány a vybavovány hlavně dvěma transporty mladých mužů, kteří s označe-

ním Ak I (Aufbaukommando I), resp. Ak II (přesněji transport J) dorazili do Terezína 24. 11. a 4. 12. 1941. Téhož dne, 4. 12. 1941, přijel z Prahy štáb, pracovníci pražské Židovské náboženské obce určení jako vedoucí ghetta. Vytvořila se takzvaná samospráva (Ältestenrat – rada starších, v čele s judenältestrem) a začal vznikat její rozsáhlý aparát, stejně jako nejrůznější pracoviště a jiná zařízení ghetta.

Společná existence vězňů a původních terezínských obyvatel vedla v prvních měsících k přísné omezenému pohybu ve městě. Kasárna se mohla opouštět jen v pracovních skupinách, pod dohledem stráží, jinak jen na zvláštní propustky. Právě to se mj. v létě 1942 změnilo. Po odchodu posledního civilního obyvatelstva byl (nejdříve jen po 18. hodině, tj. po práci, ale pak i celodenně) povolen volný pohyb po městě, s výjimkou zakázaných území kolem německé komandatury, velitelství četníků, SS hotelu Viktoria apod. Konečnou podobu, alespoň pro danou chvíli, začaly dostávat i organizační a jiné stránky terezínského života.

Současně se v této době osazenstvo ghetta nebývale rozrostlo, což pochopitelně přinášelo množství nejrůznějších problémů, počínajících zásobováním, přes dodávku vody, elektřiny, kapacitu záchodů a potřebné množství kanalizačních přípojek, až třeba po pohřbívání mrtvých. Jestliže od listopadu 1941 do konce května 1942 činil počet deportovaných do Terezína zhruba 29 tisíc osob, pak jen za červen, červenec, srpen 1942 jich bylo téměř 48 tisíc, z toho od června poprvé židé z Německa a Rakouska. Přes velkou úmrtnost a pokračující deportaci z Terezína na východ tvořil dne 31. 8. 1942 početní stav ghetta 51 554 vězňů a blížil se absolutně nejvyšší cifře, která se 18. září 1942 rovnala 58 491.

Úměrně pronikavému početnímu růstu a přílivu starých lidí prudce stoupala i úmrtnost. (Nejvyšší denní stav mrtvých činil 156, a to téhož 18. září 1942, kdy dosáhl vrcholu počet terezínských vězňů.) Od července 1942 se proto pohřbívalo do hromadných hrobů a v září téhož roku dostavěli vězňové mimo město nové krematorium, kde se začala spalovat.

Za této, jen v nejhrubších rysech vylíčené situace jsem tedy seděl na kavalci v Hannoverských kasárnách a bezradně očekával, co se bude dít dál. Ukázalo se však, že maminka se rychle zorientovala, a když jsme se tedy znovu našli a mohli se stýkat, dozvěděl jsem se množství vcelku potěšitelných zpráv. Především nejsme z rodiny v Terezíně sami. Již před několika měsíci sem přijela rajhradská teta Irma, se strýcem Kubím a Otou, mým starším bratrancem. Teta pracuje v kuchyni Drážďanských kasáren a bude nám moci sem tam přilepšit s jídlem. Ota, vyučený zahradník, je vedoucím jednoho ze zahradnictví, kde pracuje mládež, a zařídí, aby mě k němu přidělili. A bydlet půjdu do nového chlapeckého domova, který nedávno založili v bývalé terezínské škole. Maminka slyšela, že jedním z vychovatelů je tam skvělý pedagog, brněnský profesor Eisinger, a snad se dostanu právě k němu. Ona sama si už našla práci v Magdeburských kasárnách, sídle ältestenratu. Bude v oddělení matrik a pohřbívání, protože umírá spousta lidí a potřebují tam další pracovníky.

Tohle všechno se pak skutečně stalo. S úlevou jsem po vyřízení množství formalit přenesl svých pár věcí z Hannoverských kasáren do L 417 a zaklepal u kanceláře vedoucího. Pokyn zněl: budeš bydlet na domově číslo 1, přihlas se u profesora Eisingera. Uby-

toval jsem se a krátce nato začal chodit i do práce. Zelinářská zahrada, kde byl tehdy asi dvacetiletý bratranec Ota vedoucím, se rozkládala na jedné z šancí obklopujících Terezín, pár set metrů za závorami ghetta. Těmi jsme při každé cestě procházeli v útvaru, se skupinovou propustkou a nezbytným zaznamenáním početního stavu.

V úrodné severočeské půdě se na šancích i v prostorách pod nimi pěstovaly v několika zahradách prakticky všechny druhy zeleniny. V některých zahradách pracovala jen mládež a ta „naše“ k nim patřila. Práce nebyla mimořádně těžká, a svými silami jsme na ni stačili. Jen voda na šancích chyběla, a když děle nepršelo, tahali jsme celé hodiny nahoru konve, kbelíky a sudy od dosti vzdálené pumpy. V poledne jsme se vraceli do ghetta na oběd a přestávku, po ní se znovu pokračovalo v práci. To, že vedoucí zahrady byl můj bratranec, mi výhody neskýtal. Snad aby nikdo nemohl říci, že mám u něj protekci, byl na mne přinejmenším stejně přísný jako na ostatní. A pak tu existovala ještě citlivá otázka šlojzu. Zelenina z terezínských zahradnictví se dodávala samozřejmě do Německa a měla tam jít všechna, beze zbytku. Nikdo ovšem nemohl zabránit, abychom ji v době sklizně nejedli. Trochu jinak se to mělo s jejím tajným odnášením do ghetta. Tady už nastupovaly různé kontroly, třeba právě u brány, kterou jsme procházeli, a za zjištěné případy měl vlastně odpovědnost především vedoucí. Ota mohl dát proto těžko věcem úplně volný průchod, nechat každého, ať si odnese, co chce, a tvářit se, že nic nevidí. Pokud pak šlo o mne, měl jsem se spokojit s tím, co Ota sám svými vlastními cestami do ghetta pro rodinné přilepšení propašuje a jinak se o nic nepokoušet. Nesplnitelný požadavek! Zelenina tvořila jeden z nejvýhodnějších artiklů, téměř univerzální směnou hodnotu. Kromě toho jsem chtěl také osobně přinést něco mamince a dále jsem měl i různé vlastní, takřkajíc nehmotné tužby, za zeleninu dosažitelné! Tak třeba holič, na jehož službu byl čas od času podle transportního pořadí nárok, mě za kedlubnu ostříhal podle přání a nikoliv nakrátko, jak měl nařizeno. Pár rajčat otvíralo cestu k získání mimořádné vstupenky na nějaké hledané představení, a tak dále, a tak podobně. Není proto divu, že ve věcech šlojzu jsem příkazy svého příbuzného a nadřízeného v jedné osobě neplnil, a musel se mít na pozoru a zachovávat stejná „konspirační pravidla“ jako všichni ostatní. (Jednou mě přistihl jakýsi inspektor mládežnických zahrad, bývalý brněnský zahradnický zahradník ing. Schwarzbart, jak schovávám nějaká rajčata. Neváhal poslat mě za trest na týden do hundertschaftu).

Domov, v němž jsem teď bydlel, se oficiálně nazýval Knabenheim L 417 a byl určen pro chlapce ve věku cca 10–15leté, pocházející z českých zemí. Podobných domovů pro děti a mládež existovalo v Terezíně asi jedenáct. Jejich zřízení a celý režim, včetně trochu lepšího jídla a jednodušší organizace jeho výdeje, odrážely jistou snahu ältestenratu (a jemu podřízeného oddělení péče o mládež – jugendfürsorge) vytvořit jedné z nejmladších skupin terezínských vězňů poněkud lepší životní podmínky, a tak z ní pokud možno zachovat co největší část pro poválečnou budoucnost.

L 417 se nacházelo v budově bývalé (civilní) terezínské školy a běžně se mu proto také říkalo „škola“. V každé z dřívějších tříd se vytvářel jeden řečnický dílčí domov, očíslovaný postupně z přízemí do patra. Celkem tedy deset domovů v deseti místnostech, v mém případě domov číslo jedna, „jednička“. Stejně jako v ostatních i zde stály třípatrové kavalce, v prostoru před nimi stoly a lavice, a kolem ještě menší skříňe a poličky

na osobní věci. Celkem nás na jedniče bydlilo tak 50, ve věku 13–15 let, v celé škole pak kolem 350.

Domov L 417 vznikl v červenci 1942, krátce předtím, než jsem se tam nastěhoval. A brzy po svém příchodu jsem začal poznávat, že vedoucí vychovatel jedničky z ní nechce mít jen shluk nocležníků, udržovaných pohromadě kasárenským drilem a rozkazy, ale že jeho výchovné cíle míří mnohem, mnohem výš. Různé kroužky a to, čemu bychom dnes řekli zájmová činnost, začaly vyplňovat velkou část volného času a vrcholily do akcí v ostatních částech školy nevidaných a neopakovatelných. Na podzim 1942 se takovým podnikem stalo třeba „Václavské náměstí“. Z papíru, barev a zbytků latěk jsme vytvořili velké obrazy, nápisy a reklamy, jak jsme si je pamatovali ze skutečného Václavského náměstí. Ty jsme pak podle jejich pražského místa připevnili na průčelí kavalců tak, že celá podlouhlá místnost tvořila vlastně miniaturní „Václavák“ s horním koncem u muzea a dolním Na Můstku. Našlo se tu všechno nejdůležitější. Prokop a Čáp, Baťa s velkou kresbou boty, Štěrbova cukrárna znázorněná lákavým zákuskem, Koruna, i hotely Ambassador, Šroubek, Juliš a ostatní. Nade vším, na čelní straně vévodilo Národní muzeum a kolem sochy svatého Václava sjížděla dolů tramvaj s číslem 1 – symbolizujícím tentokrát první domov. Těžko se mohlo najít účinnější spojení myšlenek, které se tím vším měly vyjádřit. Touhy po (skutečném) domově a současně i vedomí, kde se tento náš domov nachází.

V tomto ovzduší se jednoho pátečního večera na sklonku roku 1942 zrodil fenomén, jenž se hluboce vryl do života všech obyvatel jedničky, a ty, co přežili, poznamenal svým způsobem i na dlouhá poválečná léta. Terezínská republika ŠKID. Fenomén tak silný, obsažný a mnohovrstevný, že i zde si vynucuje přerušení souvislého toku osobního vyprávění a žádá si zvláštní, samostatné prozkoumání. Pokusím se o ně i s vědomím, že nejsem ani první, ani jediný, kdo tak učinil. Patřím však k těm několika, kteří mají přednost osobního prožitku. Tak tedy:

Terezínská republika ŠKID

Tvůrce a zakladatel

Republiku ŠKID založil z osazenstva jedničky v L 417 profesor Valtr Eisinger, a protože jeho osobnost byla pro celou historii republiky jednoznačně rozhodující, vyjděme z jeho základních životopisných údajů. Narodil se roku 1913 v moravském Podivíně a na začátku doby, o níž je řeč, mu tedy bylo 29 let. Po studii se stal středoškolským profesorem češtiny a němčiny, učil na gymnáziích v Kyjově a Orlové, a když ho počátkem okupace pro závadný původ vyhodili, uchytil se na židovském gymnáziu v Brně – jediném a posledním toho druhu v protektorátě. Po jeho uzavření v květnu 1941 nastoupil krátce do služeb židovské náboženské obce v Brně, ale již počátkem roku 1942 byl deportován do Terezína. Začal pracovat ve vznikající jugendfürsorge a po založení domova L 417 v létě 1942 sem nastoupil jako vychovatel.

Eisinger miloval ruskou a sovětskou literaturu. V Terezíně se učil rusky, aby ji mohl i překládat, a s úspěchem to také dělal. Po válce chtěl pak z ruštiny složit státnici. Bylo to zřejmě jeho rusofilství a vliv literatury, které jej z původního náboženského založení

přivedlo na jednoznačně levicové, komunistické pozice – i když formálně asi členem předválečné KSČ nebyl, a ani o jeho příslušnosti k hluboce zakonspirované terezínské organizaci KSČ nejsou důkazy. Tím jednoznačněji však vynikalo jeho světonázorové přesvědčení.

Ze své dřívější četby profesor Eisinger dobře znal vzpomínkový román G. Bělých a L. Pantělejeva Republika ŠKID, jehož první vydání vyšlo v Leningradě roku 1927 a český překlad roku 1930. (Další české vydání Svět sovětů 1963, z ruského vydání přepracovaného L. Pantělejevem v roce 1960.) ŠKID znamená Škola imeni Dostojevského, plným názvem Škola sociálně individuální výchovy F. M. Dostojevského, a nazýval se tak jeden z mnoha domovů pro bezprizorné děti v porevolučním Leningradě. R e p u b l i k u ŠKID pak založili zdejší chovanci, 13–14letí kluci, spolu se svými vychovateli. Analogie se zde nabízela sama. I my, Eisingerovi svěřenci, jsme původně představovali jen houf výrostků, svým způsobem také bezprizorních. A také naši občanskou, etickou i politickou výchovu chtěl profesor cílevědomě uskutečňovat prostřednictvím „republiky“, tj. demokraticky, cestou samosprávy a jejích orgánů, pomocí všech ubytovaných občanů. Pro své předsevzetí si Eisinger přinášel bohatou výbavu. Nejen zásadovost, ale i dostatek trpělivosti, tolerance, úcty a pochopení i pro jiné než vlastní názory. Snad vůbec nejcennější byla jeho schopnost přiznat i vůči nám vlastní chyby a omyly, připustit jejich kritiku, ba dokonce udělat si na jejich účet sám ze sebe legraci.

Aby se nám co nejvíce přiblížil, pohrdl profesor i relativním pohodlím vychovatelského pokoje a spal přímo na jedniče, na kavaleci jako všichni ostatní. Sám sobě pro svou menší postavu dal málo lichotivou přezdívku Prcek, podepisoval tak své články a neměl samozřejmě nic proti tomu, abychom ho tak mezi sebou nebo v příspěvcích do časopisu jmenovali. (Přímo k němu se tak ovšem nikdo neobracel.) Imponoval nám i svou všestranností. V Terezínské fotbalové „lize“ hrál na křídle za mužstvo Jugendfürsorge, v pověstných představeních Prodané nevěsty zpíval zase svým pěkným tenorem roli Principála.

V červnu 1944 měl Eisinger, jak o tom ještě bude řeč, terezínskou svatbu. Tři měsíce nato šel s transportem do Osvětimi a odtud ještě na podzim roku 1944 do Buchenwaldu. A tam ho při pochodu smrti esesáci zastřelili. Stalo se to počátkem roku 1945, ale ústní údaje o přesném datu se navzájem liší.

Vznik republiky ŠKID, její symboly a organizace

Samospráva jako vyjádření republiky, její vlajka, znak, hymna, časopis, se začaly vytvářet od 11. listopadu 1942. V prosinci pak současně s vydáním prvního čísla časopisu zahájila samospráva, a tím i celá republika, oficiálně svoji činnost. Do druhého čísla republikového časopisu VEDEM o tom jeden ze škidovců napsal podrobnou reportáž. Snad bude nejlepší, jestliže ji zde ocituji místo vlastních slov.

„Dne 18. prosince, v pátek večer, za přítomnosti Otíka (tj. Oty Kleina, vedoucího celého domova L 417 – pozn. ed.) byla oficiálně zahájena činnost naší samosprávy tím, že již vyšlo první číslo našeho časopisu. Když přišel Otík na páteční kontrolu pořádku,

byla za zvuků naší hymny slavnostně vytažena naše vlajka. Průběh aktu byl tento:

Nejvyšší rada stála čelem ke dveřím a ke stožáru vlajky. Za ní v řadě 6 úderníků. Napravo od nich se nacházely řady specialistů. Podél kavalců stáli pak v trojřadu jedničkáři. Tak uspořádaně jsme očekávali Otíka. Jakmile se otevřely dveře a objevil se Otík s manželou Demnerovými (další z vedoucích celého domova L 417 – E.P.) zavelel velitel pořádkové služby „zor,!“ Všichni jsme strnuli v němém pozoru. Nato se ozvaly nejdříve tiché, pak stále sílící zvuky hymny, až se z ní stala bouře, za které se vznesla vlajka vzhůru. Když hymna skončila v hřímavém fortissimu, předstoupil Walter Roth a jako předseda nejvyšší rady k nám pronesl tuto řeč:

„Vlajka vzlétla do výše. Domov I má svou vlajku. Symbol své budoucí práce a budoucího soužití. Domov má svoji správu. Proč jsme ji vytvořili? Nechceme už být nahodilé seskupení hochů, kteří trpně prožívají svůj vnucený osud. Chceme vytvořit aktivní uvědomělé společenství mezi chlapci, svou prací a kázní přetvořit svůj osud v radostnou uvědomělou skutečnost. Vytrhli nás nespravedlivě z živné půdy práce, z níž se mělo napájet naše mládí. Tím sledují jediný cíl – nás zničit ne tělesně, ale duševně a mravně. Podaří se jim to? Nikdy! Zbavení bývalých zdrojů kultury, vytvoříme si nové. Odloučení od pramenů někdejší radosti, vytvoříme si nový a radostně jásající život. Odríznuti od uspořádaného kolektivního soužití, zbudujeme si společenství nové na základě organizovaného pořádku, dobrovolné disciplíny a vzájemné důvěry. Vývržení nenávistnou zlobou ze středu lidí, nebudeme však zatvrzovat své srdce nenávisť a zlobou, a láska k bližnímu, pohrdání rasovými, náboženskými a národními protivenstvími, bude nám dnes, v každé budoucnosti nejvyšším zákonem.“

Tento proslav šel jistě všem do srdce. Po jeho dokončení promluvil krátce profesor a ptal se nás, zdali chceme dodržovat zásady, o kterých Roth mluvil. Odpověděli jsme mu hromovým „slibujeme“. Tím byly ukončeny krásné okamžiky, na které se hned tak nezapomíná. Nato velel Zapner „nástup ke kontrole pořádku“ a všichni jsme šli. Když už toho večera bylo tolik promluveno, přidal i Otík své polínko a místo kontroly pořádku nám řekl několik slov o tom, abychom pracovali tak, jak jsme si to vytýčili a aby naše samospráva se nezvrhla. Jako první bod programu jsme četli první číslo našeho časopisu. Pak bylo rokováno hlavně o přípravách na silvestrovský večer. Tím byla schůze ukončena.,,

Co dodat? Úmyslně jsem volil citaci autentického záznamu čtrnáctiletého škidovce, protože asi nejlépe vyjadřuje, o co v tu chvíli šlo, co jsme všichni pociťovali. A teď ještě k některým pojmům, které se tu vyskytly. Na vzhled vlajky se už při nejlepší vůli nemohu upamatovat. Ale zřejmě se nemýlím v předpokladu, že na ní byl znázorněn škidovský znak navržený Jířím (tehdy Kurtem) Kotoučem. Ten si zato vybavuji zcela přesně a vidím ho před sebou, na čelní stěně místnosti, kam byl zavěšen po odstranění Václaváku. V erbovním štítě letí raketa – či jak bychom dnes řekli kosmická loď – k pěticípé, nad ní umístěné hvězdě. Pozadí celého výjevu tvoří velká kniha a nahoře, pod okrajem štítu vyvstává nápis ŠKID. Symbolika věru přehledná a jednoznačná. Raketa našeho úsilí směřuje k pěticípé hvězdě, přesněji ke všemu, co tato hvězda představuje. Prostředníkem i podmínkou jejího dosažení je kniha – neustálé vzdělávání.

Jediná chatrná konspirace spočívala v tom, že hvězda neměla rudou, nýbrž žlutou

barvu, stejnou jako ta, kterou jsme nosili na prsou. Ta ovšem – jak všeobecně známo – měla těch cípů šest. Také název ŠKID zdánlivě obsahoval i druhý, nezávadný význam. Na příliš zvědavé, nežádoucí a podezřelé dotazy se odpovídalo: ŠKID, to znamená Škola, I. Domov.

Hymna ŠKIDU se zpívala na nápěv staré dělnické písně Jako bouře světem letí... a její slova zněla:

Jaká bouře jaká sláva
na jedničce jása lid,
ožila tam samospráva
žije republika ŠKID

My se nikomu nedáme
kdo by chtěl nás urazit
pracovat my přísaháme
pro čest republiky ŠKID

Nám je každý člověk bratrem
ať je křesťan nebo žid
my jdeme svorně pod prapory
chlapců republiky ŠKID
(Poslední dva řádky v každé sloce se opakovaly.)

Tříčlenná nejvyšší rada spolu se šesti úderníky, šesti brigádníky a pěti specialisty tvořila vlastní samosprávné orgány, i když pojem samospráva se často vztahoval k jedničce jako celku. Profesor se pak snažil svůj výchovný vliv uplatňovat právě samosprávným prostřednictvím, i když, jak ještě uvidíme, se to vždycky nedařilo a ani dařit nemohlo. Vedle svátků měla republika i své všední prozaické dny.

Další lidé kolem republiky

Josef (Pepek) Stiassny, na začátku našeho příběhu šestadvacetiletý, byl na jedničce vedle Eisingera druhým vychovatelem. Vnějšíkově nemohlo být mezi nimi většího rozdílu. Profesor – menší a podsaditý, Pepek pravítkovitý dlouhán s brýlemi. Smýšlením však byli zcela zajedno. Snad jen s tím rozdílem, že co profesor vyjadřoval třeba jen v náznaku, Pepek formuloval s otevřenou přímočarostí. Právě tak články v časopise měly ráz bojovné nesmlouvavosti. Pepka jsme milovali snad stejně jako profesora a na rozdíl od něj jsme ho měli nejen za vedoucího a vychovatele, ale i za staršího kamaráda, kterému jsme mohli tykat a říkat Pepku. Snad proto neměl Eisingerovu autoritu, ale stejně jako on se těšil všeobecné důvěře. Na jedničku občas za ním přicházela jeho sestra, po válce dobře známá Dr. Gertruda Sekaninová, a dokonce i my jsme si mohli povšimnout síly jejich jemného, vzájemně pozorného vztahu.

Pepek Stiassny nás, kteří jsme přežili, zarmoutil jen jedinou, bohužel však tou nejdůležitější životní věcí. Po příchodu do Osvětími – jak uvedli osobní svědkové – nevy-

držel psychicky to, co zde poznal, prožil a stejně jako i mnozí jiní spáchal sebevraždu. Šel až k plotu z ostnatého drátu, nabitého vysokým napětím a pevně ho uchopil oběma rukama. Jako by snad tímto gestem chtěl vyjádřit svou ničím nezadržitelnou cestu ke svobodě.

Dr. Bruno Zwicker. Z lidí kolem ŠKID jsem ho znal nejméně, protože byl v L 417 vedoucím vyučování, jehož jsem se nezúčastňoval. Jen si ho připomínám se všudypřítomnou knihou, v níž pozorně čte a dívá se svými silně krátkozrakými očima z největší blízkosti na potištěnou stránku. Z předchozí literatury a ze svědectví však vím, že se narodil roku 1907 a pohyboval se tedy mezi námi 35–37letý. Před válkou působil jako asistent či snad docent na Masarykově univerzitě v Brně, a když ho Němci vyhodili, uchýlil se stejně jako Eisinger na místní židovské gymnázium. Odtud se navzájem znali, zde se spřátelili a Valtr považoval Bruna, levicově orientovaného intelektuála-historika, nejenom za přítele, ale i za rádce a učitele. V řadě případů měl zřejmě Dr. Zwicker na Eisingera určující politický i osobní vliv.

K nejbližším spřízněným duším ŠKID patřil i Josef (Pepek) Taussig. Nepůsobil v L 417, pracoval v dopravní skupině, ale vlastním zaměřením byl komunistický literární kritik a básník. Eisingerův vrstevník a přítel, jeden z těch, kteří do ŠKID přicházeli přednášet, nebo jen tak na kus řeči. Sluší se dodat, že do spediční skupiny, která zejména prostřednictvím českých železničářů měla největší spojení s okolním světem, byli záměrně soustředováni mladí a silní vězňové, s nimiž se počítalo pro případný odboj. Komandatura právě proto nejdříve zakázala společné ubytování této skupiny a pak mnoho jejich příslušníků zařadila do transportu. Sám Pepek šel sice do Osvětimi až v říjnu 1944, ale ani on se po válce nevrátil.

Věra Sommerová vlastně k užšímu okruhu lidí kolem republiky přímo nepatřila. S dějními ŠKID však určitě souvisí a její místo by se v žádné práci o něm nemělo opominout.

Rok 1940 zastihl Věru v septimě kralupského gymnázia. Chtěla mít stůj co stůj maturitu a s tímto cílem se jí podařilo odstěhovat do Brna a nastoupit do zdejšího, jak víme jediného židovského gymnázia v protektorátě. Oktávu zde v roce 1941 absolvovala, místo maturitního vysvědčení stejně dostala jen nějaké potvrzení, ale především zde poznala o devět let staršího profesora Eisingera. Zamilovali se do sebe a jejich silný vztah je doprovázel i do Terezína, kam Věra přišla v září 1942, asi osm měsíců po Valtrově. Pracovala jako opatrovnice v terezínské mateřské škole a s několika dalšími bydlela v jedné z mansard stvořených z heraklitových desek na půdě L 417. Proto jsme ji na jedničce často viděli a občas si z profesora na Věruščíno konto i mírně utahovali.

V Terezíně se dal uzavírat místně platný sňatek. Věra však chtěla mít svatbu až mírovou a na terezínském listě byli proto s Valtrem vedeni jen jako snoubenci. Nakonec z obavy, že bez manželství by mohli jít každý zvlášť do transportu, se v červnu 1944 přeče jen na terezínské radnici nechali oddat (bez církevního posvěcení).

Eisinger byl však v září 1944 stejně zařazen do jednoho z čistě mužských transportů, o nichž se v duchu esesácky rozšířené podvodné verze šířilo, že mají založit nový pracovní tábor. A když pak komandatura rozhodla, že do posledního ze série těchto transportů se může dobrovolně přihlásit i jistý počet rodinných příslušníků, novomanželka

Věra, v pevné víře, že se s Valtrem znovu setká, této „příležitosti“ využila. Nikdy už svého manžela neviděla. V Osvětimi obdržela sice konspirativní vzkaz, že pokud přijela, pokusí se Valtr dostat do nějakého komanda, s nímž by ji mohl vidět alespoň přes plot ženského tábora, ale před jeho další deportací do Buchenwaldu se to už nepodařilo.

O manželově smrti se Věra dozvěděla v srpnu 1945. Nikdy se už znovu neprovdala a pár let své čisté válečné lásky, stejně jako slů Eisingerovy osobnosti, v sobě nosí dodnes.

Politické zaměření republiky

Údaje z Eisingerova životopisu, charakteristika lidí, jimiž se obklopoval a vše ostatní uvedené na předchozích stránkách by stačilo k úplnému objasnění politického zaměření ŠKID. Přesto nepovažuji za zbytečné dokumentovat je podrobněji na třech Eisingerových článcích časopisu VEDEM. Patří k těm, v nichž profesor vyjadřuje svůj vztah k Sovětskému svazu, marxismu, židovské otázce.

Ve velkém úvodníku věnovaném oslavám prvního výročí republiky a obracující se nejen k nám, občanům ŠKID, píše:

„Mou snahou tedy je, aby chlapci nepodléhali bez výhrad a kritiky žádnému mínění a názoru, aby se nikdy nemohli stát hracím míčem dnes v rukou toho politického človeka a zítra zase jiného. Ti, kteří jsou jiného mínění, namítnou: Proč je tedy tolik nových článků o socialismu a S. s.? (Sovětském svazu – E.P.). Není v tom tendence? Moji odpůrci by si přáli, abychom vůbec nemluvili o socialismu a S.s. anebo „kriticky“, rozuměj odmítavě. To by pak bylo objektivní a netendenční. Na to odpovídám:

Mluvit dnes o S. s. odmítavě, toho se neodvažuje v celém kulturním nefašistickém světě žádný rozumný člověk. I ti, kteří do vypuknutí války ještě mluvili odmítavě... i ti uznávají, že chybovali. Válka je přesvědčila... A co kdyby se o takových věcech vůbec nemluvilo, jako v mnohých domovech? (Rozuměj terezínských domovech mládeže, resp. v domovech na L 417 kromě „jedničky“ – E.P.) Ne, holoubci! To myslím není způsob hodný charakterního a rozumného člověka: zalézt do díry, když se objeví před námi – problém. To my neděláme a nebudeme dělat, tím méně, že tyto problémy buší velmi energicky na brány Evropy a celého světa, že jest je slyšet všude, i kdybychom si uši sebevíc zacpávali, slyšíme je a slyší je celý svět. Že jsme o těchto věcech mluvili víc než o jiných, to není tendenčnost; za prvé je jejich důležitost světově naléhavá, za druhé jste nikdy předtím o takových věcech neslyšeli nebo jen mizivě málo, kdežto o jiných problémech, třeba o českožidovském nebo nacionálně-židovském jste slyšeli jistě nepoměrně více. Zavádím-li vaši pozornost k S. s., pak to není „tendence“, nýbrž snaha o spravedlivou rovnováhu při získávání společenských znalostí nutných k vaší budoucí politické a ideologické orientaci, (52. číslo I. ročníku z 27. 12. 1943).

O některých vnějších souvislostech tohoto Eisingerova článku budeme mít ještě příležitost hovořit. Nyní mu však dejme slovo ve vztahu k marxismu, jak se o něm zmiňuje v článku Sen, kde líčí složení a uspořádání své poválečné knihovny (dvojčíslí 39 – 40 ze 17. 9. 1943): „Jedním z takových nejmilovanějších snů je mi sen o mé budoucí knihov-

ně. Možná proto je tento sen tak palčivě žádoucí, že nikdy jsem takovou knihovnu neměl, avšak jsem po ní vždy horečně toužil. Teprve těsně před Terezínem jsem byl s to zakoupit si aneb jinak si opatřit několik desítek knih podle svého vkusu. Jistě se stanou základem knihovny, kterou si po Terezíně opatřím. Bude mít několik oddělení. Základním oddělením bude literatura odborná, která musí obsahovat nejmodernější knihy českého vědeckého bádání literárně historického a kritického a českého jazykozpytu. Člověk musí znát svůj obor, především musí být odborníkem na poli svého denního zaměstnání. Není-li jím, zůstane navždy polovičatým, rozštěpeným, rozviklaným – a těžko dosáhne tedy duševní rovnováhy... Druhým oddělením bude literatura takzvaná mar.(xistická), která bude obsahovat nejdůležitější knihy národohospodářské a politické vědy, jakož i dějiny dělnického hnutí od Spartaka až po naši dobu. Zdálo by se, že toto odporuje specializaci, o které jsem svrchu hovořil. Nikoli, naopak, tolik dnes už vím že:

Politika je prvním a základním prvkem v lidské společnosti, člověk je zjev jednak přírodní, jednak společenský. Tak jako je při tom prvním určován v podstatě kyslíkem, tak je v tom druhém určován politickými poměry ve společnosti. (Naši rodiče a prarodiče většinou tomu stále nechtějí věřit a považují např. Terezín, válku, koncentrační tábory za Boží vůli, za řízení všemohoucího Boha, Prozřetelnosti a podobně. Těž se domnívají, že táž vyšší mocnost, jejímž dopuštěním se vše stalo, nás také osvobodí a skutečný mír a hojnost.) Proto my, kteří chápeme realistický podklad všeho dění ve společnosti, musíme se snažit hluboce proniknout do tajů politických zřízení, jež nám odhalili přední novověcí myslitelé na poli národohospodářského a politického bádání. Přivlastníme-li si základní vědomosti v tomto směru, nejenže nerozrážíme hranice svého odborného studia a práce, naopak získáváme bezpečnou základnu i pro vlastní obor. Jeť tak zvaný marxismus klíčem pro otvírání tajů nerozmanitějších, ano, všech oblastí lidské myšlenky a práce. Nikdy bych nebyl řekl, co mi marxismus dal v mém oboru literární historie a kritiky.

A třetí oddělení bude obsahovat českou a ruskou lyriku...,

Konečně do třetice – za všechny ostatní – ještě k otázkám židovství, v Terezíně jedné z neaktuálnějších. „Někteří je chápou jako něco čistě citového, co každému židu bylo dáno na životní cestu takřka s mlékem mateřským. Toto pojetí čpí trochu rasismem a projevuje se např. větším či menším, přiznaným či nepřiznaným citovým odporem ke všemu, co není židovské... Jiné pojetí je náboženské. Často se prolíná s pojetím prvním. Jiné pojetí je nacionálně-politické směřující k ustanovení židovské domoviny aneb židovského státu v Palestině. Jiné pojetí konečně je pojetí kulturní a sociálně-mravní.“ Po dalším hodnocení dochází Eisinger k závěru: „Můžeme klidně obecně říci, že všechny ty tradice, které vedou k nacionalistické, rasové, náboženské a kmenové vylučnosti, jsou odsouzeny k tomu, nepřekročení práh nového uspořádání lidských věcí po této druhé světové válce a na druhé straně budou věčně žít ty tradice, které hlásají lásku k bližnímu, rovnost všech lidí bez rozdílu. Jen tyto tradice překážejí zlobu přítomnosti, spojí se s podobnými duchovně i mravně spřízněnými tradicemi jiných národů a rozvětví se a rozkošatí v mohutný strom socialistické kultury a mravnosti, jenž překoná věky.“ Eisinger se pak v článku zmiňuje o úloze židů v dějinách a končí: „Znalosti z dějin židovského dělnického hnutí, vědomosti o teoretické a praktické účasti Židů v dějinách dělnic-

kého a pokrokového hnutí vůbec, jsou mezi naší mládeží mizivé až hanba. Ačkoliv právě tyto věci (činná a mnohdy i čelná a průkopnická účast Židů na díle kulturního, sociálního, politického pokroku) – ne naše pasivní utrpení – tvoří dohromady to, co nám dává legitimaci oprávnění, abychom vstoupili jednou jako právoplatní členové do koncertu osvobozených národů“ (číslo 10 z 25. 2. 1943).

Uvádím zde všechnu tuto podrobnou citaci nikoliv jako předmět hodnocení, nýbrž jako výrazný dobový dokument, a zejména jako názorný doklad politického ovzduší, jež panovalo ve ŠKID a škidovce obklopovalo. Reakce na něj nebyly přirozeně v všech stejné, ani co do spontánnosti, ani co do tempa či vůbec samotného faktu přijetí. To ale nic podstatného neměnilo na jeho naléhavé existenci.

Každá republika má i svou politiku zahraniční, působí na ní vnější vlivy. Snad tedy několik slov i o nich. Vyhraněný ráz škidovské výchovy se v řadě případů nesetkával s pochopením a příznivým přijetím u oficiálních vedoucích jugendfürsorge. Ještě uvidíme, že v jednom období byl profesor – nepochybně právě v důsledku svého přesvědčení a činů, jež z něj vyplývaly – donucen dokonce z jedničky odejít. Na druhé straně uvnitř L 417 mu sice vedení nijak zvlášť nefandilo, ale také mu obecně v ničem nezabraňovalo a nevytvářelo umělé překážky. A pokud jde o ostatní „zahraniční“ domovy ve škole? Existoval zde prakticky už jen jeden, v němž cílevědomost a účinnost pedagogických metod vzdáleně připomínala ŠKID. Byla to „pětka“, nazvaná D r o r (hebrejsky vlaštovka). Zde však převládala výchova sionistická a mezi jedničkou a pětkou panovala nejen proto, ale také proto, značná rivalita. I ta patřila k tváří republiky, k jejím vnějším vztahům.

Škidovci – občané republiky

Za období trvání ŠKID v letech 1942–1944 jím prošlo celkem asi 100 obyvatelů. Jestliže jsme kapacitu jejich ubikací odhadli zhruba na 50 lůžek, znamenalo by to statisticky, že se v průběhu těch dvou roků prakticky celé osazenstvo vyměnilo. Ve skutečnosti tomu tak nebylo. Velká část škidovců zde setrvala po celou či téměř celou dobu, část míst se naproti tomu v důsledku transportů a jiných okolností vyměnila i vícekrát.

Škidovce spojoval především jejich patriotismus ve vztahu k republice, ke kolektivu, který představovala. Jinak by ovšem nebylo nic naivnějšího a vzdálenějšího realitě, než prezentovat ŠKID jako sdružení hodných, způsobilých, jednoznačně a jednotně uvažujících a smýšlejících lidí. Z minulého života jsme si všichni přinášeli nerozmanitější rodinné a sociální zázemí, návyky či nezvyky na kolektivní život i různost něčeho, co by se snad dalo označit za začínající politické přesvědčení. Byli zde kluci z dřívě bohatších, středních i chudších vrstev, někteří z bývalých chovanců pražského židovského sirotčince, i takoví, pro něž ŠKID představoval vůbec první zkušenost jakéhokoliv společného soužití s vrstevníky. A přirozeně i hoši vzdělaní, na svůj věk až mimořádně a podivuhodně, skupina kromobyčejně a mnohostranně nadaných, talentovaných, a vedle nich v různém stupni průměrní a podprůměrní. To všechno, spolu s povahovými rozdíly, různé silnými projevy puberty a s denním vlivem celkového terezínského prostředí vytvářelo i ze škidovců krajně různorodé společenství. Tím více ovšem vynikají výsledky, jichž se za období republiky podařilo dosáhnout.

V počátečním období republiky rozdělil Pepík Stiassny v jednom ze svých úvodníků (VEDEM č. 23 z 21. 5. 1943) všechny občany ŠKID se svou obvyklou, někdy snad poněkud nadnesenou pregnantností do čtyř, jak to nazval, zájmových skupin:

A/ Akademie, vědci, umělci.

B/ Aktivisté – konstruktivní síly domova, iniciativní bez speciálních zájmů.

C/ Antisté – tížádstiví chlapi bojující o vedoucí místa v samosprávě, ovlivňující veřejné mínění, uzavřená skupina používající všech prostředků a zbraní obvyklých dnes v politickém boji.

D/ Neutrálové – chlapi bez skupinové příslušnosti, sportovci, hoši bez zájmů, „organizovaní“ z pocitu vlastní slabosti v kolektivu, který jim skýtá pocit určité síly a ochrany.

V denním životě se pak škidovci dělili především na programisty a pracující. „Program“ představoval krycí název pro jistý způsob vyučování a programisté se tedy každé dopoledne v kroužcích zúčastňovali výuky, konané samozřejmě za velkých materiálních problémů, ale zato s vynikajícím pedagogickým obsazením. Účastníci v ní měli i trochu dobrodružství, protože vyučování, hlavně pokud šlo o nejdůležitější předměty, nemělo zcela legální charakter.

Pracovní povinnost existovala v ghettu přibližně od 14 let, ale směrem nahoru i dolů se tato věková hranice nedodržovala zcela přesně. Skupina pracujících se každé ráno odebírala hlavně do různých zahradnictví, někteří se také učili různým pro Terezín potřebným řemeslům.

Ve vztahu ke ŠKID mělo i rozdělení na programisty a pracující své místo. Programisté toho většinou více znali, častěji se pohybovali přímo v domově, měli blíže k jeho denním událostem a mohli do nich i více zasahovat. Pracující trávili v L 417 kromě polední přestávky vlastně jen pozdní odpoledne, večery a volné dny. Měli však často, díky stravovacím normám i dalším možnostem, které jim práce přinášela, o něco lepší životní úroveň.

K dalšímu dělení patřila i činnost řady neformálních či poloformálních sdružení. Za všechny jmenujme alespoň tři. Již zmíněná AKADEMIE tvořila volné seskupení těch nejvyspělejších, nejznalejších, faktické duchovní elity republiky. Stejný název používali i jako kolektivní pseudonym pro články uveřejňované v časopise. Úplně jiné, ale svým způsobem také příznačné společenství představovala BRASPOŽRA, aneb BRATRSTVO SPOlečné ŽRAnice, skupina kluků, kteří si z různých přidělovaných potravin vždy určitou část odpírali, pečlivě uschovávali, aby se pak jednou za týden v družné zábavě dosyta najedli. Poněkud tajemný klan se zase nazýval SKRZ. Zahájil svou činnost někdy na jaře 1944 jako svého druhu neoficiální bezpečnostní orgán republiky. Zkratku SKRZ nejsem už schopen přesně rozšířovat (snad Sbor pro Krocení Rušitelů Zákona?), ale jeho poslání vyznívalo zcela jednoznačně. Tento sbor zakuklenců párkrát připochoďoval v noci do místnosti a koženými pásky ztrestal někoho, kdo se zvlášť silně proviňoval proti kázní a pořádku. I když se „skrzáckých“ zásahů uskutečnilo jen málo, respekt si toto bratrstvo získalo téměř dokonale.

ŠKID však tvořili především jednotliví občané a alespoň zlomek z nich se sluší jmenovitě představit. Ve všech pracích o ŠKID se na prvním místě uvádí Hanuš Hachen-

burg, nazývaný stejně všeobecně jako nepatřičně Hácha. Jako většina z nás ostatních se narodil v roce 1929 a v říjnu 1942 přišel tedy do Terezína jako třináctiletý. Měl jenom matku a předtím žil pět let v pražském židovském sirotčinci v Belgické ulici, ačkoliv původně, jak sám napsal, byl vychován v přepychu. Snad právě proto tyto životní zvraty podnítily jeho nadání a talent k tvorbě silných, pronikavých veršů, jimiž patřil ke kmenovým autorům časopisu.

Často jsme mu nerozuměli, a tak ani na jedničce neměl nejlehčí život. Ale je to právě on, jehož básně nemohou posmrtně chybět při žádné příležitosti, kdy je řeč o nejlepších, nejpříznačnějších rysech terezínské kultury. Jeho stopa skončila v Osvětimi, kam ho odtransportovali v prosinci 1943. I zde psal podle dochovaných svědectví verše, které pak obíhaly v ústním podání.

Jinou významnou osobnost ŠKID představoval Petr Ginz zvaný Ginzero (r. 1928), redaktor časopisu VEDEM. Neobyčejně vzdělaný, sám vynikající stylist a autor mnoha článků, neúnavně získával nové přispěvatele, redigoval a úhledně přepisoval jejich výtvary, pedanticky lpěl na jazykové čistotě. Pocházel ze smíšené křesťansko-židovské rodiny, maminku měl áričku a od nežidovských příbuzných dostával do Terezína množství balíčků. Ale ani tento jeho původ jej nakonec nezachránil před transportem. Zahynul pravděpodobně ještě v roce 1944.

Walter Roth (Doktor), první předseda nejvyšší rady, nevykonával tuto funkci dlouho. Pro různé neshody odešel nakonec do svého druhu opozice a asi se nemýlím, že právě jeho měl Pepek Stiassny zejména na mysli, když ve svém roztržidění skupin na jedničce psal o „antistech“. Nic to nemění na osobní autoritě, jíž se těšil, i rozsáhlých znalostech, jimiž udivoval. Konečně jeho vlastně nikoliv přezdívkou, ale označením „doktor“ mluví v tomto směru za mnohých. Ani on se po skončení války nevrátil.

K výrazným postavám ŠKID patřili i Kurt (nyní Jiří) Kotouč, zvaný Svatý, předseda samosprávy v závěrečném roce její existence a Zdeněk Ohrenstein (Ornest) – Orče. Oba častí autoři časopisu, kde Zdeněk jako jediný mohl svými verši soutěžit s Hachenburgem. Podobně jako někteří jiní, měl Orče řadu úspěchů i v jiných oblastech terezínského kulturního života.

ŠKID měl své hrdiny, postavy a postavičky i poněkud jiného druhu. Patřil k nim třeba Hanuš Kominík – Komiňas, v Terezíně ševcovský učeň, proslulý vyprávěním nejneuvěřitelnějších historek a přezdívaný proto též baron Prášil. Nebo různí autoři poněkud prostodušších „výroků týdne“, radostně odposlechnutých a publikovaných pak ve zvláštní rubrice časopisu.

Zvláštní, zcela osobitě místo ve škidovské galerii zaujímal Jirka Bruml. Znal jsem ho už z Hagiboru, kde hrál výborně fotbal, a protože byl rychlý, pohyblivý a při námaze mu na čele vyvstávala žíla, říkalo se mu Žilka. Do Terezína přijel stejným transportem jako já a ve stejné době jsme se též dostali na jedničku. Právě tady se s ním však stala téměř nepochopitelná, neuvěřitelná změna. Přestal na sebe skoro úplně dbát, po fyzické stránce propadl apatii, chodil nepořádně a směšně oblečený, s často rozepnutým poklopem, ukoptěný a usmolený. Nikdo na něj neměl vliv a nic nepomáhalo, aby se v tomto směru zlepšil. Byl doprovázen věčnou smůlou a trpěl také ze zanedbávané hygieny i nedostatečné výživy množstvím ošklivých vředů, pro něž zněla jedna z jeho přezdívek

Abcess. Poměrně častými a myšlenkově bohatými články v časopise avšak dokazoval, že duševně zůstal na výši a že v tomto směru ho Terezín ani v nejmenším nezlomil. Ve ŠKID zůstal hrdinou z rodu tragikomických. Zahynul v Osvětimi, pravděpodobně v létě 1944.

Přehledka škidovců by mohla pokračovat a o některých bude ještě příležitost se zmínit. Teď však už jen závěrečná zpráva. Po válce se z občanů republiky vrátilo jen nemnoho. Víme o sedmi, ale jiné zdroje říkají, že deset nebo i dvanáct. Jestliže zde tedy nemám úplnou jistotu, pak druhý údaj je stoprocentně spolehlivý. V Československu dnes žije mezi tři. Jiří Kotouč, Zdeněk Ornest a já.

ŠKID, volný čas a terezínská kultura

Z bohaté náplně tohoto nadpisu, z různých akcí, vlastních i vnějších kulturních pořadů, kroužků, sportovních utkání a soutěží uvedu jen malou část zastupující celek. Snad i ona poskytne dostatečně přesvědčivý a názorný obraz.

Jako příklad společných akcí možno představit třeba silvestrovskou veselici 1942. Vedle „Václavského náměstí“ patřila později k nejčastěji vzpomínaným podnikům a jak víme, „bylo o její přípravě rokováno“ hned na první škidovské plenárce. Nejdříve se šetřilo z přídělů, abychom poslední den v roce mohli uspořádat slavnostní večeri. Po ní se velká část ŠKID převlékla do alespoň náznakově zhotovených masek, v nich bujaře prošla školou a pak pro domácí i přespolní uskutečnila na jedničce pestré představení. Dominoval v něm profesor – Prcek s komediantskou družinou z Prodané nevěsty, zde na rozdíl od skutečného terezínského nastudování kostýmovou. Po smutečném proslovu v jiném patře jsme se pak za velikého pláče a nářku jali pochovávat starý rok. Byl nesen v rakvi, s níž průvod znovu obcházel budovu. Při každém zastavení zazněla jedna sloka starého funébrmarše, na nová Eisingerova slova, odpovídající svou rozverností silvestrovské noci. Předě dveřmi našeho domova jsme zapěli:

Až mě na ten hřbitov povezete
u jedničky se mnou zastavte
zvěstujte tam jadrně po česku
že jsem musel prdnout na desku.

Když i všechna další přání nebožtíka byla písni splněna, došlo konečně před záchodem na slavné finále:

Až mě na ten hřbitov povezete
u jedničky se mnou zastavte.
Hlavou dolů do mísy mě hodte
a pak vodu za mnou spláchněte.

Rakev jsme odnesli do hlubin školního záchodu, odkud po chvíli nadšeně uvítán vyběhl nejmenší škidovec v noční košili. Nový rok 1943. Podle všeobecné víry rok nových nadějí, přinášejících svobodu.

Různé scénky a výstupy patřily ve ŠKID k poměrně častým zábavám. Větší význam měla však jeho účast v celoterezínském kulturním životě. Znovu alespoň dva příklady za všechny ostatní.

Premiéra Prodané nevěsty se v listopadu 1942 konala právě v L 417, v prostorách bývalé tělocvičny, a dosáhla zde potom i množství dalších repríz. Protože Eisinger zpíval Principála, považovalo se za samozřejmé, že jednička bude všestranně pomáhat v technických přípravách, zajišťovat část pořadatelské služby, ale že se také bude moci bez vstupenek zúčastňovat představení. Nejlepší divadelník ŠKID Honza Beck – Bejček navíc představoval jednoho z vesnických kluků, varujících před medvědem – Vaškem. Přiběhl a zvolal to známé: „Spaste duši, medvěd se utrh!“

Spolu s výkřikem dalšího kluka to znamenalo vlastně jedinou dramatickou akci večera, protože v tomto případě byla celá opera nastudována v koncertním provedení. Účinkující stáli na pódiu a za doprovod sloužil jen klavír. Jako mnozí z jedničky jsem terezínskou Prodanou slyšel alespoň desetkrát a dlouhá léta ji pak znal prakticky nazpaměť.

Za významné účasti škidovců se hrál Brundibár, dětská opera Adolfa Hoffmeistra a Hanse Krásky, jejíž první představení se uskutečnila ještě v pražském židovském sirotčinci. Stejně jako tam, i v Terezíně ji nastudovali Rafael Schächter a Rudolf Freudenfeld – Franěk. Je to dějově prostý, ale výrazný a hudebně melodický příběh dvou chudých dětí Pepíčka a Aninky, kterým „dávno už umřel tatíček“. Teď potřebují peníze na mléko pro nemocnou maminku, ale zlý flašinetář Brundibár jim brání, aby si je vydělali zpěvem v jeho rajónu – „říši“. Když přece jen nějaké peníze získají, ukradne jim je a zmizí. Sbor dětí ho ale za vydatné pomoci různých hodných zvířátek chytí a potrestá. V sólových rolích této jedné z památných terezínských inscenací účinkovali ze ŠKID Piřta Mühlstein jako Pepíček, Honza Beck – Bejček jako Brundibár a Zdeněk Ohrenstein v roli Psa. I proto jsme na tuto operu často chodili a finále zpívali s sebou:

Brundibár poražen
už jsme ho dostali
zaviřte na buben
my jsme to vyhráli

Vyhráli proto jen
že jsme se nebáli
že jsme se nedali
že jsme si všichni svou
písničkou veselou
do kroku zpívali

Ten kdo má právo rád
a při něm obstojí
a nic se nebojí
je náš kamarád

a smí si s námi hrát.

Kdo by pochyboval, o jakého poraženého Brundibára v tu chvíli vlastně šlo!

Důležité místo v kulturním životě ŠKID měly různé přednášky, besedy a diskuse k nim. Uskutečňovaly se jednak z vlastních zdrojů, jednak s pozvanými hosty. Lépe než jejich dlouhé charakteristiky zde asi znovu poslouží příklad ukazující šíři zájmů i témat, na něž si přednášející, zhruba čtrnáctiletí škidovci troufli. Zde je jeden z přednáškových bloků, jehož uspořádání si v časopisu pochvaloval Petr Ginz:

Liebstein: O televizi
Ginz: Buddhismus
Kaufmann: Hinduismus
Mühlstein: Mozart
Kahn: Staročeština
Weil: Historie šachu
Roth: Cervantes
Kotouč: Kriminalistika

Ani přednáškám hostů se tu nelze věnovat podrobněji. Řekněme tedy jen, že i ony zahrnovaly co největší oblast, která poskytovala velký výběr a začínala třeba od základních pojmů z národního hospodářství, přes psychologii a končila (nikoliv však co do kvantity) uměním a literární historií. Časopis zaznamenává v tomto směru například přednášku Pepka Taussiga a Nory Frieda – Frýda o Gogolovi, či cyklus spisovatele Karla Poláčka, věnovaný ruské literatuře.

Ohlíbenou a svým způsobem zvláštní formu promluv představovaly také večerní černé hodinky s profesorem nebo Pepkem. Zatímco my všichni jsme při zhasnutém světle leželi, jeden z nich si sedl doprostřed místnosti na nejhorší kavalec a vyprávěl. Jednou o chápání morálky, podruhé třeba o záležitostech týkajících se našich pubertálních problémů a zmatků. Každý se hned mohl na cokoli zeptat a panující tma pomáhala odstraňovat stud. Nic nevadilo, že černé hodinky často končily všeobecným spánkem. To, co se při nich řeklo, se většinou do rána nezapomnělo.

Ve ŠKID, stejně jako v ostatních domovech, se také hodně sportovalo. Na jedné z terezínských bašt bylo společnými silami vybudováno fotbalové hřiště, hrála se soutěž, a reprezentační utkání ŠKID – DROR patřila k bouřlivě sledovaným místním derby. Na malém hřišti přímo u školy se zase trochu pěstovaly atletické disciplíny a různými postranními, málo frekventovanými místy se běhalo. Nakolik to stav výživy dovozoval, měla většina z nás sport ráda a k jeho provozování nás nikdo nemusel nutit.

VEDEM – časopis republiky

Padla už o něm řada zmínek a citací. Jinak to asi ani nešlo. Časopis natolik postupoval celý život republiky, natolik tvořil její neoddělitelnou součást, že mluvit o kterékoliv z ostatních stránek ŠKID není možno bez odvolání na VEDEM. Teď ale přišel čas pohovořit o něm poněkud podrobněji, souhrnněji.

Objevil se, jak víme, současně se zahájením činnosti samosprávy 18. 12. 1942 a nepřestal pak každý týden vycházet po celou dobu škidovské existence. Celkově představuje jeho rozsah 700–800 stránek, podle způsobu, jak se počítají. Název VEDEM souvisel s heslem a pokřikem jedničkářů: „Vždy první domov první býval, vždy první domov první bude!“ Ti co jsou první, samozřejmě vedou.

Redaktor a člen samosprávy Petr Ginz se o časopis staral zcela samostatně, dospěl, tj. především profesor a Pepek, zasahovali do jeho obsahu jen vlastními příspěvky, zejména úvodníky. Po technické stránce se vydávání časopisu uskutečňovalo v jediném exempláři. Zredigované příspěvky přepisovala původně na stroji v kanceláři školy paní Laubová, matka jednoho ze škidovců, která zde pracovala. Později to už z nějakého důvodu nešlo, takže Petr Ginz úhledným písmem opisoval všechny příspěvky ručně. Na pravidelné páteční plenárce se v přítomnosti vychovatelů, případně dalších hostů, celé číslo předčítalo, každý příspěvek četl většinou jeho autor. V prvním období se pak časopis včetně ilustrací ještě vyvěšoval na zvláštní desce. Pak se od toho z bezpečnostních důvodů upustilo a přečtené číslo zmizelo v Ginzových deskách – archivu.

Mnohotvárný obsah VEDEM je pro naše účely možno rozdělit do několika tematických okruhů. Seřadíme-li je, nepřesně řečeno, podle obecnosti, dostaneme následující, vzájemně se ovšem prolínající pořadí.

Za prvé: vnitřní záležitosti domova a jeho obyvatel, portréty jednotlivých škidovců (rubrika „O jednom z nás“), glosy k jejich chování a různým událostem („Chvála a hana“), výsledky soutěží, reportáže z rozmanitých akcí, přehledy a komentáře k domácímu kulturnímu a sportovnímu životu.

Za druhé: celoterezínská problematika, již je možno dále rozdělit do několika částí: - věcné, reportážní formou zpracované příspěvky o různých terezínských zařízeních (od kuchyní přes hasičskou strážnici až po krematorium), jak je nacházíme hlavně v rubrice „Toulky Terezínem“.

- kritické, často ironické a satirické články o neduzích zdejších poměrů, institucí a orgánů.

S pobytem v ghettu související širší otázky etiky a – řekněme – životního stylu vyjadřovaly nejčastěji úvodníky obou vychovatelů. Ale nikoliv jenom ony. Zastavme se u této stránky VEDEM poněkud podrobněji. Její autoři brojili zejména proti pasivitě, otupenosti terezínskou každodenností, proti egoismu a různým iluzím. Naopak zase podněcovali aktivitu a různé kladné hodnoty, třeba úctu ke stáří, v Terezíně zcela mimořádně aktuální.

Hezký příklad protiluzivního působení dává třeba následující anonymní epigram:

Je libo zákusek?
Čistý ubrus, vkusné stolky
tmavě oblečení páni
rudě nabarvené stolky
společenské žertování.
Řízně vyhrávají jazzy

roznáší se káva v sále
možno dostati i řezy
(to je ale o dům dále).

Tyto nezavěšeným asi nepochopitelné verše se týkají terezínské kavárny s náhražkovou kávou a hudebním programem, kam se jednou začas dala získat vstupenka. Hned vedle ní, oddělena dřevěnou ohradou, však stála budova německé komandantury, v jejíž chz sklepeních se nacházely pověstné bunkry. Proto ten skvěle vystižený dvojsmysl „řezů“, připomínající vedle kavárny i jinou část terezínské reality.

Staří lidé. Těm se v Terezíně žilo nesrovnatelně hůře než ostatním. Přesněji – pokud byl sám Terezín k nepřežití, pak především pro ně. Úroveň jejich ubytování často překračovala meze představitosti. Jídla dostávali méně než pracující, s mimořádnou silou na ně doléhala psychická tíseň, obtíže v nejběžnějších lidských, hygienických otázkách, bezvýchodnost. Pokud tohle všechno platilo o starých lidech z protektorátu, pak ještě nesrovnatelně více o jejich protějšcích přicházejících z Německa a Rakouska. Ti navíc uvěřili esesáckým slibům, že jedou do lázeňského města Terezín, do příjemného starobince, a místo praktického vybavení si mnozí přivázeli fraky, cylindry, dlouhé toalety (využívané pak se zdarem v některých terezínských divadelních inscenacích). Teď ale pokorně stáli u výdejních pultů kuchyní a žebrouli: „Bitte nehmen Sie Suppe?“ Někteří z těch, kdo si mohli dovolit nevzít k bramborám a omáčce tuhle řídkou, nechutnou sličtu, od nich vzali nádobu a s přidělenou tekutinou jim ji vrátili. Oni pak vděčně a radostně polévku rozlévali do něčeho většího a z nastřádané zavázky si vytvářeli hubené přílepení.

Vyprávím to všechno hlavně proto, abych ještě podtrhl myšlenky z Pepkova úvodníku nazvaného Mladí starým, v němž nabádá k pochopení a pomoci těmto tristním terezínským postavám.

„Úcta ke staří, které bylo kdysi zosobně krásnou, bílou hlavou vaší babičky, matky vaší matky, zmizela, když staří, reprezentující dnes starce a stařenky z Vídně, Berlína, Kolína, sta, tisíce hladovějících, stojí před vámi... Hlad, příšerné bytové poměry, nemoc, stesk způsobily zatrpklou, nervozitu, nedůvěru a hašteřivost starců a stařen z Německa... Kdesi v Polsku vzpomíná stará, nemocná, hladová, opuštěná matka vaší matky. Pohlédme teplým pohledem našeho dětství, osvěžme úsměvem našeho mládí, podepřeme silou našeho mužství starce z Německa, nemocné, hladové a opuštěné“ (VEDEM č. 10 z 19. 2. 1943).

Autoři úvodníku si ovšem dobře uvědomovali omezené možnosti poskytované ghettem k pěstování čistých a abstraktních etických zásad. Příznačná je v tomto smyslu Eisingerova stať Pedagogický spor, stylizovaně líčící při mezi dvěma odlišně smýšlejícími terezínskými pedagogy. Přesvědčivě se v ní hovoří o některých otázkách delikvence a autor vnáší svůj vlastní příspěvek ke složitému a rozpornému pojetí právě „terezínské“ morálky. „Je pochopitelné, že starý zasloužilý pedagog starého společenského řádu považuje Terezín za morální zkázu mládeže, za zkázu, jíž nemůže učinit přítrž žádná výchovná instituce v Terezíně. Nehodlám se ujmout krádeží a šlojzu, jež naše mládež vidí denodenně na každém kroku u starých a jež sama ona v hojně míře provozuje... Ano,

v Terezíně se hodně krade, mládež se toho velmi čile účastní. Ale každý chlapec, který krade a šlojzuje, ví, že se dopouští něčeho nesprávného a upřímně to dozná. Jeho mravní vědomí zůstává nedotčeno, neboť ví, že až nastanou jiné poměry, až bude mít volbu žít se početnou prací nebo krádeží, pak zvolí zajisté cestu první... Zdůrazňuji znova: neobhajují krádež a šlojz, ale celkem mám zato, že je lepší upřímný loupežník než pokrytecký „povitec,.. Je však žádoucí, jak lid říká, aby to už dlouho netrvalo, abyste nebyli pohlaceni buď Scyllou pracovní povrchnosti, nebo Charybdou skutečného morálního zpusošení“ (VEDEM z 14. 1. 1944). (Nutno ovšem zdůraznit, že pokud jde o skutečné terezínské krádeže, tj. odcizování osobního majetku, hovoří zde Eisinger jen v obecné rovině. Pokud na jedničce k takovému případu došlo, zaujal postoj zcela nekompromisní.)

Vraťme se však k charakteristice časopisu. Jeho další tématický okruh tvořila:

Za třetí: Židovská otázka. O jejím českožidovském, nesionistickém a asimilačním pojetí, odrážejícím se ovšem i na stránkách časopisu, jsme měli možnost hovořit již v odstavci o politické linii ŠKID, a je proto asi zbytečné uvádět v tomto směru další příklady. Neznamená to však, že by se časopis stavěl k židovství nevšímavě a nihilisticky. Na jeho stránkách často čteme o židech – vynikajících představitelích kultury a sportu. Jejich přínos a zásluhy se tu ale v duchu celkového zaměření hodnotí bez nadřazenosti, bez pokusů o hlásání výlučnosti. Spíše, řekl bych, se tu vyjadřuje svého druhu sebeobrana.

Na stránkách VEDEM se střídají židé v české literatuře s Charlie Chaplinem, Lazarem Zamenhofem – tvůrcem esperanta, i třeba s velkými divadelníky Reinhardtem a Mejercholdem (o jehož skutečném osudu nebylo tehdy nic známo). Velkou stať věnoval časopis také Oskaru Hekšovi z Hagiboru Praha, vítězi Masarykova maratónu v roce 1932, osmém, a prvním z Evropanů, na olympiádě v Los Angeles – který se tou dobou nacházel v Terezíně.

Za čtvrté: oblast světonázorové výchovy, jejíž některé příklady byly rovněž již uvedeny v odstavci o politickém zaměření republiky. Článků na tato témata není možná do počtu tolik, kolik by zdánlivě škidovské atmosféře mělo odpovídat. Je to dáno nezbytností přece jen určité opatrnosti, ohledy na okolnosti a nemožností všechno naplno písemně vyjádřit. Existovalo i meziřádkové vyznění v případech, kdy některé příspěvky nebyly přímo a jednoznačně určeny k politickým otázkám. A konečně formy politické výchovy se ve ŠKID zdaleka neomezovaly jen na časopis.

Jestliže k tomuto schematickému přehledu tématických okruhů VEDEM přidáme ještě množství veršů, vzpomínek, překladů z ruské i jiné poezie a prózy, dostaneme alespoň přibližnou představu o neobyčejném literárním díle, vytvářejícím kromě jiného příznačný a autentický odraz terezínských poměrů. Bohužel, i když se škidovský časopis dostal v minulých letech alespoň částečně do povědomí odborně zainteresované veřejnosti, na svou skutečnou příležitost – ke škodě úplných znalostí o všech aspektech dějin okupace českých zemí – doposud čeká.

Souhrnné stručné dějiny ŠKID

V předchozích odstavcích byla již příležitost konstatovat, že republika přes všechny společné rysy a převažující patriotismus svých občanů nebyla, a v žádném případě ani nemohla být zcela jednotným, vnitřním i vnějším konfliktů zbaveným útvarem. Nezanedbatelnou roli sehrávalo jak různorodé, diferencované složení škidovců, tak vnější tlaky ze strany odlišně orientovaného vedení jugendfürsorge, nadřízeného celé škole i každému z jednotlivých vychovatelů.

V jistém smyslu krystalizovaly všechny tyto vlivy a souvislosti v otázce kázně a pořádku, a metod jak jich v jednotlivých domovech dosáhnout. Ukázněnost, čistota a dodržování určených pravidel soužití tvořilo samozřejmě v přečpané budově a plných ubikacích elementární požadavek a nutnost, pokud se v daných podmínkách nemělo podlehnout rozkladu, zahmyzení a s ním spojeným nemocem. Stejně samozřejmě nepanovalo ve věcech pořádku žádné ani dobrovolné nadšení. Proto se všechno, co s ním souviselo, dostávalo tak často na pořad dne a zastíňovalo zde někdy i záležitosti charakteru duchovního. Kromě toho právě vnější úroveň kázně a pořádku tvořila často pro nadřízené z jugendfürsorge hlavní měřítko úspěšnosti práce a vychovatelských metod v jednotlivých domovech. Nedostatky, k nimž na jedničce v tomto směru docházelo, dávaly tedy i záminku k napadání Eisingerových (příliš demokratických) výchovných forem a přes ně nepřímou i jeho celkového politickovýchovného zaměření.

Přes zdánlivou odlehlost je souvislost všech těchto otázek s dějinami ŠKID zcela bezprostřední a sehrály svou roli hlavně v nejbouřlivějším období republiky, jež bychom mohli vymezit zhruba obdobím květen–listopad 1943. Ale popořádku.

Po vzniku republiky a ustanovení jejích orgánů, k němuž, jak víme, došlo v průběhu listopadu a prosince 1942, prožil ŠKID období rozkvětu trávající zhruba půl roku. Všechny akce a události působily nově, neotřele, jednička platila za vzorný domov a vnější síly o sobě nedávaly nijak pronikavě znát.

Pak začalo docházet k jistému obratu. Připomeňme, že právě v této době, tj. v květnu 1943, uveřejnil Pepek Stiassny svůj již citovaný úvodník, v němž mj. hovoří o diferenciaci škidovců do čtyř skupin. Nejzávažnějším jevem těchto dnů se však stalo Eisingerovo odvolání z vedení domova, jeho vynucený odchod z L 417. Není žádných sporů o tom, že obecným důvodem tohoto kroku jugendfürsorge byly jeho názory a politická praxe, kterou na jedničce uplatňoval. Bezprostřední příčinu pak – podle panujícího přesvědčení – zavedla vyhraněná škidovská oslava 1. máje 1943 a hlavně skutečnost, že při ní Orče recitoval Nezvalovu báseň Vyzvání na cestu. Profesor odešel pracovat do skladu stavebního materiálu (bauhofu), jednička zůstala pouze Pepkovi, který přes všechny své kvality nedosahoval stupně jeho autority a ani samospráva neměla sílu zabránit šířícímu se úpadku. Podle Eisingerovy pozdější, obrazné a trochu nadnesené charakteristiky: „Nastala krásná epocha anarchistického ŠKID, kdy ze svého samosprávného orgánu si udělali škidovci zlaté tele, kolem něhož tančili divoký kankán rozvratu... Energie, jež byly kdysi řízeny ke kladné práci, rozlily se nyní v divoký proud namnoze ničivé činnosti, při níž se škidovci rozdělili do několika táborů bez ujasněného programu a navzájem se potírajících. Podle zákona reakce bylo všechno obráceno naruby. To, co kdysi znamenalo mravní ideál, na to bylo nyní názráno jako na přežitek. Disciplína se stala přítěží, práce nudou, domov sám chlévem, v němž se začala usazovat nová vrstva

špíny...“ (článek k I. výročí domova L 417, červenec 1943).

Natolik však ŠKID rozkladu nepropadl, aby nepožádal různé protestní akce na Eisingerovo odstranění, a jak se zdá, protestovali i rodiče. Asi po měsíci se profesor na jedničku vrátil. V dané situaci však nepovažoval za možné pokračovat v činnosti s dosaavadní samosprávou. Rozpustil ji a zavedl samovládu, i když jen dočasně. Psal: „Nuže, quo vadis, ŠKID? Diktatura na domově, kde je tolik energických, všemi směry nadaných chlapců, může být ovšem jen zřízení přechodné. Diktatura je nejpohodlnější způsob jak vládnout pro vládnoucí i pro ovládané. Vede k ubtžení iniciativy obou. Proto je diktatura u škidovců pouze zřízení dočasné a bude znenáhla vystřídána demokratickou, ale pevně stanovenou a kontrolovanou samosprávou. Neboť základním prvkem naší výchovy je: vzbudit smysl pro odpovědnost, jíž v diktatuře není“ (tamtéž).

Splnil své slovo. Třetího září 1943 přijala plenární schůze ŠKID mezitím zpracovanou ústavu republiky a složila slib, že se tento dokument bude zachovávat. „Období přechodné diktatury je skončeno,“ psal Eisinger. „Vstupujeme do nového období – ústavní demokracie.“ V něm se také volila nová, tak zvaná ústavní samospráva. Ale kázeň a pořádek se ve svém celku nezlepšovaly a profesor se znovu dostal pod tlak vnějších činitelů, vytykajících teď, že mu někteří chlapci přerostli v důsledku jeho kamarádkého počínání přes hlavu, že na pětce (tj. v DRORU) je situace na rozdíl od jedničky vyrovnaná, konsolidovaná, že zde vládne disciplína a pořádek. To zřejmě Eisingera zasáhlo na nejcitlivějším místě. Při jednoznačném zpochybnění jeho výchovných metod neviděl jiné východisko než sáhnout k radikálnímu výchovnému kroku. Ohlásil – někdy na rozhraní října a listopadu 1943 – svou demisi a nový odchod z domova. V článku Odcházení napsal: „Proto, že vědomí samozřejmějosti těchto základních nutností každého společenského soužití ještě neproniklo do vašich krve a do vašich mozků, proto odcházím. Neboť nestala-li se dobrovolná disciplína, pořádek a čistota samozřejmějostí, musí se vám vnutit. A toho jsem právě syt. Nechci dělat dále ani policajta, ani děvečku, pociťuji to jako degradaci své osobnosti a zvrácení svých výchovných cílů.“

Eisingerův druhý odchod měl skutečně tedy výchovný charakter. Šlo o léčbu šokem, která se neminula účinkem. Nově zvolená samospráva energicky vystoupila, sama převzala za jedničku odpovědnost a prohlásila, že jejím jediným cílem je celý domov a profesora Eisingera rehabilitovat. Dala najevo, že k dosažení tohoto cíle se nebude zdráhat použít ani tvrdých opatření. Situace se pak rychle zlepšila a profesor se s uspokojením vrátil. Vystoupení nové samosprávy a její úspěch vzal právem jako potvrzení vnitřní síly, jíž ŠKID přes všechny peripetie disponuje. Tečku za vším učinil ve své velké stati k prvnímu výročí samosprávy. Napsal zde: „Jakkoli rád vzpomínám na veliký ruch a kvas doby I. samosprávy, zkušenosti z listopadových dnů, kdy chlapci v době nejtěžší krize převzali otežbu domova na vlastní odpovědnost, jsou cennější a dražší než souhrn všeho, co předtím bylo vykonáno. Dokázali jste, dokazujete a bohdá dokážete, že vám všem záleží na prospěchu domova v první řadě a pak teprve na osobní ješitnosti, že každý z vás pro domov bude pracovat podle svých nejlepších sil a nebude se ohlížet přitom, zdali se profa nebo někdo jiný na něho s obdivem dívá či nikoliv...“ (VEDEM č. 52 z 27. 12. 1943). (S Eisingerovou statí k I. výročí samosprávy jsme se již setkali v odstavci o politickém zaměření republiky. Právě v ní hovoří souhrnně o řadě politických otázek, mj.

O místě socialismu a Sovětského svazu ve škidovské výchově. Teď, když jsou již uvedeny další souvislosti této stati, dodejme, že zdaleka nemřela jen ke ŠKID. V uvedených částech směřovala především k vnějším, jedničku obklopujícím silám a právě s nimi polemizovala.)

Mezi květnem a listopadem 1943 překonal tedy ŠKID několik krizí, aby pak do roku 1944 vykročil znovu ve zkonsolidované a klidné podobě. I když ve věcech kázně nebylo ovšem ani nadále všechno ideální – konečně tehdejší vznik bezpečnostního orgánu ŠKID mluví za mnohé – do zániku republiky už k žádné krizi nedošlo a ŠKID žil tak, jak se nám v předcházejících odstavcích představil. Přežil i stěhování, k němuž došlo někdy v létě – snad v srpnu – 1944. Komandatura zabírala L 417 pro nějaké své potřeby a jednička podobně jako ostatní domovy byla přestěhována do budovy bývalé hasičárny na náměstí. Ale to už byly vskutku poslední chvíle ŠKID. V září 1944 Eisingera deportovali a po něm, s říjnovými likvidačními transporty, odešli prakticky všichni ostatní škidovci.

nová strana

Skončilo alespoň nejhrušší a nejvšeobecnější vyprávění o terezínské republice ŠKID. Do celkového obrazu vzpomínek na ni však nutně patří ještě jeden odstavec, který ve stylu těch předešlých bych nazval: ŠKID a ERIK POLÁK. Ano, jakým občanem republiky jsem vlastně byl? Odpověď na tuto otázku má různé stránky a prodělala i svůj vývoj.

Soužití v kolektivu si mě získalo od počátku. Touha po partě vrstevníků mě doprovázela od raného dětství a tady byla i v mimořádných podmínkách příležitost, jak ji naplnit – navíc i s patřičným patriotismem, vlajkou, znakem, hymnou a vším, co s tím souviselo. Nadšeně jsem se zúčastnil všech velkých akcí, počínajících „Václavákem“ a silvestrovskou oslavou 1942. Recitoval jsem v kroužku, chodil na přednášky, ale na druhé straně jsem se nijak nesnažil stát se třeba členem některého z orgánů samosprávy, či dokonce třeba proniknout do Akademie. Ačkoliv jsem se v různých testech a inteligenčních soutěžích pořádaných profesorem umisťoval na slušných místech, dobře jsem cítil, že na úroveň těch nejlepších prostě nemám. Svou roli sehrála asi i skutečnost, že jsem patřil k pracujícím. (Jak vyplývá z předchozího, přinejmenším první rok pobytu ve ŠKID jsem místo práce mohl klidně chodit na vyučování. Ale nijak zvlášť jsem po tom netoužil a dal v tomto směru přednost některým materiálním výhodám, které práce přinášela.)

Večer se mi proto často chtělo spíše někam ven – hlavně na různá představení, než se věnovat problémům domova. Také moje příspěvky do časopisu byly zpočátku téměř nulové, i když mi to Petr Ginz několikrát ostře vytkl. Nějak jsem stále nemohl najít vhodné téma a chuť do psaní. Více jsem zúčastnil sportovních podniků. Hrál jsem kopanou, docela dobře běhal a když ŠKID uspořádal běh Terezínem, skončil jsem ve své kategorii mezi prvními. Ale také jsem občas něco vyvedl, s někým se popral nebo jinak „zazářil“, takže do řad elitních škidovců jsem měl, hlavně první rok, dosti daleko. Myslím, že Pepkovo rozdělení občanů do čtyř skupin mě v době, kdy bylo napsáno, zastihlo v té skupině poslední. Se zdůrazněním onoho pocitu síly a ochrany, který jejím příslušníkům

poskytovala sounáležitost s kolektivem.

Obdobně se to vyvíjelo i s působením škidovského politického ovzduší. Původně ke mně doléhalo jakoby dlouhým vedením. Předchozí život mě na nic podobného nepřipravil, o řadě nyní slýchanych věcí jsem nikdy předtím neuvažoval, a teď je zase spojoval jen s válečnými událostmi. Sovětský svaz? Rudá armáda? Proč ne, proč bych je neměl mít rád, vždyť bojují s Němci a s ostatními spojenci nás osvobodí. Ale do poválečného života mi to nějak nepatřilo. Marxismus, komunismus? Nic jsem o nich nevěděl a nechápal, proč bych vlastně měl vědět. Někdy byla má nevědomost až k pousmání. Hned na počátku republiky jsme sborově recitovali Majakovského Levý pochod. Docela se mi to líbilo. Jen když v textu zaznělo ono proslulé rozhořčené zvolání: „Kdo to tam kráčí pravou?“ podivoval jsem se v duchu, proč Majakovskému tak záleželo na tom, že se někdo spletl a šel špatnou nohou.

Nedalo mi také žádnou práci k něčemu se přimotat. Walter Roth už po skončení svého členství v nejvyšší radě jednou jako trucpodnik zorganizoval noční zazpívání anglické hymny pod Eisingerovým kavalcem. V hloučku škidovců, kteří tam pěli God save the king, jsem stál i já. Bral jsem to jako pustou recesi a vůbec mi nedošlo, že tu vlastně mělo jít o něco jiného. (Ale zato jsem si dobře uvědomil Eisingerovu chápavou toleranci. Jen se smál, hymnu vyslechl až do konce a pak nás bez dlouhých řečí poslal spát. Žádné následky naše pěvecké vystoupení nemělo.)

Později jsem pomalu začal více rozumět tomu, co nám profesor a Pepek chtějí říct. Pozorněji jsem je poslouchal, trochu o jejich názorech přemýšlel. Také verše recitovaných básní jsem už pochopil a zvláště jsem si oblíbil Jeseninovu Baladu o dvaceti eseti. Pořád mi ale chyběl ten pověstný poslední článek poznání. Totiž – jak se týká mě osobně? V čem by to mělo ovlivnit můj poválečný život? Ten jsem si kreslil zhruba takový, jaký býval. Až jednou – někdy v závěru třiačtyřicátého roku, po všech těch bouřlivých událostech vylíčených na předchozích stránkách. Přiběhl jsem rozjařeně z představení nějakého kabaretu. Celý jeho obsah vlastně spočíval v satíře na současnost a v líčení krás poválečného období, za znovunabyté svobody. Pepek zrovna něco kutil na jedničce a byl první, na koho jsem překotně vychrlil nadšené dojmy. K mému velkému překvapení se však zatvářil, jako by ho náhle prudce rozbolely zuby. „Tys to neviděl, tobě se to nelíbilo?“ vyzvídal jsem. „Ale jo“, bručel Pepek. „Viděl a docela to šlo. Jenže to hraje, jako by po válce mělo zase všechno jít dál tak, jak to v osmácticátém skončilo.“ Těch pár Pepkových slov prohozených někde v koutu místnosti mě najednou zasáhlo víc než množství předchozích přednášek a příspěvků v časopise. Právě v nich jsem našel ten poslední, dosud chybějící článek. Vzrušilo mě to a dokonce spánek se mi tu noc vyhýbal. V příštích dnech jsem o Pepkových slovech hodně uvažoval a dospěl ke dvěma závěrům. Za prvé, že má asi pravdu. Že všechno to, o čem je ve ŠKID řeč, nevezmeme zasvě s osvobozením, ale změní se i můj poválečný život. A za druhé, že vlastně nenacházím žádný důvod, proč bych proti tomu něco měl. Co až do nynížka jen kráčelo kolem, začalo mě teď pozvolna prostupovat.

Krátce po mém večerním rozhovoru s Pepkem vyhlásil profesor velkou soutěžní anketu na téma: Individuální, nebo kolektivní výchova? Každý z nás měl napsat, čemu a proč dává přednost, a hlavně co si myslí o výchově po skončení války. Dal jsem si zále-

žet a upřímně zahoroval pro výchovu kolektivní. Teď a hlavně v budoucnosti, až pro ni po osvobození vzniknou ty nejlepší podmínky. Získal jsem přední místo a Eisingerovu osobní pochvalu.

Také v kulturním životě republiky jsem se již na rozhraní léta a podzimu 1943 trochu blýsknul. Jednoho dne navštívil jedničku spisovatel Norbert Fried – Frýd. Napřed sám a pak i s hudebním skladatelem Karlem Reinerem. Oba byli do Terezína deportováni krátce předtím a teď nám Nora, jak jsme ho měli nazývat, vyprávěl o české lidové hře Ester. Hodlá ji spolu s Karlem v Terezíně uvést, a to právě s námi, škidovci. Kdo by se chtěl zúčastnit nastudování? Přihlásil jsem se. Příště s sebou přivedli Karla Bermana, dnes známého operního národního umělce, ale už tehdy vynikajícího zpěváka a mj. představitele Kecala v terezínské Prodané nevěště. Měl mít funkci hlasového poradce, protože Ester měla množství zpívaných částí. V předběžných zkouškách jsem uspěl a dostal ne sice hlavní, ale ani okrajovou roli opovědníka či vyvolávače. Na Bermanovo vybidnutí jsem co nejlouběji zazpíval kousek z jeho textu: „Takovou čest má ten míti, koho král žádá uctívati!“ Zakýval hlavou a žertem, i když s náznakem pochvaly, prohlásil: „Ty mi jednou budeš dělat konkurenci.“ Začaly intenzivní zkoušky a těšení se na premiéru. Nakonec se ale škidovské nastudování neuskutečnilo. Frýd s Reinerem se zřejmě rozhodli, že s dospělými bude hra účinnější. Ale na mé účasti při zkouškách to nic nezměnilo. Na škidovském žebříčku jsem popolezl o stupínek výš. Za neuskutečnou premiéru jsem se jen chatrně odškodnil rolí kovboje v nevýznamném kabaretu, který jsme sehráli pro jiné domovy. Ale škoda té Ester. Býval bych na poli terezínského kulturního života přece jen vyoral i svou osobní malinkou brázdíčku.

Ještě k jedné změně tou dobou došlo. Počátkem roku 1944 jsem si částečně udobřil Petra Ginze. Odevzdal jsem mu pro časopis velký článek, který pak vyšel ve třech pokračováních. I když jeho tematika, jak ještě uvidíme, nebyla pro mě zrovna povzbuzivá, přece jenom se snad ukázalo, že i já umím něco hlavou a patou stvořit.

Můj vztah k republice, či přesněji k její politické atmosféře, procházel tak cestou od indiferentnosti k aktivitě a přesvědčení. Ze čtvrté kategorie občanů podle Pepkova dělení jsem se pomaloučku propracovával ke skupině druhé, i když průšvihy se mi ani nadále nevyhýbaly. O co pomaleji a postupněji to ale všechno probíhalo, o to zůstávaly hlubší, trvalejší a rozvětvenější kořeny. Patřil jsme zřejmě k těm – řekněme to s trochou nadnesenosti – na nichž ŠKID nejpronikavěji uplatnil svou přetvářející sílu.

nová stránka

Také v mém terezínském životě mimo ŠKID došlo v roce 1943 a 1944 k různým proměnám. V létě třiadvacátého přišli s posledním pražským hromadným transportem Sternschussovi – teta Marta a strýc Pepa s Evou, strýc Jirka Stein s manželkou Hermínou a Slávkem a s nimi i Kája se Zúzi a malou, šestiletou Míšou. Až na Hedu Charvátovou, která dorazila počátkem roku 1944, byli teď sourozenci Steinovi v Terezíně kompletní a do radosti ze shledání se mísila tíseň nad tím, kde a za jakých okolností k němu docházelo. Také životní podmínky se v některých směrech změnilly. Na pomoc od Irmý, pracující v kuchyni Drážďanských kasáren, nás už teď připadalo příliš mnoho. Před-

vším se ale podstatně menší okruh odesílatelů balíčků a naopak vzrostl počet těch, kteří je očekávali. Vývoj nerovnoměrný, ale ve svých důsledcích jednoznačný. Naopak zase strýc Jirka dostal práci v centrálním skladu a rozdělovně šatstva (Kleiderkammer) a občas se tak našel nějaký kus oděvu i mimo stanovené pořadí.

Ve zvláštním postavení se nacházel strýc Karel Stein. Po příjezdu se nijak nesnažil využít své předchozí funkce v pražské náboženské obci a získat odpovídající místo i v terezínské hierarchii. Nechtěl už v žádné formě, to znamená ani nepřímo přicházet do styku s německým aparátem a bez protestu raději vykonával těžkou pomocnou práci v hundertschaftu, kam ho jako nově příchozího zařadili. Dřívějších styků využil ve svůj prospěch jen v jediné záležitosti. Obstaral si povolení postavit na půdě jednoho z domů heraklitovou mansardu a bydlil v ní i s manželkou a dítětem. Společný rodinný život a trocha soukromí patřila k největším a nejvyhledávanějším terezínským vymoženostem. Řadový pracovník hundertschaftu by si o ní jinak přinejlepším mohl nechat jen zdát.

Přibližně ve stejné době, kdy se v Terezíně sešla největší část rodiny, dostal Ota přidělenou novou zahradu. Tentokrát se nacházela přímo ve městě, ve dvorním traktu L 414, oddělena od něj i od okolních ulic vysokou zdí. Měla velký skleník a řadu pařenišť pro rychlení zeleniny, záhonů však jen málo, protože celé její území zaujímal jen velmi malou plochu. U skleníku stála též malá dřevěná bouda na nářadí, skrývající i kumbál, v němž Ota směl, ba musel bydlet, aby zahrada nezůstávala bez dozoru.

Na nové místo si Ota vzal i mne a přes den mi tak nyní vybývalo o něco víc času. Pracoviště jsem měl prakticky přes ulici, odpadlo čekání na nástupech, společně odchody a přechody přes závoru, pochod na odlehlejší šance. Šlojzovalo se tu ale také obtížně. Zaniklo sice nebezpečí prohlídek u brány, ale zahrada byla zase tak malá, že se snad o každém kousku zeleniny udržoval dobrý přehled. Otravovaly mě zde také služby na větrání a zakrývání pařenišť a zalévání skleníku o volných dnech.

V Otově zahradě jsme se v letních měsících často scházeli s ostatními příbuznými. Komandatura povolila v létě 1943 na krátkou dobu vycházky až do 21. hodiny, v létě 1944 dokonce do 22. hodiny, a tak se dalo sedět v boudě či na lavičce pod stromem a zažívat na poměry v ghettu téměř neuvěřitelnou idylu. Na podzim a v zimě se vždy alespoň část rodiny scházela zase v Drážďanských kasárnách, v přízemí klenuté místnosti přečpané kavalci, kde žila teta Marta. Pokud zrovna došel nějaký balíček nebo se našly jiné zdroje a odpoledne se podařilo získat místo na věčně obležených kamínkách, udělala teta nějaké dodatečné jídlo a schůzky pak nepostrádaly ani toto potěšení. Mne, který na rozdíl od ostatních dětí v rodině neměl otce, zval, pokud mohl, do své mansardy na malé pohoštění i strýc Kája. Stalo se tak někdy, že jsem měl i tři večere. Jednu přiděloval, jednu v Drážďanech a jednu u Káji. Do úplného nasycení mi ale ani všechny tři často nestačily.

Ke Kájovi jsem chodil (či vlastně běhal, protože cestu jsem využíval k tréninku) s radostí. Nejen kvůli tomu jídlu. Panovala zde, byť jen v náhražkové podobě, rodinná pohoda, která se mi líbila, a hlavně jsem se těšil na malou, dětsky zvědavou a upovídávanou sestřenicí Míšu. Už v Praze jsem ji měl moc rád a dvojnásob teď, kdy jako čtrnáctiletý jsem v jejích očích představoval autoritu.

Z večerních rodinných schůzek jsem ale vždy co nejdříve mizel. Snažil jsem se stih-

nout ještě nějaké představení nebo jsem pospíchal na jeden z mnoha kulturních podniků ve ŠKID. Ale i maminka začala teď většinou z večerních posezení odcházet předčasně a brzy se také ukázalo proč. Ze služební povinnosti pracovnice matiky se někdy zúčastňovala spalování v krematoriu a při této příležitosti se seznámila s jedním ze zdejších dělníků, dřívějším vídeňským kožešníkem Harrym. Smutné konce jedněch nemohly zabránit vzniku radostnějších citů u druhých. Časem se mezi maminkou a Harrym vyvinul dosti hluboký vztah. Napřed jsem silně žárlil. I do mého života zde vstupovala zcela nová, všem dosavadním zkušenostem se vymykající zkušenost, s níž jsem se jen pomalu smiřoval. Ale když mě maminka s Harrym seznámila, docela se mi zamlouval. Ukázal se jako veselý, podnikavý chlapík, s vlnitými vlasy a orlím nosem. Zajímal se o mne, vyptával se a také sám vyprávěl, hlavně o předválečném životě ve Vídni. Když mi jeho rychle vystřelovaná němčina dělala potíže nebo jsem sám neuměl všechno německy vyjádřit, nastupovala maminka v roli tlumočnice. Později Harry několikrát přišel i na baštu, kde jsme hráli nějaký zápas, fandil mi, pokřikoval a živě gestikuloval. Sblížil jsem se s ním a nakonec přivítal, že je tu další člověk, který se o maminku snaží starat. O své osobní ochranné úloze jsem byl přesvědčen zcela skálopevně.

Rozhraní roku 1943 a 1944 přineslo do celoterezínského, rodinného i mého osobního života množství dalších, svým významem i charakterem rozdílných, ale většinou dramatických událostí.

Všechno začalo již počátkem září 1943 krátce potom, co přišla téměř celá zbývající část příbuzných. S plnou silou nás zasáhla všudypřítomná a nejobávanější terezínská hrozba – transport. Předvolání dostali všichni Sternschussovi, maminka, já a snad i někteří další. Zabalil jsem svých pár věcí, rozloučil se se všemi ve ŠKID a nastoupil do určitého shromaždiště. V tísnivém očekávání zde uplynul skoro celý den. K večeru mě stejně jako ostatní vyvolali a oznámili, že můžeme jít domů. Nikam nepojedeme, z transportu nás vyřadili a tady je potvrzení. Nemohu říci, že bych v tom okamžiku začal jásat nebo jinak projevoval radost. Nade všemi pocity převažovalo ohromující, téměř i ochromující překvapení. Jako ve snách jsem se vrátil do L 417, oznámil příchod a sledován udivenými pohledy škidovců začal vybalovat u svého dosud neobsazeného kavalce. Druhý den jsem už zase normálně pracoval v zahradě. Až později mi maminka prozradila, co se vlastně stalo. Když se Kája dozvěděl o našem zařazení, pronikl za velkých obtíží k vedoucím představitelům ältstenratu, využil starých známostí a dosáhl našeho vyškrtnutí z transportní listiny. Ostatní už byla jen technická záležitost. Teprve po válce jsem se dozvěděl, že mi tehdejší Kájova intervence zcela jednoznačně a bez jakýchkoliv dalších alternativ zachránila život.

Celoterezínská, napřed jen vzrušující, ale nakonec i tragická událost nastala v listopadu 1943. Němci z dodneška ne zcela známých důvodů odhalili, že vězeňská evidence vykazuje o 55 osob více, než činil skutečný stav ghetta. Byl to stále pozůstatek útěku 134 vězňů, kteří zmizeli z transportního shromaždiště v říjnu 1942. Nesrovnalost v evidenci judenältester, resp. pozdější zástupce judenältestera Edelstein komandatuře neohlásil a nyní, po prozrazení, ho i s několika pracovníky evidence neprodleně odvedli do bunkrů. Německé velení rozhodlo, že se samo přesvědčí o skutečném počtu terezínských vězňů. Nařídilo, aby 11. listopadu nastoupilo celé ghetto ke sčítání do bohušovické kot-

liny, na území bývalého vojenského cvičiště v blízkosti terezínského krematoria. Město se od časného rána vyprazdňovalo a jednotlivé útvary pochodovaly na určené místo, obklopené ze všech stran esesáky a četnictvem v plné zbroji. V zimě, větru a drobném dešti jsme tam hladově stáli celý den. Znovu a znovu se nastupovalo do útvarů k počítání a znovu a znovu součty nesouhlasily. Lidé odbíhali za přirozenými potřebami, omdlávali, mnozí ze starých během sčítání zemřeli. Ozývala se i sporadická střelba, zatím jen poplašná, ale sílily hlasy, že sčítání je pouze záminka, že nás nakonec všechny postřílí. Kulometů tam konečně bylo dost. V listopadu se stmívá brzy. A již za soumraku esesáci bez vysvětlení zmizeli. Strach z dalších událostí vyvrcholil a ghetto se pojednou stalo hlavní vidinou bezpečí. Čtyřicet tisíc lidí se v nezměrné panice valilo, usměřováno četnickým kordónem, k úzkému hrdlu brány do města. V životě nebezpečné a ušlapáním hrozící tlačenci jsem se náhodou pohyboval v blízkosti Eisingera. Houstnoucí tmou jsem pozoroval jeho marné úsilí trochu své okolí uklidnit, slyšel jsem, jak volá po klidu a rozumu. Jednu chvíli se nám několika na jeho výzvu podařilo vzít za ruce a pokusit se o nějakou akci. Zbytečná a směšná v běsnícím davu..... Všichni škidovci se nakonec vrátili. Pošlapání, ořesení, ale v pořádku. Také nikomu z rodiny se nic nestalo. Na pláni však – tak to alespoň udává literatura – dopltily životem na esesácký rozmar nejméně tři stovky starých vězňů. Sčítání kromě toho stejně skončilo bez úspěchu a opakovalo se pak evidenčním způsobem uvnitř ghetta.

Koncem triačtyřicátého roku jsem také sám sobě hloupě zkomplikoval život. Práce v teď pusté, studené a nic nevnášející zahradě mě úplně přestala bavit. Toužil jsem po změně, teple, nějaké možnosti přilepšení. Balíčky tou dobou zrovna moc nepřicházely a často mi nepřijemně kručelo v břiše. Požádal jsem o přeložení na jinou práci a když mi řekli, že tedy půjdu dělat hračky, nic jsem nenamítal. Snad se z toho vyklubalo něco prospěšného. Dílna, kam mě zařadili, se rozkládala v dřevěném baráku poblíž hlavní terezínské „třídý“ a vyráběly se zde dětské hry, odesílané potom do Německa. Přidělili mě k jakési ruční raznici a předvedli pracovní postup. Na kovovou desku se položil štůsek obrázků nalepených na kartónu – krajinky, zvířata, květiny. Každý z nich měl na několika místech natištěny příklady z malé násobilky a jejich výsledky. $5 \times 8 = 40$, $6 \times 9 = 54$ Teď se uchopila dlouhá páka a stlačila se vši silou dolů. Sjala ostrá kovová šablona, která v místech příkladů a jejich řešení vykrojila malé oválky. Vzdálené děti je pak měly zasadit na patřičná místa, získat tím celistvý obrázek a zopakovat si násobení. Já jsem zase měl co největšímu počtu z nich tuto ušlechtilou činnost umožnit. Snažil jsem se. Od vedlejšího stolu přinesli náruč obrázků. Postupně jsem je pokládal na desku. Stlačoval těžkou páku a vždy na ni ještě nalehl, aby se všechna vejčička čistě, bez roztrpění odloupla. Po několika ražbách jsem odnášel produkci k zabalení. A znovu.... Úmorná, jednotvárná práce a na rozdíl od zahrady osamocená a jen mezi dospělými. Ke šlojznutí nic. Leda bych chtěl někoho pomoci svých obrázků za odměnu doučovat násobilku. Vydržel jsem to asi tři měsíce a s nadcházejícím jarem šel pokorně žádat o znovuzařazení do Otovy zahrady. S jeho pomocí se mi to naštěstí podařilo a napříště jsem si podobné extravagance odpustil. Zatím však právě v době, kdy jsem německé děti učil na dálku počítat, jsem ještě prožil své osobní největší terezínské dobrodružství.

Jako většina velkých průšvihů začal i tenhle docela nenápadně. V polední přestáv-

ce za mnou přišel kamarád Honza Boskovic, zvaný všeobecně Boške. Učil se v Terezíně elektrikářem a to mu umožňovalo prošmejdít lecjaké, jinak nepřístupné prostory. Teď mi s navýsost tajuplnou tváří sděloval, že u zadní strany Drážďanských kasáren objevil pootevřené, nezajištěné okénko do sklepního skladiště brambor. „Večer tam klidně můžeme vlézt,“ lákal. Trochu jsem ta místa znal. Hned za úzkým chodníčkem vedoucím podél budovy se zde táhla dřevěná ohrada, která tvořila hranici ghetta a oddělovala ji od „árijské“ silnice. Nikdo tudy nechodil a z toho hlediska se opravdu za tmy dalo celkem bez problémů do sklepa vniknout. Váhal jsem jen okamžik. Taková příležitost se jen tak nenaskýtala a v hladové zimě na rozhraní let 1943 a 1944 převážila lákavá vidina hrnců vařených brambor všechna hrozící nebezpečí. Přibráli jsme do podniku ještě Ralfa Poppera a Boške opatřil tři pytle. Napřed se mi zdály příliš velké, ale pak jsem i já podlehl představě jakéhosi šlojzu století. Po šesté hodině večer jsme se vydali na cestu, měřící od L 417 asi dvě stě metrů. Na místě nás čekala dvě překvapení. Ve sklepech se svítilo! A nedaleko postávala ještě jedna tříletná skupina kluků z jiného domova, kteří o sklepech, jak se ukázalo, taky věděli. Rychle jsme se dohodli. Až se zhasne, vlezou dva z každé skupiny dolů, zbylí budou držet v různých vzdálenostech hlídku a nakonec nám pomohou všechno vytáhnout. Musili jsme čekat až do sedmi. Pak jsme se nasoukali dovnitř. Zjistili jsme, že okénko je asi tři metry nad podlahou a nevede přímo do bramborárny, nýbrž do malé místnosti přecpané harampádím, mezi nímž vede jen nepatrná ulička, končící u prokopaného vstupu do vlastní pokladnice. Při mihotavém světle baterky jsme se dali do práce. Naši komplicové, kteří si rozumně vzali jen velkou tašku, byli rychle hotovi, bez obtíží ji vytáhli ven a zmizeli. Zůstali jsme s našimi třemi pytli sami a navíc nám ještě zhasla baterka. Po dlouhé a velké námaze jsme naplněné pytle dovlekli pod okénko a pomocí různých mezistupňů je zdvíhali, zatímco Ralf se shora snažil táhnout. Než jsme dva pytle dostali ven, byli jsme zpocení, špinaví, všemožně odření. K dovršení všeho začalo z blízké kostelní věže odbíjet osm hodin – to jsme už bez propustky neměli venku co pohledávat. Přesto jsme se rozhodli vytáhnout i třetí pytel. V nervózní, teď už ustrašené atmosféře přeslechl Boške Ralfovo varovné zasyknutí, že se někdo blíží, nezpozoroval, že náš parták bere do zaječích a hlasitě se ho zespoda ptal, proč přestal táhnout. Ale to už sám břemeno neudržel a mně, který jsem je tlačil úplně zdola, spadlo s temným žuchnutím na hlavu. Než jsme stačili zhodnotit novou situaci, zaskvítilo do sklepa ostré světlo. „Heraus, aber schnell!“ nařizoval nepřítjemný skřípavý hlas. Roztřeseně jsme vylezli. Za ohradou stála hlídka protektorátních četníků. Svítili nám do očí a jedna z baterek výmluvně kroužila po dvou naplněných pytlích ležících na chodníku. Situace, navzdory panující tmě jasnější než slunce, odsuzovala předem všechny výmluvy k neúčinnosti. „Když nemáte průkazy,“ rozhodl velitel hlídky, „půjдете s námi.“ Z ohrady vyrazil pažbou pušky prkno, abychom vzniklým otvorem mohli prolézt na silnici. Přivolaný gheták dostal za úkol uvést všechno do původního stavu a pytle shodit zpátky do sklepa. Vydali jsme se na cestu. Vpředu jeden četník, pak Boške, já, a za námi zbylí dva četníci. Pušky s nasazenými bodáky nesli na rukou. Těžko vylíčit, co všechno se mi v těch minutách prohnalo hlavou. Že by nás poslali na Malou pevnost, jsem zavrhl. Ale ghettoorgánům nás asi také jen tak nepředají, to už konečně mohli udělat. Nejspíš mi všechno vycházelo na úřední hlášení a možnost následného trestného zařazení do

nejbližšího transportu. Mezitím celá eskorta šla po árijské silnici kolem další strany Drážďanských kasáren. Za světelnou skvěrou v zatemněném okně jsem vytušil místnost, kde bydlila teta Marta a kde, jak jsem předpokládal, s ní teď sedí další členové rodiny, možná i maminka, zabrání do družného rozhovoru. V tom okamžiku jsem po té kasárenské ratejně zatoužil jako po nejtůtulnějším a nejbezpečnějším místě na světě. Cesta však pokračovala. Za námi zůstala další závora oddělující ghetto od ostatního světa a brzy jsme se ocitli u malého parčíku, stále ještě za hranicemi. Na jedné straně zde stál hotel Viktoria, ubytovna terezínských esesáků, a naproti prvorepublikové důstojnické kasino, kde nyní sídlí velitelství četnické posádky. Napjatě jsem sledoval, kam přede mnou kráčejší velitel hlídky zamíří. Kdyby zabočil k Viktorii a odevzdal nás tam nějaké službě, šlo by důsledky našeho dobrodružství asi jen stěží odhadnout. Předvedení na četnickou strážnici zase skýtalo přece jenom trochu naděje. Obrátili jsme se doprava – k četníkům. Ocitli jsme se v místnosti plné hustého cigaretového dýmu. Muž, který měl rozhodnout o dalším, nám zatím ukazoval jen své rozložené pozadí nadité v rajkách. Stál bez blůzy u velkého plánu Terezína rozděleného červenými čarami na množství úseků a s nějakým asistentem si na něm ukazoval dlouhým ukazovátkem. Teď se zvědavě obrátil a přijal hlášení. Bedlivě jsem ho pozoroval, a jak tam tak stál s vystouplým břichem, přes nějž masivní šle přidržovaly objemné rajtky, nepřipadal mi přespříliš komisi ani upjatý. Dokonce se mi zdálo, že se na nás dívá s jistými sympatiemi, a když Boške prohlásil, že je ze sirotčince (z brněnského sirotčince opravdu do Terezína přišel), vyloudilo mu to na tváři něco jako slabý úsměv. Nicméně dal pokyn k založení papíru do psacího stroje a začal s výsledkem. „Jak se jmenuješ?“ vyštěkl na mne. Místo odpovědi jsem zaprosil: „Pane štábní, chtěli jsme si vzít jen pár (!) brambor, protože máme hlad, a když nás udáte, pojedeme do Polska.“ Asi jen na něco takového čekal, a teď i on dokázal, že se mezi terezínskými četníky našli dobří lidé! „Pepíku, odveď je do ghetta,“ nařídil, „ale kluci sakramentský, jestli o vás ještě jednou uslyším, tak vám utrhnu hlavu!“ To nesmírné štěstí, které nás zalilo! Četník nás dovedl k závoře a před překvapeným kolegou, který tam držel stráž společně s ghetákem, pěkně nahlas křikl: „Tak, a šroubovat do ghetta, ale hezky rychle.“ Pobízet nás nikdo nemusel. Upalovali jsme, aby si tu milost náhodou ještě nerozmyslel, a zastavili se až na konci chodby v L 417. Ukliďnili jsme Ralfa, který tu nervózně přecházel a čekal, až si pro něj přijdou. Báł se, že nás někdo bije a nutí k prozrazení třetího účastníka výpravy. Konečně jsme všichni znovu a co nejnenápadněji vstoupili na jedničku. Zrovna se konala nějaká přednáška, a tak jsme zaznamenali jen několik zvědavých pohledů. Podrobnější pozornost nám nikdo nevěnoval. Velké dobrodružství pro tuto chvíli šťastně skončilo.

Nevyprávěl jsem ze široka tuto příhodu jen pro oživení. Za důležitější než samu událost mám totiž fakt, že jsem neváhal o ní napsat barvitý článek do VEDEM. Vyšel ve třech pokračováních (i teď jsem ho použil) a tvořil nejpodstatnější z toho mála, čím jsem časopisu přispěl. Pro současnost jsem tak asi mimoděk přispěl k úvahám o zvláštních, poměry vynucených morálních rysech terezínské mládeže, o rozdílech mezi tehdejšími posuzování skutečných krádeží na jedné a šlojzu na druhé straně. Kdybych se obával ať už jakéhokoliv odsouzení, nemohl bych přece o té záležitosti psát. Já jsem však – ať už právem či neprávem – očekával spíše obdiv, nebo alespoň tichý souhlas.

Celou první polovinu roku 1944 žil Terezín bombastickou akcí německého velení, která do dějin ghetta vešla pod názvem stadverschönerung, či také verschönerungsaktion – okrášlovací akce. Vyhlásili ji už v prosinci 1943, ale naplno se rozběhla o pár týdnů později. Německá moc nebyla již tou dobou v situaci, která by si mohla dovolit úplně a pohrdavě ignorovat veřejné mínění v jiných zemích. Dokonce ani v Evropě, stále ještě do značné míry okupované německými vojsky. O návštěvu Terezína žádal dánský Červený kříž, který se chtěl přesvědčit o situaci vězňů z této země. Podporovala jej švédská vláda stejně jako Mezinárodní červený kříž ve Švýcarsku. Německé úřady nakonec rozhodly povolit příjezd komise, které měl být Terezín prezentován jako vzorné židovské sídliště s takřka idylickými poměry, svědčícími o vysoké německé humanitě a velkorysosti vůči židům.

Nařizenému okrášlování podléhal tou dobou prakticky celý terezínský život, počítaje nejryzejšími formalitami, třeba „zcivilněním“ nejrůznějších názvů. Samozřejmě, že celá verschönerungsaktion sloužila výhradně německým propagandistickým záměrům. Byla také vykoupena množstvím transportů. Jestliže se mělo vytvořit zdání slušnějších životních podmínek, zařídit různé vzorové objekty a ubytovny, musel se především snížit počet vězňů. Budeme-li považovat za začátek verschönerungu prosinec 1943 a za jeho konec červen 1944 (komise přijela do Terezína 24. června), pak v této době přišlo s transporty jen asi 4 tisíce lidí. Odtransportováno jich ale bylo více než 12 500. Podmínky těch, kteří zůstali, se v něčem přece jen o trochu zlepšily. Vznikly některé zelené plochy, na Baště III (teď přejmenované na Südberg) byla vybudována sportovní hřiště, a část šancí se zpřístupnila. Také u bývalé sokolovny stojící dříve za závorami se nyní hranice ghetta rozšířily a z této budovy se stal společenský dům s divadelním sálem a knihovnou. Z náměstí byl odstraněn dosud zde trůnící cirkusový stan, v němž probíhala válečná výroba, a místo něj dostal celý prostor parkovou úpravu. V rohu postavili dřevěný pavilón, kde se každé odpoledne konaly „lázeňské“ koncerty symfonické i populární hudby. Takové a podobné akce poněkud vyvažovaly tu většinu vnějších, směšných a nikomu nic nepřinášejících pokusů udělat z Terezína vlastně „normální“ město spravované plnoprávnou židovskou samosprávou.

Co se dalo, jsem z verschönerungu touto dobou bohatě využíval. Ještě usilovněji jsem sháněl vstupenky na různá představení, pořádaná teď s lepší výpravou a vybavením. Co nejčastěji jsem postával při koncertech na náměstí. Sportovali jsme na novém hřišti na baště. Ale také musel teď v celém L 417 panovat ještě dokonalejší pořádek a čistota, protože dětské domovy patřily k přednostním cílům stále vyšších německých návštěv, jezdících se do Terezína přesvědčovat, jak okrášlující akce pokračuje. V očekávání jedné z takových inspekcí nás s profesorem sedělo několik kolem stolu. Na pořadu byla Čelakovského báseň Toman a lesní panna. Četli jsme ji, rozebírali a recitovali. Esesácký hodnostář se svou suitou vstoupil do místnosti (v té době již nemusel být zdravý), bleskově ji přehlédl a potom přistoupil k našemu stolu. Co děláte, zajímal se. Eisinger vstal a ohlásil, že čteme báseň „Toman und die Waldnymph“. Jeho obličej měl v tom

okamžiku výraz, za nějž by se Švejk při hlášení nadporučíku Lukášovi nemusel stydět ani v nejmenším. Oficír, který neměl pochopitelně ani nejmenší tušení, o co jde, vlídně zavelel, ať jen pokračujeme, a spokojeně odešel. Po zavření dveří jsme to vydrželi jen chvíli. Pak se ozval ničím nezadržitelný smích. Takováhle podoba esesáků vzbuzovala ty nejlepší naděje, zdála se potvrzovat, že konec války na sebe nenechá dlouho čekat. Co všechno nás od něj ještě dělí, jsme v tom okamžiku netušili a ani si nepřipouštěli.

Všechno režijní a potěmkinovské úsilí vydané na verschönerung chtěli Němci zúročit i potom, co komise po jednodenní návštěvě ghetta opustila. V srpnu začala pražská Aktualita točit o Terezíně celovečerní film a při této činnosti se předstírání a vydávání dílčích naaranžovaných jevů za celoterezínskou skutečnost snad ještě vystupňovalo. Jedné filmovací akce jsem se spolu s celým ŠKIDEM, L 417 a mnoha dalšími také zúčastnil. Mimo město, ve volné přírodě, kam nás pod přísným dozorem odvedli, byl vytvořen jakýsi amfiteátr s malým pódiem uprostřed. Scéna měla představovat židy dobře se bavící při kabaretním představení. Ale na pódiu se nic nedělo, nikdo na něm nevystupoval. Stál zde jen bývalý berlínský režisér a herec Kurt Gerron, nyní jeden ze známých a výborných kabaretérů, který se propůjčil k roli scenáristy natáčeného filmu. Do mikrofonu všechny vyzýval, ať se smějí více a ještě hlasitěji. Aby toho dosáhl, sám se na celé kolo chechtal a pohupoval svým mohutným břichem tak neodolatelně, že se opravdu nedalo zachovávat vážnou tvář. Jak nás předem upozornili, kameramani obcházeli a vybírali si k detailním záběrům „typické židy“. Několik jich postupně našli i mezi škidovci a odvedli kousek stranou. Každého jsme pak přivítali skandovaným voláním: „Typickej, typickej.“ Mě nevybrali. (Asi jsem tak úplně typickej nebyl.)

Filmování skončilo 11. září 1944. Mouféninové zase jednou vykonali svou povinnost a mohli jít – v tomto případě do transportu. Od 28. září do 28. října 1944 odešlo z Terezína celkem 11 transportů, které pro svou rozsáhlost a početnost dostaly název likvidační. Deportovali v nich více jak 18 tisíc vězňů, po jejichž odchodu ghetto sice nepřestalo existovat, ale jeho početní stav se snížil jen asi na 11 tisíc vězňů. To, co se pak v Terezíně odehrávalo v zimě a na jaře 1945, je už jiná a s dosavadními událostmi jen volně související historie.

S podzimními transporty odešel prakticky celý ŠKID. Odešel, asi hned v září, Harry. A s transportem Er 16.10.1944 odjížděli s výjimkou Hedy Charvátové také všichni sourozenci Steinovi se svými rodinami. Teď už nebylo síly, která by tomu mohla zabránit.

Od léta 1943 přijížděly transporty do Terezína a také z něj odjížděly po nové železniční vlečce, kterou z Bohušovic až do ghetta postavili vězňové. Končila za jedněmi kasárnami a zde teď také stál připraven transportní vlak, do něhož nás naložili. Nepříliš od sebe vzdálená evidenční čísla určila, že ve stejném vagoně jako maminka a já jely i další dvě rodiny. Tety Irma a Marta, strýcové Pepa a Kubi a sestřenice Eva. Ostatní, až na Otu, který snad odjel již se zářijovým mužským transportem, se mačkali někde jinde. Vagon byl osobní, ale bez kupé, s uličkou uprostřed, přecpanou teď stejně jako celý vůz zavazadly nadměrného počtu lidí, kteří se sem museli směstnat. Jen s obtížemi se uchoval průchod na neustále obsazené záchody. Našli jsme místo všichni pohromadě, jakž takž se uvelebili a do monotónního rytmu pomalu jedoucího a často stojícího vlaku

nepřestávali nahlas uvažovat o tom, kam a za jakým účelem nás vlastně vezou.

V Terezíně se poslední dobou znala jména některých míst, do nichž se dostali lidé z dřívějších transportů na východ. Nikdo – alespoň z řadových vězňů – však netušil nic o skutečném charakteru těchto míst a hlavně o tom, co předcházelo, než se do nich decimované zbytky původních terezínských transportů dostaly. Při odchodu zářijových, krátce před námi vypravených mužských transportů rozšířili Němci, že „pro totální vedení války je nutno nasadit větší množství pracovních sil z Terezína“ a že se k tomu zakládá nový pracovní tábor. Také korespondence, která ve skutečnosti došla do ghetta z osvětimského rodinného tábora (napsaná zářijovým transportem z roku 1943 před jeho likvidací), nesla vždy stejnou zpáteční adresu: „Arbeitslager Birkenau bei Neu-Berun“.

I my ve vlaku ujíždějícím teď k neznámému cíli jsme proto věřili, že nás vezou do nějakého pracovního tábora, kde sice asi bude hůře než v Terezíně, ale jistě se tu budeme moci dožít rozhodně už ne příliš vzdáleného konce války. Jeli jsme zbylou část dne šestnáctého října celou noc a několik hodin z následujícího dopoledne. Krátce předtím, než se vlak definitivně zastavil, nevládlo ještě žádné vzrušení. Eva toužila, aby si mohla alespoň vyčistit zuby, když už se nemůže umýt. Kubi si na posilněnou lokl z malé placatice, kterou mu na cestu jistě za velkých obětí opatřila Irma. Maminka se učesala a podle možností upravila. Očekávala a doufala, že se brzy setká s Harrym. Kdoví, zda se mu při jeho zdatnosti a podnikavosti nepodaří dostat přímo k vlaku. Ten se zatím přiblížil k prázdné široké rampě, u níž končily koleje a kde chyběla nádražní budova. Vytužit se daly jen přístupy ke vzdálenějším, ostatním drátem obehnaným přízemním barákům. Zastavení a konec cesty. Teď už jsme zřetelně viděli množství čekajících esesáků a vedle nich skupiny lidí v pruhovaných oblecích a čepicích. V Terezíně jsme takové neznali a mě teď nesmyslně bleskla hlavou groteska o zločincích ze Sing-Singu, kterou jsem kdysi viděl v kině. Ale na žádné divení nebo úvahy už nezbyl čas. Někteří esesmani spadli spolu s pruhovanými dovnitř a všichni společně začali řvat povely: *Aussteigen! Gepäck hier lassen! Männer und Frauen besonders! Mütter mit ihren Kindern! Bewegt euch!* V ohromení jsme kvapně vylézali. Stačil jsem ještě popadnout chlebičiček obsahující vzácný poklad, masovou konzervu, a dát si ho přes rameno. Ale to už nás venku drsně rovnali do útvarů. Ocítl jsem se ve stejné řadě s Kájou, který se pojednou odněkud vynořil. V dálce před sebou jsem zahlédl maminku. Stála s tetou Martou a obě se držely za ruce, jako by si tak navzájem chtěly dodat odvahy. Všichni ostatní mi v tom šoku, překotném zmatku a řvaní zmizeli z očí. Zatím se ale nic nedělo. Jen z prázdných vagonů začali pruhovaní vykládat naše zavazadla a odvážet je pryč. Nepřestával jsem se opatrně rozhlížet. Jasněji jsem teď stranou viděl shluky baráků a dvojitou hradbu ostatních drátů kolem nich, zlověstně vyhlížející strážní věže a v nich vojáky s namířenými kulomety. Uprostřed zděšeného pozorování přišel povel k odchodu. Pohyb kupředu se děl jen nepatrnou rychlostí. Řady šly společně jen krátkou chvílí, pak se drolily na jednotlivce, dvojice či malé skupinky procházející úzkým špalírem esesáků, na jehož konci stál štíhlý, elegantní a uhlazený důstojník s černými rukavičkami. Občas se na něco zeptal, prohodil pár slov a hlavně sotva znatelnými pohyby rukou ukazoval pochodujícím na jednu nebo na druhou stranu. Právě přede mnou se jednoho staršího muže otázel: „Gesund?“ a po jeho záporné odpovědi ho zařadil do opodál shromážděného hloučku starých a nemocných.

Káju a mne určil bez otázek na opačnou stranu. Znovu jsme se zařadili a odpochovali do prázdného baráku. Jeho viditelný vnitřek tvořil jediný nerozdělený prostor a Kája se v něm přechodně zase ocitl o kousek dál. Tíše jsme stáli, každý jen sám se sebou, a čekali, co se bude dít. Ne dlouho. Ze skupiny esesáků jeden vystoupil a zařval: „Alles ausziehen! Ponechat si boty, opasek nebo šle a brýle. Všechno ostatní složit před sebe.“ V rozčilení jsem špatně porozuměl jeho vyštěkávání a domníval se, že právě boty, opasek a brýle se musí odevzdat. Ty brýle mě hrozně vylekaly. Žít v takovýchle podmínkách a ještě ani pořádně nevidět! Zeptal jsem se tíše jednoho z pruhovaných, přípravených poblíž, aby posbírali naše svléknuté věci, jak to vlastně je. Celkem vlídně mi vysvětlil můj omyl. Samou radostí, že si brýle mohu nechat, jsem mu věnoval pro mne tak vzácnou masovou konzervu. Směšné gesto! Vždyť mi vlastně už nepatřila a pruhovaný, pokud by měl zájem, si ji stejně za chvíli mohl přivlastnit. Přesto si ji ode mne vzal a dokonce poděkoval. Na oplátku mi šeptem sdělil, že se nacházím v Auschwitz-Birkenau a utrousil také, jaký byl vlastně smysl toho třídění na rampě. Zeptal se, zda jsem viděl kouř nepřetržitě stoupající z komínů. Když jsem přisvědčil, nenechal mě výmluvným gestem na pochybách, z čeho ten černý dým vlastně pocházel. Pak se rychle vzdálil. Mechanicky jsem se svlékal a ovládala mě jediná myšlenka. Maminka zřejmě už nežije. Šla přece vedle Marty a ta je šedivá, hubená a vypadá dost staře. Určitě se snažily být zařazené spolu, a tak je zřejmě ten esesák poslal obě do plynu ... Hluk a výkřiky v bezprostřední blízkosti mě vytrhly z chmurných úvah a vrátily do přítomnosti. Silný pruhovaný vězeň označený kápo (o jejich funkcích jsem ještě neměl ani ponětí, ale rychle a názorně jsem pochopil, jak velkou mají nad ostatními moc) bil holí jednoho ze svlečených. Ukázalo se, že chtěl ukryt do úst zlatou minci nebo prsten, propašovaný tajně až sem. Přistihli ho, strašně zmlátili a nyní nahého a krvácejícího odvádějí pryč. Ještě jedna věc mě upoutala. Něco se dělo s botami, které nám zůstaly. Pruhovaní šmejdili tíše kolem těch, co měli pevnou obuv do půli lýtek, zvanou tehdy kanady, kradli ji a nováčkům zanechávali různé méněcenné náhrady. Jeden z vězňů stojících blízko mne si začal nožem, předtím už položeným na hromádce složeného šatstva, chvatně odřezávat vrchní část svých kanad. Měly se z nich stát normální šněrovací boty, nevzbuzující už takový zájem a žádostivost. Podařilo se mu to. O mé obutí nikdo zájem neprojevoval. Vlastnil jsem kožené polobotky, patřící v Terezíně Rudymu Freudenfeldovi (ano, tomu, co nastudoval Brundibára). I on působil v L 417 a když šel krátce před námi do transportu, nevešly se mu tyhle boty do předepsané maximální váhy zavazadla. Poprosil jsem ho o ně a bez řeči je odvrátil. Moc se mi líbily a protože mi byly velké, všelijak jsem je vycpával, abych je mohl co nejčastěji nosit. Teď jsem tuto svou pýchu měl na nohou i v osvětimském baráku. Už ale nastával další pohyb. Nazí, jen s tím, co jsme si směli ponechat, jsme v několika zástupech krok za krokem postupovali k přítomným vězňům – holičům. Zručnými a rychlými pohyby ostříhali každému strojkem hlavu, ochlupení na ostatních místech těla, a pak ještě zvlášť vyholili asi čtyři centimetry široký pruh od čela až po zátylek. Říkalo se mu šajtl (*der Scheitel*) a tato pěšinka či spíše polní cesta musela být později při každém ostříhání obnovována a nikdy nesměla zarůst. Patřila k poznávacím znamením. Následoval odchod do zadní části baráku – sprchárny. Na rozdíl od těch na druhé straně v ní ze sprch skutečně tekla horká voda, plynem ji nezamořili, a tak na oka-

mžik nastala jediná příjemnější stránka přijímací procedury. Neutření a stále ještě nazí jsme pak na povel, jeden po druhém, vybíhali ven. Stáli zde vedle sebe pruhovaní a každý měl u nohou hromadu šatstva jednoho druhu. Jak jsme poháněni křikem jejich uličkou klusali, házeli nám jednotlivé kusy, které se v letu musely zachytit a rychle strčit do podpaží. Opodál jsme se mohli obléknout a velikosti si případně vyměnit. Měl jsem vcelku štěstí. Tříčtvrteční kabát byl dost silný, sako zase poměrně dlouhé, takže se dalo zastrčit do kalhot. Výstroj doplňovala košile, spodky, pár onucí a kulatá čepice kryjící jen vrcholek hlavy. Touhle dobou již vězňové koncentračních táborů nedostávali pruhované uniformy. Říšíské hospodářství mělo už zřejmě jiné starosti, než nechávat je v takovém množství šít. Nošení šedomodrého oblečení se tím stalo jistým znakem starousedlictví, někdy i známky příslušnosti k vybraným komandům či přímo k lágrové prominenci.

Naše garderoba měla tedy zdánlivě civilní ráz. Svlékli ji z předchozích transportů a upravili pro táborovou potřebu. Na kabátu i saku svítil tlustý kříž, namalovaný přes celá záda nesmytelnou červenou barvou. Kalhoty zase nesly shora dolů stejnobarevné rozměrné „lampasy“. Jednotnou podobu měly jen zvlášť k tomu účelu ušité čepice. Brzy jsme poznali, jakou důležitost přikládají Němci nařazenému způsobu jejich smekání před esesáky, anebo při průchodu kolony táborovou branou. Velelo se: Mützen ab! A potom: Mützen auf! A smůlu měl ten, kdo se opozdil či provedl nepředepsaný pohyb. Často následoval úder pažbou, doprovázený nadávkami.

Zvláštní kapitolu našeho oblečení tvořily spodky. Všiml jsem si, že některé jsou ušity z talesů, slavnostních modlitebních šálů či přehozů, do nichž se zahalují pravověrní židé. Pro Němce musel mít tento kousek dvojitý efekt. Využili kvalitní látky a navíc sotva mohli rafinovaněji ponížít věřícího, než navléci ho do spodků ušitých z posvátné součásti jeho spojení s bohem.

Přidělním oděvů a oblečení skončily první přijímací procedury a dostali jsme něco k jídlu.

Vzhled a zařízení osvětimských bloků-baráků byl již mnohokrát popsán a zobrazen. Podél stěn se táhly souvislé, nepřerušované řady tří a čtyřpatrových paland, na něž uléhal jeden vězeň vedle druhého a vždy na několik z nich připadala těžká, pichlavá a páchnoucí příkrývka. Natlačení dosahovalo takového stupně, že jednotlivec se mohl pohnout, natož obrátit, jen společně s celou skupinou. Uprostřed bloku stálo několik stolů s lavicemi a v rohu měl blockältester, patřící k táborové prominenci, samostatnou, zvlášť zařízenou místnost. V zadním odděleném prostoru nesmírně páchly přímo apokalyptické latríny.

Film prvního osvětimského dne se mi v paměti odvíjí snad po minutách. Obsah dalších dvou, které jsem tu prožil, se naopak skládá jen z mozaikových útržků a izolovaných obrázků, následovaných prudkým střihem.

Probíhá další selekce. Defilujeme nazí před SS lékaři. Hledají vady, které při první selekci na rampě mohly pod šatstvem uniknout, a také zkoumají, kdo je mimořádně vyhublý. Nalezení nešťastníci jsou okamžitě odváděni pryč. Teď už my i oni víme, co je asi čeká.

Stojíme nastoupeni za blokem a nekonečně dlouho čekáme na apel. V naší bezpro-

střední blízkosti kápo krutě bije holí jednoho (nikoliv z našich) vězně. Ubožák si před dopadajícími ranami kryje hlavu, pak padá a už jen sténá a chroptí, až po celém tom hrůzném divadle zůstává tiše a bez hnutí ležet.

Evidují nás a sepisují. Pod dozorem to dělají pruhovaní, kteří také obezřetně usykávají, že z větší části máme být co nevidět odesláni do jiného tábora, kde budeme pracovat v letecké továrně. Všichni pocítují úlevu, ale současně i obavu, zda se do tohoto nového transportu dostanou. Něco strašnějšího než Osvětim si neumíme představit, a tak ostatní lágry mohou být při nejhorším jen stejně špatné. Vždycky je ale naděje, že ten jiný slibovaný tábor bude lepší, zvláště když se tam má pracovat v továrně.

Jeden z pruhovaných se při soupisu ptá na moje data narození. Vidím, že je Čech, a tak si dovolím česky odpovědět: „Pátého listopadu 1929.“ Překvapeně se zarazí. „Jaký ročník?“ ptá se nedůvěřivě znovu. „1929,“ opakuji ještě jednou. A do uší mi zní naléhavý šepot: „Tak tohle už do konce války nikomu neřkej. Pamatuj si, že teď jsi ročník 1926. Jinak by to s tebou mohlo špatně dopadnout.“

Jsme v bloku. Přichází několik esesáků a zajímají se, zda někdo umí hezky zpívat. Je to jeden z jejich záladných vtípů, nebo opravdu někoho potřebují – třeba na doplnění pověstné táborové kapely, o níž jsme mezitím již něco slyšeli? Hlásí se jakýsi kantor a na výzvu ke zkušební produkci začíná vysokým tenorem mně neznámý hebrejský žalm. Je v tom něco symbolického. Uprostřed lágrového bloku naplněného lidmi na pomezí života a smrti stojí duchovní a z jeho úst mu stoupá smutná a složitá náboženská melodie. Esesácké očekávání a požadavky nejsou samozřejmě uspokojeny. Kantora rychle, pohrdlivě umlčí a rázně odmítnou. Není sice angažován, ale ani v našem později odcházejícím transportu ho nevidím.

Pochodujeme odněkud někam. Vedle jdoucí Kája mě vybízí, ať si co nejčastěji a na co nejdéle sundávám brýle, stejně jako on. Němci že židy s brýlemi obzvlášť nenávidí, považují je za méněcenné intelektuály a nemuseli bychom se dostat do transportu. Poslouchám a brýle strkám do kapsy. Krátce nato ale jdeme podél ženského tábora odděleného uličkou z dvojité hradby ostnatého drátu. Neustále jí prochází stáž. Přes všechno varování si bleskově znovu nasazují brýle a třeštím do mezer mezi naježenou mříží. Co kdybych tam zahlédl maminku! Ve skupinkách žen s šátky ji ale nevidím a smutně pochoduji dál.

Zase v útvaru někudy jdeme a v tom zírám – ve dveřích jednoho z bloků stojí Eisinger. Dívá se na naši kolonu, poznává mě a přátelsky zdraví zdviženou rukou. Nenápadně, ale radostně pozdrav opětuji a dlouho si pak lámu hlavu, zda to byl opravdu on, jestli jsem snad neměl nějaké halucinace nebo se přání nestalo otcem myšlenky.

Třetí osvětimský den odpoledne bylo už všechno jasné. Odjíždíme, a snad ještě dnes! Znovu jsem prověřoval transportní seznam, každý dostal na čelo zvláštní razítko (prý aby se vybraní k odjezdu dali ihned rozeznat a nikdo se nemohl na poslední chvíli svévolně připojit), vyfasovali jsme na osobu čtvrt bochníčku chleba s plátkem vodnatého salámu a byli připraveni k cestě. Večer 19. října nás znovu odvedli na rampu. Kratičký vlak sestávající jen z několika nákladních vagonů tam už stál. Teď ale našťastí jeho lokomotiva směřovala na opačnou stranu – z Osvětimi pryč.

V malém vozu, do něhož jsem se dostal, nás jelo snad padesát, snad o něco víc.

Vybavení tvořily dvě konve s vodou na jedné a dva tři zatím prázdné kbelíky na druhé straně, a dále už jen dlouhá lať, přípevněná ve výši asi půldruhého metru nad podlahou. Na hřebíky do ní zatlučené se mohl pověsit kabát nebo alespoň se za ni dalo držet. Opět jsme vyjeli za neznámým cílem i osudem. Ale znovu a znovu jsme se navzájem ujišťovali, že nic nemůže být horšího než zůstat tady a že kdyby nás chtěli zabít, mohli to udělat hned.

Brzy se vytvořila vedoucí skupina a stanovila pravidla. Cesta ke kbelíkům měla zůstat pokud možno volná, aby i potmě se tam každý mohl dostat. Pro pití se až na další určoval povolený počet hltů. K malému zamřížovanému okénku se občas vysazoval pozorovatel, aby se snažil rozpoznat, kudy vlak projíždí. Sedět na podlaze vagónu v nějaké normální poloze se ovšem nedalo. Snad jen na chvíli si podřepnout, usednout s nohama těsně přitáženými k tělu, nebo se v řadě posadit vždy mezi roztažené končetiny předchozího spoluvězně. To všechno představovalo však takové nepohodlí, že každý se raději znovu postavil. Jak hodiny přibývaly, všechno se ve voze různě promíchalo, ale základní pořádek zůstal zachován. Snad i díky jemu všichni cestu přežili.

Jednu chvíli se mi podařilo promanévrovat ke stěně, opřít se zde a alespoň se protáhnout a odpočinout. Dokonce jsem ve stoje usnul. Neměl jsem to dělat. Po probuzení jsem v kapse marně hledal zbylý kousek chleba. Někdo se nestyděl hbitě mě o něj ve spánku připravit.

Jeli jsme s různými přestávkami celou noc a větší část následujícího dne, i když dohromady jsme urazili jen asi 520 kilometrů. Atmosféra ve voze postupně houstla. A když už se v něm pomalu nedalo dýchat, ukázala se být naštěstí jedna ze zastávek tou poslední! Vyhnali nás – na ten slastný závan čerstvého vzduchu při otevření dveří se nedá zapomenout – přímo doprostřed malého vesnického nádražíčka. Na staničním budově se v přibývajícím šeru dal přečíst název Friedland a znalejší hned šeptem rozšfíli, že tady jsme od československých hranic jen co by kamenem dohodil.

Pochodovali jsme tichým, zatemněným městečkem až na jeho konec a ještě o kus dál, tam, kde se u silnice a poblíž svažujících se lesních porostů daly vytušit obrysy strážních věží a hradby ostnatých drátů obklopující malý lágr. Prošli jsme branou (Achtung! Mützen ab! Mützen auf!) a zastavili se na apelplatzu. Ze shromážděné skupiny esemanů jeden vystoupil a pronesl několik vět. „Toto je aussenkommando koncentračního tábora Gross Rosen, vyžadují od vás kázeň, naprostou poslušnost a pracovitost na místech, kam budete přiděleni. Porušení jakéhokoliv z těchto požadavků se bude přísně trestat.“ Hned nato začala registrace. Jeden po druhém vystupoval z řady, oznámil své jméno, datum narození a povolání. Dostal jsem dva úzké proužky bílé látky se žlutým kolečkem označujícím žida a pětimístným vězeňským číslem. Pak jsem odpochoval do druhého postupně narůstajícího útvaru, kde čekali již zaregistrovaní.

Lágrkomandant, protože on to byl, jak se pak ukázalo, si z této přehlídky udělal malé soukromé představení. V dobrém rozmaru stál u stolku, komentoval naše sdělení a sklízel za to očekávaný pochvalný smích své suity. Popravdě řečeno, údaje to byly všelijaké. Většina oznamovala zaměstnání vykonávaná v Terezíně, nebo taková, o nichž předpokládala, že se v daných podmínkách mohou hodit. Konečně kontrolovat se to stejně nedalo. Místo mnoha úředníků, advokátů, obchodníků a obchodních cestujících, pro-

kuristů a disponentů zde teď proto defiloval tischler vedle bauschlossera, schlosser, elektriker, koch, bäcker, schneider, feinmechaniker, zimmermann ... Někteří se ale ke svému skutečnému zaměstnání hlásili. Přípochoval totiž kaufmann, arzt, beamter, bankbeamter, angestellter, ofenfabrikant, jurist, reisender, redakteur, mathematiker ...

Teď vystoupil z řady jeden z mých o něco starších terezínských známých, Vídeňan Jakub Flinder, a po dotazu na povolání suverénně oznámil profesi, jíž se snad kdysi učil: zahntechniker. „Uměl bys udělat plombu?“ zeptal se podezíravě kommandant. „Vielleicht,“ zněla odpověď. „Máš štěstí, že jsi řekl vielleicht,“ zalykal se smíchy velitel a s lehkým náznakem kopance ho poslal do řad registrovaných. Kája se prezentoval jako lehrer. Asi to považoval za kompromis mezi advokátem, jímž byl, a hilfsarbeitrem, kterého představoval v Terezíně. Ale ještě o něco dříve jsem přišel na řadu já:

„Name?“ – „Pollak Erik.“

„Geburtsdatum?“ – „5. 11. 1926.“

„Beruf?“ – „Gärtner.“

„Du wirst hier Blumen setzen,“ zazněla posměšná lágerkommandantova replika, ale to už jsem mizel mezi evidovanými. V hrstí jsem tiskl přidělené číslo 73897, po sedm dalších měsíců má jedině používané označení. Svě jméno jsem ve vztahu k nadřazeným pronesl poprvé a naposledy.

Po skončení úřadování nás blockältester, Vídeňan Max, odvedl na barák. Zapůjčil nám několik jehel a začalo přišívání čísel na kabáty a saka. Od této chvíle nás vzali do stavu.

Městečko Friedland (nyní Mieroszwów) leží v hornaté krajině Dolního Slezska a v době, o níž je řeč, mělo asi pět tisíc obyvatel. K československým, tj. tehdy předmnichovským hranicím, jsou odsud pouhé tři nebo čtyři kilometry, do Meziměstí deset, do Police nad Metují dvacet. Na druhé straně je nejbližší větší město Waldenburg (nyní Walbrzych), vzdálené asi 15 km. Do Gross Rosenu (nyní Rogóznica) bylo z Friedlandu přibližně 50 km. Friedlandskou pobočku Gross Rosenu zřídili nepochybně kvůli velkému závodu na letadlové vrtule, který se zde nacházel a potřeboval stále další přísuny pracovních sil. Ostatně nedaleko tu stál i tábor sovětských válečných zajatců a ubytovny totálně nasazených českých dělníků. Kromě toho otevřeli Němci v okolních lesích lomy. V nich se měla vyrážet štola, podzemní prostory, a pak začít s nějakou novou výrobou. Nelze zapomenout ani na další, v této chvíli svrchované důležité zdejší válečný objekt. V sousední vesnici stála továrna využívající lesní bohatství k produkci velkých sérií rakví. Hrdinný wehrmacht je teď potřeboval ve stále větším počtu.

První transport v počtu asi 50–80 vězňů přijel do zdejšího lágru z Osvětimi v srpnu 1944. Byli to hlavně židé z Polska, někteří však i z protektorátu, původně z prvních transportů směřujících v roce 1941 z Prahy do Lodže. Po faktické likvidaci lodžského ghetta v létě 1944 se tak někteří z jeho vězňů dostali přes Osvětim až do Friedlandu. První příchozí našli už dobudovaný, ale prázdný tábor. Vytvořili z nich vězeňské lágrové vedení, zbylé určili na práci v okolních objektech. Následoval transport ze Slovenska. Každý z jeho nově příchozích, zřejmě po předchozím upozornění, oznámil jako povolání tischler nebo zimmermann a všechny je přidělili do továrny na rakve. V říjnu jsme tedy, zatím jako poslední, dorazili my a doplnili současný stav friedlandského komanda přibližně na

Tábor svou rozlohou odpovídal malému počtu uvězněných. Po dvou stranách čtvercového apelplatzu zde stálo několik menších bloků, třetí stranu zaujímalá kuchyně, sklad, kanceláře a revír (marodka), čtvrtá strana zůstávala až na bránu a přilehlou strážnici prázdná. Za hradbou z ostatných drátů se přes silnici rýsovaly kasárna SS dozorců. Po cestě z apelplatzu se dalo projít k osaměle stojícímu latrínovému baráku a konečně k velkému zadnímu bloku, kam nyní umístili celý náš nově přichozí transport.

Rychle jsme zaznamenali, že kavalce jsou zde jen dvoupatrové, že každý sám obdržel deku a že v baráku se dá v několika kamnech trochu topit. Jen o něco pomaleji jsme ale také poznali, že přiděly jídla jsou tu nepatrné, a to, co se nazývá polévkou, je ve skutečnosti podivná směs sušené zeleniny ve vodě. V lepším případě v ní plavala červená řepa, v nejlepším i pár kousků brambor. Chuť měly tyhle pomyje takovou, že dva tři první dny je dokonce někteří odvážlivci nejedli. Čekali na ně dost starousedlíků, kteří se chodili na náš barák ptát, zda někomu polévka „nezbyla“.

Těch pár prvních dnů jsme ještě všichni společně dělali různé zemní práce okolo tábora. Dalo se to vydržet. Poslední říjnové dny byly ten rok teplé, slunce svítilo, strážníci dovolili sundat čepice, kabáty a někdy i saka. Jen moje slavné polobotky doplatily na práci s lopatou, krumpáčem, na mazlavou půdu, v níž se musely pohybovat. Snad i proto, že mi byly velké, klouzaly, vyzouvaly se, plnily se shora hlínou a různým neřádstvem a nakonec, tj. po několika směnách, se úplně rozložily. V ševcovské dílně, kam jsem se nešťastně odebral, prohlásili, že spravit už nejdou. (Asi by to šlo, ale museli také odněkud brát materiál na spravování bot prominentů.) A tak jsem se stal jedním z prvních z našeho transportu, který nazul obávané koncentračnické dřeváky. Toto mučidlo sestávalo asi ze tři centimetry tlusté dřevěné podrážky, na níž byl natlučený plátěný šněrovací vršek, na špičce a patě zpevněný kůží. Základní problém spočíval v neprořiznuté podrážce. Svou mohutností a neohebností nutily ke zvláštnímu druhu klopýtavé nepřirozené chůze, která zvláště při pochodu v útvaru, kdy se musel zachovávat „gleichschritt“, působila veliké potíže. Kdykoliv jsem dostal pařbou, připsal jsem to se vztekem na vrub ani ne tak divokému dozorcovi, jako spíš těm příšerným dřevákům.

Asi po týdnu nám přečetli na apelu pracovní přidělení. Která čísla půjdou do lomu, která do továrny. 73897 vyvolali mezi továrenskými. Ještě ten večer jsme opět přes tmavé městečko odpochovali. Cesta skončila v prostorné dílně. Toto je školní závod, upozornili nás. Budete se tu měsíc zaučovat a pak nastoupíte do hlavní budovy. Následovalo něco jako další selekce nebo snad trh s otroky. Mistři – zřejmě v pořadí podle důležitosti – procházeli řadami, pozorovali nás, odhadovali schopnosti, sem tam se na něco zeptali a pak si vybírali pracovníky k zaškolení na jednotlivé profese. Útvar se postupně zmenšoval. S mistry odcházeli budoucí soustružníci, frézaři, lisaři, až zbylo několik posledních, dosud nevybraných. Mezi nimi i já. Asi jsem vypadal příliš vyjeveně a moje nešikovnost se dala rozeznat pouhým pohledem.

Teď ale jako poslední přistoupil ke zbylému hloučku postarší menší mistr a beze slova, jen gestem ruky jej celý odvedl do vzdáleného rohu dílny, kde se nacházelo pracoviště brusičů. Úspornými slovy nám vysvětlil pracovní postup. Do zvláštního svěráku zabudovaného ve zdi se upnul krček kovového hrubě opracovaného vrtulového listu. Ten

se pak bruskou zvonovitého tvaru s vespod přípevněným ostrým brusným kotoučem jemně vybrušoval do předepsaného zakřivení a hladkosti. Každý z nás obdržel soustavu šablon, které se měly nasazovat na různá místa listu pro kontrolu, zda je již dosaženo správných křivek. Pro začátek jsme se ovšem měli jen naučit vůbec brusku vodit, a to na vyřazených a již obroušených listech. Bezcílně jsem s ní začal pohybovat ze strany na stranu, tu přitlačil, tu povolil a chvílemi nasadil šablonu, jako bych opravdu zkoumal dokonalost příslušných oblín. Naštěstí si nás mistr přestal rychle všimnout a odešel za jinými povinnostmi. Na cvičných kusech jsem nemohl nic zkazit a budoucnost ho asi příliš nezajímala, protože i později, kdy jsme se postupně pokoušeli brousit skutečné výrobky, se u nás příliš neukazoval. Byla to jistá výhoda. Několikrát jsem viděl, jak jiní vztekli a netrpěliví mistři bili ty, kteří si podle jejich názoru příliš pomalu osvojovali taje nové profese.

Oproti všem ostatním pracovištím měly však brusky jednu potíž navíc. Ve vzduchu neustále vířil neodsávaný aluminiový prach. Vdechovali jsme ho, pokrýval v hustých vrstvách celé okolí a samozřejmě především nás. Na konci každé směny jsme ho usilovně vyklepávali z našeho jediného oblečení, vytírali z nosu, uší, vyplivovali. Úplně odstranit se jej ale nikdy nepodařilo. A pak – panovala tu neskonalá nuda. Dvanáctihodinová směna strávená jen s malými přestávkami na jednom místě, při více předstírané než skutečné práci a prázdném žaludku, se vlekla k nepřežití.

Zaškolení na brusce jsem nedokončil. V druhé polovině vyměřené doby jsem se po příchodu z noční směny na ranním apelu sesypal. Horečka mnou lomcovala, roztřásala zimnice, nohy mi vypovídaly poslušnost. Rychle jsem se změnil v hadrového panáka bez vůle a nadvlády nad vlastními pohyby. Apel jsem přežil podpíráním nenápadně, ale účinně vedle stojícími spoluvězni, kteří mě po něm spíše odnesli než odvedli na revír. Bez námitek mě přijali a hned jsem mohl ulehnout na jednu ze zdejších paland.

Nevím, co mi bylo. Snad se jen projevila opožděná reakce na všechny události minulých týdnů. Také si nepamatuji, že by mě někdo opravdu léčil. Relativní klid, větší možnost spánku a přece jen o něco vydatnější polévka mi sice po několika dnech nějaké síly vrátily, znovu mě však o ně začal připravovat silný průjem. Ten mi jednou přinesl alespoň trochu vnitřního pobavení. Na revíru jsem mnoho času trávil ve smrdutém přístěnku, kde stály dva k tomu účelu určené kbelíky. (Vlastní latríny revír neměl a na „centrální“ latrínový barák nemuseli nemocní chodit.) Jednou, právě při výkonu, začal venku apel. Na revíru probíhal tak, že službu konající esesák přišel dovnitř a spočítal na kavalcích ležící vězně. To se nyní mělo stát. Kbelík jsem však opustit nemohl a na netrpělivé výkřiky sanitáka, ať si pospíším a jdu si lehnout, jsem přes dveře odpovídal, že se přeci neposeru. V daném případě to platilo naprosto doslova. To už ale scharführer rázným krokem vpadl do místnosti a začal ověřovat stav. Moje palanda zela prázdnotou a saniták nesměl hlásit, že se nacházím v přístěnku. Esesák otevřel dveře s výrazem, na nějž nezapomenu. Mě sedícího na kýblu zaregistroval, spěšně zase přibouchl a urychleně se vzdálil. Takovýhle apel asi ještě nezažil. Až po chvíli jsem téměř vesele a s vítězným pocitem uleh na své místo.

Do továrny jsem se vrátil, právě když zaškolovací doba končila. S obavami jsem očekával prach u brusek, ale tentokrát se na mě poušmálo štěstí. Stal jsem se kontrolorem

a v tomto zařazení přešel i do hlavního závodu. Mým úkolem bylo přinést si z police téměř dokončený vrtulový list, upnout ho nad kovovým stolem do svěráku a pomocí šablon a posuvného měřítka zkontrolovat rozměry a zakřivení. Dodržení povolené tolerance se sledovalo vřjítkem různě silných paciček, zastrkávaných mezi přiloženou šablonu a korpus vrtulového listu. Větší odchylky se měly označit barevnou křídou a ohlásit mistrovi. Po zkontrolování se vrtule odnesla k dalším operacím a z police se vzala další.

Tohle byla alespoň čistší a s výjimkou nošení těžkých listů ne příliš namáhavá práce. S tolerancemi jsem si příliš hlavu nelámal. I když některá neodpovídala, nic jsem neoznačoval ani nehlásil a nezdálo se, že by o to skutečně někdo stál. Vroucně jsem si jen přával, aby kvůli nedodržené toleranci některé letadlo spadlo, a abych se i já o to trochu zasloužil. Přání to ale bylo zřejmě až příliš neskromné.

I přes nové zařazení jsem se strašlivě nudil. Produkce nestačila všechny kontroly plně zaměstnat. Od stolu se však, s výjimkou cesty pro kontrolovaný materiál či ohlášeného odchodu na záchod, nesměl nikdo hnout. Abych stále nemyslel jen na svrčavý hlad a vši, které mě postupně rozežíraly, krátil jsem si čas vzpomínkami. Kromě Tereziína jsem nejčastěji myslel na dětství v Libni, na Vrcha, skauty i prosecké jeskyně, na byt v ulici Na Báni i na Školskou a s ní spojené toulky po Praze. Z libeňského bytu jsem si vybavoval každý detail zařízení a někdy si i kreslil na pracně získaný kus papíru rozmístění nábytku v jednotlivých místnostech. Jednou mě při tomto počínání pozorovali dva mistři. Kdoví, co je v bdělých hlavách napadlo. Snad že si pořizují špionážní nákresy kontrolovaných vrtulí. Inkvizitorky přišli k mému stolu a chtěli vidět, co jsem kreslil. Když spatřili tu čmáranici, s pohrdlivým odfrknutím a beze slova odešli. Kdybych jim byl řekl, co to vlastně má být, asi by se pěkně podivili.

Řídké chvílky vzrušení poskytovalo vedlejší pracoviště s pásovou ocelovou pilou. Ta občas praskla, rozletěla se na několik kusů a pak se muselo rychle přiskočit, sebrat jeden z úlomků a někam ho schovat. Při troše štěstí se z něj dala později u brusek vyrobit vzácná rekvizita – tvrdý plochý nůž. Nejzajímavější zážitky však skýtaly cesty na záchod. Procházelo se až do zvláštní chodby na konci obrovské haly, kde se dalo pozorovat, co se děje za drátěnými ohradami oddělovacími prostory koncentráčnicků od ruských zajatců a také od civilních, totálně nasazených dělníků různých národností. Co hlavního: záchody byly společné pro všechny. Zde ohrady neplatily. Od nasazených českých dělníků se tu dalo získat pár kradmých informací o frontových novinkách, vyměnit si názory na konec války nebo se třeba jen dozvědět, co měli ten den k obědu. Jednou mě takový totálník z protektorátu trpce pobavil. Stěžoval si, jak je pořád krmí jen bramborami se zeleninou. Brambory! Můj hladový sen! A tenhle si stěžuje, že je musí pořád jíst. Raději jsem se vzdálil, abych mu nemusel vysvětlovat relativitu kulinárních hodnot různých kategorií nesvobodných lidí.

V listopadu a prosinci 1944, v lednu a únoru 1945 si práce v továrně na výrobu vrtulí zachovávala svůj celkem pravidelný rytmus po týdnu se střídajících nočních a denních směn. Jen v některých dnech, když se nedostávalo materiálu nebo na delší dobu vypadl elektrický proud, převeleli část nebo i všechny sem zařazené vězně na práce v okolních lesích. (Práce na ražení štoly byly počátkem roku 1945 zastaveny, zřejmě pro naprostou beznadějnost jejich dokončení. Velkou část sem přidělených vězňů pak pře-

vedli do továrny.) S přibývajícími jarními dny a přibližující se frontou se ale do fabriky začalo chodit stále méně, až nakonec poslední předkvětnové týdny patřily výhradně kopání hlubokých půdních zářezů, nazývaných Němci panzergraben – pancéřové hroby.

nová strana

Jak už vyplynulo z předchozího popisu (vyprávění), friedlandské komando Gross Rosenu představovalo svým charakterem pracovní, nikoliv vyhlazovací tábor. Protože Němci stejně jako v mnoha dalších podobných lágrech potřebovali vězeňskou pracovní sílu, nekonaly se zde selekce, exemplární tresty, masové odstraňování lidí nesmyslnou, nadměrně vysilující prací, ani sadistické týrání známé z jiných druhů koncentračních táborů. Pořád ještě ale zůstávalo dost z toho, co koncentrák dělalo koncentrákem. Kdybych měl přehledně vyjádřit, co mně a v malých obměnách asi všem ostatním přinášelo největší újmu, co nás nejvíce pronásledovalo, pak by výčet těchto vzájemně propojených jevů vyhlížel asi takto:

hlad
vši jako důsledek neexistující hygieny
nepostačující spánek
stereotyp lágrového života

S malými a zcela nedostatečnými přiděly jídla jsme se setkávali od prvních friedlandských dnů. A když už jsme si ani neuměli představit, že by mohly být ještě menší, přišel leden 1945 a s ním i jejich další omezení. Tou dobou se přiblížila fronta a ve Friedlandu, stejně jako v mnoha jiných okolních táborech, se očekávala evakuace. V přípravách na ni se na několik dní uvolnilo hospodaření s bramborami. Dostali jsme jich více v polévce, ale velká část se jich ze skladů a krechtů různě zašantročila. Když se pak ukázalo, že se fronta v Dolním Slezsku zastavila a evakuace se nebude konat, nikdo už jiné brambory lágru nepřidělil a ze zbylých nesmělo samozřejmě váznout ani zásobování esesácké posádky, ani protekční stravování táborové prominence. Ještě mnohem příznavnějším důvodem stupňujícího se hladu byl neočekávaný příchod asi tří set nových vězňů. Jejich evakuace z jednoho vzdálenějšího tábora skončila právě ve Friedlandu a dorazili sem ve zbědovaném stavu. Umístili je ve velkém zadním bloku, kam původně v říjnu určili náš osvětlimský transport, a nás odsud sestěhovali do ostatních baráků. Nově přichozí polští židé nechodili na práci ba ani na apely, zůstávali zcela izolováni na baráku a postupně zde umírali. Lágrkommandant před svým útekem na konci války tvrdil, že všichni tito noví vězňové museli být stravováni na úkor kmenového stavu, že na ně nedostal žádné další přiděly. Těžko říci, zda mluvil pravdu či zda šlo jen o záminku, jak se mohlo esesácké velení ještě více na úkor vězňů obohacovat. Skutečností však zůstává, že náš jídelníček se od ledna 1945 scvrkl na úplné minimum a že Poláci v zadním bloku dostávali ještě méně. To už ovšem v žádném případě nemohli přežít.

Tekutina nazývaná polévkou a vydávaná v poledne neobsahovala v té době už ani pozůstatky brambor. Jen podřadné části sušené zeleniny, případně červenou řepu. Sku-

tečným jídlem tak zůstával jen večerní příděl asi dvacetidekagramového kousku chleba a přílohy v podobě lžíce řepné marmelády nebo rybích jiker, někdy zase plátek margarínu či salámu, z něhož tekla voda. K tomu večer patřila sběračka černé neslazené kávy z náhražky. Ráno se vydávala rovněž, jenže bez čehokoliv dalšího.

Někteří si chléb různým způsobem rozdělovali, opékali jeho tenoučké krajíčky na kamnech, aby křupaly a déle se jedly, ale já jsem nikdy takovou trpělivost a sebekázeň neměl. Přidělenou porci jsem okamžitě, rychle a žádostivě zhltl a jen někdy se mi s obrovským úsilím podařilo kousek chleba od večere si uschovat. Ten jsem ale většinou snědl už v noci, kdy jsem se hladem budil a celý následující den pak přede mnou stejně vyvstával v celé své hladové pustotě.

Koncentračnícký hlad měl jen málo společného s pocitem chvilkového nenasyčení, k němuž někdy dochází v běžném životě. Příliš se nepodobal ani tomu, co jsme hladem nazývali v Terezíně. Ten nyníjší se projevoval v nepřetržitém svíravém až bolestivém a ochromujícím tlaku v okolí žaludku, ve stavu permanentní prázdnoty, nedovolující pomalu myslet na nic jiného než na jídlo a vytvářející až přeludy plných talířů. (Moje vidiny na sebe nejčastěji braly podobu buchet zapíjených kakaem. Po těch jsem toužil víc než po různých vybraných lahůdkách, o nichž se jinak donekonečna mluvilo a diskutovalo.)

Zkoušeli jsme jíst všelicos. Při práci v lese třeba mladé výhonky smrkových větviček. Na jaře, cestou k panzergrábnům, jsme chodili kolem polí s malými výhonky vyrůstající řepky. Ani odstrašující křik a bití pažbami nám nemohlo zabránit v opuštění útvaru a chtivému trhání těchto rostlinek. Jednou nějaká skupinka odkudsi přinesla – zvláště velkou a tučnou – žízalu, že si ji upeče na kamnech. Stalo se, ale nakonec ji stejně nesnědli. To už bylo přece jen moc. Stejně tak se nedařilo malému komandu určenému občas na loupání brambor v esesácké ubytovně pozřít tyto vytožené hlízy syrové. Prožívali vskutku Tantalova muka. Škrábali je, jíst přes veškerou snahu nedokázali a při odchodu je dokonale prohlédli, aby ani jednu bramboru neodnesli. V tomto směru jsem byl na tom lépe, když mě párkrát spolu s dalšími jugendliche – mladistvími určili loupat ve skladu u kuchyně červenou řepu. Bylo to sice na úkor spánku po noční směně, ale syrová řepa se dala chroupat tak dlouho, dokud se žaludek příliš nebouřil.

Noční směny v továrně měly jinak, pokud jde o jídlo, jednu neocenitelnou výhodu. Zatímco při denní za vámi v poledne vozili nechutnou a vodovou táborovou sličtu, v půlnoční přestávce jsme dostávali zbytky polévky po totálně nasazených dělnících. To bylo mé nejlepší a nejvydatnější jídlo za celých sedm měsíců strávených v lágru.

Právě proto, že stravy bylo tak málo a hladu tak mnoho, nabývalo vše, co s obojím souviselo, zcela mimořádného významu, a to nejen ve fyzickém, nýbrž i psychickém, emocionálním smyslu. Hned v prvních friedlandských týdnech jsem při poledním výdeji polévky zaslechl, jak dozírající blockältester Max hlásí kuchaři před příchodem jednoho svého mladšího známého: „Er hat heute Geburtstag.“ Kuchař mu s úsměvem přidal další porci nabranou pěkně zespodu. Rozčílila mě tahle protekce, ale pak jsem si uvědomil, že i já mám zítra narozeniny. Třeba se s tím dá něco udělat. Druhý den, když jsem dostal svou dávku, ponechal jsem misku u stěny várnice a oznámil: „Ich habe heute Geburtstag.“ „Was?“ brunátněl kuchař. „Ich habe heute Geburtstag,“ opakoval jsem

neochvějně a stále ponechával misku u výdejní nádoby. „Hau ab!“ zařval vztekle kuchař a pro větší důraz praštil naběračkou do várnice tak silně, až vyšpláchla polévka i z mé misky. Odplížil jsem se dozadu a se zbytky své bryndy jsem polykal i slzy. Oslava patnáctých narozenin skončila dříve, než vůbec začala.

Nesrovnatelně větší, důležitější místo než tato epizoda měly však v lágrovém životě – a ne zdaleka pouze v něm – další dvě příhody, vnějškově také související s jídlem. K vyprávění o nich musím ale přistoupit poněkud zešířena.

Hned první den po příchodu na blok jsem se seznámil se sousedem uloženým na kavalcí pode mnou. Byl o 11 let starší než já, ale od začátku se ke mně choval s přátelskou otevřeností a srdečností. „Já jsem Bedřich Blaskopf,“ řekl mi poté, co se zeptal na moje jméno, „ale všichni mi říkají Iba. Ty mi tak říkej taky.“ S radostí jsem poslechl a když jsme se lépe poznali, leccos jsem mu o sobě vyprávěl. Na oplátku jsem se zas dozvěděl něco já. Bedřich se stal za první republiky členem Mladé kultury, levicové organizace studentské mládeže, kde jeho jméno připomínalo kamarádům španělského spisovatele Blasco Ibáněze. Proto dostal konspirační přezdívku Iba. V roce 1937 spoluzakládal v Mladé kultuře organizaci komunistické strany a v KSČ působil i v době nedokončených vysokoškolských studií. (V ilegální komunistické skupině pracoval i v Terezíně – ale to mi tehdy nesvěřil.)

Jednoho dopoledne – snad v neděli, snad po noční směně – přišel Iba na barák a k mému úžasu si v misce přinesl porci slušnější polévky. Posadil se na kavalec a na mou nevyslovenou otázku odpověděl, že se zná s oběma táborovými ševci. A ševce potřeboj v táboře všichni. i kuchaři. Potom řekl větu, jejíž obsah a dosah může asi docenit jen ten, kdo sám absolvoval koncentrák: „Vezmi si lžičku a pojď jíst se mnou.“ Pobízet jsem se nenechal. Později se tyto hody ještě párkrát opakovaly – vždy když se Ibovi podařilo nějakou polévku navíc opatřit. Nebylo nic, čím by si mě býval mohl více získat. Dobře jsem si ale také zapamatoval, že je komunista. Laskavost a nezištnost, kterou mi projevovat, jsem začal vidět nejen jako jeho osobní vlastnosti, ale též jako součást a výsledek právě této politické příslušnosti a zaměření.

S vděčností za pomoc v těžkých chvílích je pro mne spojena i další, tentokrát široce známá osobnost. Hudebník a dirigent Karel Ančerl. Přišel do Friedlandu s naším transportem a hned první den se ukázalo, že lágrový pisář Max Kummermann je jeho vzdálený příbuzný. Shledali se poprvé roku 1941, kdy Kummermann odešel transportem do ghetta v Lodži.

Postavení schreibra představovalo v táboře mnohem významnější funkci, než by snad napovídalo označení. Měl na starosti nejenom celou evidenci, ale též např. sklady, veškerý pohyb potravin a materiálu. Nedělalo mu tedy žádné potíže, aby Ančerla vyprostil z bezejmenné masy vězňů a doporučil ho Němcům za kalfaktora, sluhu a uklízeče v esesáckých kasárnách. Ančerl se tím stal příslušníkem lágrové prominence, bydlel s ní na zvláštním baráku a měl všechny její výhody. Na rozdíl od ostatních to však na něm nezanechalo žádné stopy. Jak mohl, přišel na náš blok, se všemi se přátelsky bavil a hlavně šířil rozhlasové zprávy, které se mu při úklidu podařilo odposlechnout. Brzy po jeho první návštěvě se pak stalo, že se ke mně přitočil jeden ze spoluvězňů a nenápadně mi podstrčil čtvrtku chleba. Vyvalil jsem oči a samým překvapením se přihloupel

zeptal, odkud jej má a jak to, že mi ho dává. „Neptej se a ber,“ zabručel dárce. „Až bude, zase dostaneš.“ Skutečně se podobný dar spadlý z nebe ještě několikrát opakoval a znamenal mnohem více než jen to částečné chvilkové nasycení. Nedalo mi to a přece jen jsem nenápadně vypátral, komu za něj mohu děkovat. Dozvěděl jsem se, že Ančerlovi. Ale chraň bůh, abych jemu nebo komukoliv něco říkal. Mohl bych to pěkně polepit. (V poválečných letech, když Ančerl sklízel největší dirigentské úspěchy, jsem si dlouho umiňoval, že mu po některém koncertu pošlu na pódium velký koš květin a vložím do něj dopis s poděkováním za ty s nebezpečím opatřované a doslova životodárné kousky chleba. Ale cesta do pekel je dlážděna dobrými úmysly. Nikdy jsem to neudělal, a tak o tom alespoň dnes, bohužel už po Ančerlově smrti, vydávám skromné svědectví. Nebylo by ovšem úplně, kdybych nedodal i to, co jsem ve Friedlandu nevěděl a dozvěděl se až při rozhovoru s Maxem Kummermannem v červenci 1987. Právě on byl vlastně tím prvotním článkem řetězu, kterému se podařilo chleba navíc opatřit. Ančerlovým prostřednictvím ho potom nechal rozdělovat hlavně nejmladším českým vězňům.)

Ve vztahu k jídlu v koncentračním táboře chci na závěr uvést ještě dva drobné zážitky. Snad i ony pomohou k dokreslení celkového obrazu.

Při budování panzergrábnů na jaře 1945 pracovalo i několik Vlasovců. Jeden z nich odtahoval s koňmi kmeny stromů a nejrůznější břemena. V jedné polední přestávce jsem uviděl, jak svým čtyřnohým svěřencům sype do dřevěného korýtka štedrou dávku zrní a doplňuje ji ještě další slibně vypadající hmotou. Co je dobré pro koně, bude chutnat i mně, rozhodl jsem se rychle. Pozvolna jsem se v sedě přiblížil a začal se s překvapivými zvřaty o jejich obilí a melasu dělit. Než mě opodál pokuřující Vlasovec zpozoroval a s křikem a praskáním biče odehnal, stačil jsem se s koňmi naobědvat. Teď jsem se jen spokojeně ztratil z dohledu.

Jiný kousek se mi podařilo při jednom z pochodů na pracoviště. V příkopě u silnice jsem uviděl nakrápľou sklenici kompotu. Hodil ji tam asi některý z civilistů, prchajících tou dobou stále houfněji před postupující frontou. Bleskurychle – jak to jen dřeváky dovolovaly – jsem do příkopu skočil. Bez ohledu na důsledky, jež se daly od provázejících dozorců očekávat, jsem část obsahu sklenice nacpal do úst a zbytkem si ulepil kapsu kabátu. Strážci mě kupodivu nechali být, sledovali jen, jak jsem znovu doběhl svou řadu. Ten den byl pro mne opravdovým svátkem. Kompot v koncentračním táboře na jaře roku 1945! V tom okamžiku jsem si snad už víc ani neuměl přát.

Pokud jde o vší, zachvátily nás ve Friedlandu velmi rychle. Měli je vězňové, kteří přišli před námi, ale hlavně chyběla prakticky jakákoliv možnost dodržování hygienických zásad. Měli jsme jen jedny šaty, jedno prádlo, v němž jsme chodili do práce i spali po celou dobu strávenou v lágru. Vyprat se nedalo. Nebyla k dispozici teplá voda, natož kousek mýdla, a kdyby některý odvážlivec chtěl propláchnout košili alespoň studenou vodou, neměl by si do jejího uschnutí co obléknout. Mytí znamenalo podobnou písničku. Bez mýdla, v ledové vodě se v maličké blokované umývárně dal maximálně opláchnout obličej a otřít nějaká jiná část těla. A zase pak v zimě čekat na uschnutí, protože ručník ani nic podobného jsme neměli. (Ale abych friedlandskému velení nekřivdil, asi v polovině lágrové doby nás jednu neděli po skupinách odváděli do městských lázní. Jedním mýdlem jsme se mohli postupně namydřit a pak osprchovat teplou vodou. Bylo to skvě-

lé, i když jsem po koupeli téměř omdlával hladem. Jenže pak jsme si zase natáhli ty jedny špinavé a zavšivené hadry...). Nechci v tomto líčení docházet do podrobností. Ale představte si třeba věčně nastydle lidi bez jediného kapesníku, nebo provedení nejběžnějšího hygienického úkonu, když nemáte ani kousek papíru. Pokud se pracovalo v továrně, občas se nějaký starší obal nebo něco takového našlo. Ale jinak objevit třeba prázdný pytel od cementu patřilo v tomto směru k největším vymoženostem.

Za těchto okolností se vši měly k světu opravdu vydatně. Dříve jsme je většinou nezažili. V Terezíně našich dob se sice také vyskytovaly, ale spíše mezi starými lidmi, jejichž pravidelnému odšívování se věnovala velká pozornost. Teď nás všechny zaskočilo, jak velkou čilost a žravost tato zvířátka projevují. Nevím kdo a kdy vymyslel rčení „líný jako veš“. Nepochybuji však, že sám je ten dotyčný nikdy neměl – jinak by asi rozšířil jiné, reálnější přirovnání. Vši vůbec nejsou líné, ale naopak velmi pilné a neposedné. Neustále se pohybují v šatech a po celém těle, vytvářejí trvajícím pocitem šimravého svědění a hlavně jsou pořád při krvežíznivé chuti.

Odšívování se ve Friedlandu samozřejmě neprovádělo, a tak jediná použitelná obrana spočívala v jejich ručním vybírání a likvidaci. Úspěchů se však v tomto nekončném boji dosahovalo poskrovnu. Za pár hodin po exekuci si vši vesele a v předchozím množství řádily dál. Musím přiznat, že po počáteční horlivé snaze jsem s vybíráním vši brzo přestal. Objevil jsem totiž, že podle jakýchsi tajuplných a jen jim známých přírodních zákonitostí se vši na jednom těle rozmnožují jen dotud, dokud všechny mají dostatek potravy, a že tuto míru nikdy nepřekročí. Jejich cílem není člověka sežrat, ale naopak zachovat si ho jako stále čerstvou zásobárnu. Když se tedy dnes jedny jejich pluky zničily, zítra zde byly nové, ne v menší míře a ne ve větší síle než ty předchozí. Když se naopak nechaly na pokoji, nad určitou hranici už jich nepřibývalo. Položil jsem si otázku, zda kvůli těm několika okamžikům, v nichž se vši znovu rozrostou do své obvyklé normy, stojí za to krátit si chvíle volna nebo spánku. Odpověď zněla nikoliv a nepřestal jsem se jí tvrdě držet. Ještě řadu poválečných týdnů jsem pak na celém těle, hlavně však na břichu, měl pruhy jizev vypadajících jako následky zhojených ran bičem. Ve skutečnosti to bylo dílo oněch líných vší a mých vlastních rukou, pokoušejících se alespoň o krátkou úlevu od věčného svědění.

Nedostatek spánku patřil k mým dalším lágrovým útrapám. Nemohl jsem spát hlavně po noční směně. Končila v šest ráno a než jsme došli do tábora, přestáli apel a dostali kávu, bylo asi půl deváté. Pak se mohlo ulehnout. Ale nějak jsem si na pozměněný rytmus dne a noci nemohl zvyknout. Navíc se na konci našeho bloku za skleněnými dveřmi nacházela ševcovská dílna. Každou chvíli tam někdo v těžkých dřevácích chodil, a protože jsem měl kavalec dost blízko hlavní uličky, dupal mi přímo u hlavy. V tichém baráku zněly tyto dřevákové pochody jako rány z děla. Neusínal jsem a neusínal a pomyslením na další noc ve fabrice mé bdění ještě zhoršovalo. Když se mi konečně podařilo usnout, vzbudili nás na polední vydávání polévky. Kolem čtvrté se konal nový apel a přímo z něj odchod na směnu, která začínala v šest večer. Při denní směně a také po přestěhování na nový, menší barák to bylo o něco lepší. Ale i v tomto případě zaznívalo budíčkové bouchání do zavěšené kolejnice už před čtvrtou hodinou ráno. Není divu, že jsem pak využíval každou chvíli, kdy jsem mohl beztravně usnout. Mé touhy se upínaly

zejména ke čtyřicetiminutové půlnoční přestávce na noční směně. Dostávali jsme v ní už vzpomenukou civilní polévku a dával jsem si záležet, abych u jejího výdeje byl jeden z prvních. Rychle jsem ji snědl, spěchal do prázdné místnosti vedle jídelny, natáhl se zde na lavici a okamžitě usnul. To jídlo a deset, dvacet minut hlubokého spánku mě pak udržovalo při životě celou druhou polovinu směny.

Také nedělní odpoledne před apelem, pokud si na tuto dobu nevymysleli dozorcí pro nás nebo pro sebe nějakou mimořádnou činnost (běhání kolem bloku, hledání ukrytých nožů), jsem se snažil využít ke spaní. Jeden z těchto nedělních spánků měl ale skoro dramatickou dohru. V pošmourném dni na počátku ledna jsem po sněžení polévky uleh na kavalec, přetáhl si příkrývku přes hlavu a zaujal polohu skrčence, abych si pod dekou uchoval co nejvíce tepla. Rychle a tvrdě jsem usnul. Probudilo mě bušení do hlavy a do celého těla, křik a nadávky. Blokový Max stál rozkročen na dvou spodních palandách, rval ze mne deku a zasypával ranami. Vyjeveně jsem se rozhlédl a pochopil, že jsme v celém bloku sami. Ale to už jsem začínal také rozumět jeho vzteklym výkřikům. „Celý apel stojí a čeká, až se najde chybějící číslo! Hledáme tě po celém táboře! Lagerkommandant chce vyhlásit poplach pro útěk vězňů! Raus, los, los!“ Jako blesk jsem seskočil, vklouzl do dřeváků, nasadil čepici a poháněn Maxovými kopanci pádlil na apelplatz. Ano, spal jsem tak tvrdě, že ani bouchání do kolejnice a řvaní povelů k nástupu na podvečerní apel mě nedokázaly vzbudit. A žádný ze spoluvězňů si shodou okolností nevšiml téměř nehybného těla pod zmuchlanou dekou. Teď jsem se blížil k apelplatzu, už jsem ve světle reflektorů viděl vyrovnaný mlčící čtyřhran vězňů, blokouše, kteří se už předtím vrátili z neúspěšné prohlídky svých baráků, asistující esesácké strážce, ale především lágrkommandanta, dnes navzdory neděli osobně vykonávajícího apel. Stál sám uprostřed vězňů a jezdeckým bičikem se netrpělivě pošlehal přes naleštěné holínky. Max mě dohnal až k němu a ve vypjatém pozoru hlásil, jak mě našel. Také já jsem stál v pozoru, ruku se smeknutou čepicí předpisově na lampasech kalhot, ale kolena mi podklesávala. Pravda, ve friedlandském lágru se nepěstovaly exemplární tělesné tresty, bunkry pro samovazbu tu ani nebyly. Ale také se, co jsem pamatoval, nestalo, aby někdo chyběl na apelu. Esesák ke mně pomalu vykročil. Začne mě mlátit tím bičikem, pomyslel jsem si zoufale a vši silou se držel, abych dále stál bez hnutí a nechránil si rukama hlavu. Ale potom se stál téměř zázrak. Velitel na mě jen ostře pohlédl a bez dalšího vykřikl: „Abtreten!“ Zřejmě mu ten vyhublý kluk s vyděšenými očima za nic víc nestál. A také byl asi rád, že se přece jen nikdo neztratil a on se nebude muset zodpovídat. V každém případě však alespoň pro tuto chvíli dokázal SS-obercharführer Kaut, v civilu mnichovský bankovní úředník, oprávněnost kolujících tvrzení, že v esesáckých měřících patří k těm slušnějším.

Jeho vyštěknutý povel k zařazení mi zněl jako rajská hudba a na konec útvaru jsem doklusal s ohromnou úlevou. Začalo nové, teď už jen formální sčítání a pak nastal kýžený konec dlouhého apelu. Nikdo se už k záležitostem nevracel a lágr rychle přešel k dením starostem. Pochodovalo se na první noční směnu nového týdne.

Fyzické strážné se v lágru objevovaly nejmhatatelněji a nejbezprostředněji. Tvořily ovšem jen jednu stránku věci. Vedle nich a vlastně nad nimi zde působilo to, co by s trochou nadnesenosti bylo možno charakterizovat jako palčivou touhu po svobodě, po skon-

čení ponižování, touhu narůstající s každým novým dnem věznění i s tušeným přiblížením tolik očekávaného konce války. Už to prostě všechno trvalo příliš dlouho. Omezování a zákazy v Praze. Život v Terezíně, proti současnosti sice nesrovnatelně pestřejší a zajímavější, ale přece jen žitý uvnitř uzavřených hradeb a bran. A pak nyní, vyhladovělá a zavšivená poloexistence. Pro souhrn duševních či duchovních omezení, neoddělitelných od útrap fyzických, zde používám označení „stereotyp lágrového života“ a rozumím jím především nesvobodu samu o sobě. Denní pohled na dvojitou řadu ostnatých drátů, strážní věže, neustálý dozor, téměř absolutní manipulace a žití podle zásady: co není nařídáno, je zakázáno. Budíček, apel, odchod do práce, příchod z práce, apel, večerka, spánek. Mezitím několik jen relativně volných chvil, v nichž vás obklopují pořád stejní lidé, pořád stejné řeči a neexistuje ani nejmenší možnost rozptýlení.

Pohyb ve stále stejném prostředí, nemožnost spatřit cokoli, co by se mu alespoň trochu vymykalo, mi vadil stále víc. Počátkem ledna, v době, kdy se přiblížila fronta, zřídili v blízkém Waldenburgu válečná jatka. Brzy se rozneslo, že táborová kuchyně má odsud dostat nějaké druhořadé vnitřnosti a různý jedlý odpad. Nastalo velké těšení a nakonec den, kdy se mělo jet pro první předěl. Určili mě do komanda, které vyfasovalo dvoukolák a s nezbytným ozbrojeným doprovodem se vydalo na cestu. Měl jsem takovou radost z výletu, z možnosti poznání něčeho, co je za hranicemi lágrového obvodu, že jsem zapomněl i na to, jak špatně se mi jde v dřevácích, a do pozadí se dokonce dostala i vidina lepší polévky. Vyjeli jsme, ale v necelé polovině cesty nás dohonil esesák na kole. Poslali ho za námi, když z Waldenburgu telefonovali změnu dispozic. Nic se nekoná, nic nedostaneme, ani dnes ani jindy. Smutně jsme káru otočili na zpáteční cestu. Ale mě snad vůbec nejvíc ze všeho mrzel ten překažený výlet do Waldenburgu.

Podobné pocity jsem mával i později. Hned za pracovištěm, kde jsme kopali panzergrábný, vedla jednokolejná železniční trať a asi dvakrát denně tudy projel vláček – malá dvouvagónová lokálka. Jeho cestující si nás s velkou zvědavostí prohlíželi a my zase na oplátku je. Závídel jsem jim svobodu, projevující se momentálně tím, že někam jedou, nemusí být pořád na jednom místě, objevují něco neznámého. (Byl to samozřejmě nesmysl – ti lidé jezdili jen v trochu jiném opakujícím se rytmu do práce a z práce – ale mě se to tehdy jevilo úplně jinak.)

Ke stereotypům, jimiž jsem trpěl, patřilo i počínání táborové prominence. I když ve Friedlandu téměř nedocházelo z jejich strany k uplatňování násilí, i když kápoové byli při zemních pracích spíše jen pro ozdobu a jejich „bewegt euch“ nebral zvláště na konci nikdo vážně, vadilo mi jejich extra stravování na úkor ostatních, možnost udržovat se v čistotě a až na čestné výjimky nafoukané, přezíravé a pohrdlivé chování ke spoluvězňům, z jejichž středu byli jen náhodně esesáckou vyšší mocí vybráni. Vůbec nejvíc ze všeho se mi protivili lauffri (v překladu nikoliv běžci, ale přibližně něco jako poslíčkové), kteří v Osvětimi i jiných táborech, mezi nimi i ve Friedlandu, patřili ke smutně proslulým postavičkám. Byli to hoši o něco mladší než já, asi 13–14letí. Nevím zda už s předběžným určením pro pozdější „kariéru“, ale v každém případě unikli nějakým podivným řízením osudu plynovým komorám a pokud byli stihlí, hezci a (směrem nahoru) roztomilí, stali se z nich právě lauffri. Formálně snad pomocníci v kancelářích a jiných zařízeních lágrů, ve skutečnosti osobní sluhové jednotlivých prominentů. Bydlili s nimi na

zvláštním bloku, přinášeli jídlo, čistili boty, prali prádlo, žehlili pruhovaný oděv. O dalších druzích jimi poskytovaných osobních služeb kolovaly jen šeptem vyslovované dohady a úvahy.

Laufři se pohybovali vždy v nažehlených oblečcích a koketně nasazených pruhovaných čapkách, čisťounce vymydlení a elegantní. Jejich jednání s ostatními vězni, z nichž většina byla ve stáří jejich otců, se však vyznačovalo povýšeností, hrubostí a neurvalostí, ostře kontrastující s jemným vnějším vzhledem. Byli si dobře vědomi své nedotknutelnosti a počínali si podle toho.

V mém věku mi v táboře chyběl také větší styk s vrstevníky. Doznívající puberta v koncentráku – to je skoro absurdní, v mém případě však zcela reálný pojem. Svět dospělých by mi asi byl v tomhle věkovém období cizí a vzdálený i za normálních podmínek. Lágr tyhle pocity ještě znásoboval a s výjimkou Iby Blaskopfa, Ančerla a pár dalších zde nebylo téměř nikoho ze starších spoluvězňů, koho bych nějak více uznával. Platilo to většinou také o strýci Kájovi, s nímž jsem po lednovém přestěhování žil ve stejné světnici, v jednom z menších táborových bloků. Nemohu nenapsat, že mé vztahy k němu postupně chladly a zhoršovaly se. Při každé příležitosti mě totiž za něco káral, napomínal, nabádal a já jsem prostě nemohl ke všemu tomu oficiálnímu nařizování snášet ještě manipulaci takříkajíc rodinnou. Dnes ovšem vím, že to se mnou myslel dobře, že za mě cítil svým způsobem odpovědnost a choval se podle toho. Tehdy se ale dočkával pramáleho vděku. Tím spíše, že s podobnou pedanterií vystupoval i vůči některým jiným spoluvězňům a já jsem pak poslouchal poznámky typu: „Ty jsi ale toho svého strejdu vyhrál v loterii!“

Nechyběly však ani chvíle, kdy jsem Kájů obdivoval. Pochopil jsem, že v řadě případů se mu daří povznést se nad lágrové ovzduší, nemyslet a nemluvit jen o jídle, zachovávat si důstojnost, svým způsobem noblesní duchovní úroveň. Jednou jsem se při kopání panzergrábnů přiblížil ke skupině, v níž pracoval Kája s několika svými přáteli. Poslechl jsem si, o čem spolu při spíše předstírané práci hovoří a zůstal jsem v němém úžasu. Diskutovali o jakýchsi ne zcela vyjasněných otázkách starých židovských dějin. Při nejbližší příležitosti jsem se ho na jejich rozhovor zeptal. Vysvětlil mi, že takhle se celá parta drží nad vodou. Každý den přednese jeden některou kapitolu z historie starozákonních království. Ostatní ho pak doplňují, kladou otázky, oponují. „Lágr z nás přece nemůže udělat stádo tupých zvířat,“ řekl Kája. V duchu jsem po tomhle jeho výroku smekl svůj neexistující klobouk.

Uprostřed lágrových stereotypů působily tím silněji okamžiky, které se jim poněkud vymykaly. Takovou epizodu představovala třeba Ibova přednáška. Při jedné z příležitostí, kdy se pro výpadek proudu šlo místo do fabriky na zemní práce, povolili mladistvým zůstat v táboře. Lagerältester určil Ibu, aby nás zatím něco naučil. (Nebylo jasné, proč zrovna jeho, ale dnes se Iba domnívá, že to asi zařídil schreiber Kummermann, který jej trochu přes Ančerla znal.)

Seděli jsme v podivně tichém bloku a Iba přednášel o marxistickém pojetí hmoty, formách její existence a vztahu k vědomí. Moc jsem tomu nerozuměl ani ne tak proto, že Iba přednášel „úřední řeč“, německy, ale proto, že jsem o takových věcech slyšel prvně v životě. Úplně mi ale stačilo, že přednáší právě Iba. Zbožně a pyšně jsem ho poslouchal

a dával si velký pozor, aby se mi neklížily oči nebo abych se třeba nevhodně neškrábal. (Kdykoliv jsem potom po válce naslouchal lekcím na toto téma, nebo jsem je sám přednášel, vždycky jsem vzpomínal na ten zimní den v lágrovém baráku a viděl Ibu, záněčně pečujícího o naše duchovní blaho.)

Mnoho námětů k přemýšlení mi přineslo také jiné mrazivé a pochmurné zimní dopoledne. Ležel jsem po noční směně, ještě na původním bloku, a marně se snažil usnout. V tom mě upoutal nezvyklý ruch a zvuky na silnici vedoucí hned za blokem a oddělené od něj pouze hradbou ostnatého drátu a mělkým příkopem. Seskočil jsem z kavalce a utíkal k oknu. Kolem našeho lágru právě procházela kolona vězňů z nějakého evakuovaného tábora a teď se na chvíli zastavila. Jak jsem tak stál u okna a díval se na ně, vidím, že několik kluků z jedné řady na mne mává a jejich ústa zřetelně, i když neslyšeně vyslovují: „Ahoj, Eriku!“ Museli to být kamarádi ze ŠKID. Ale já, ačkoliv jsem hned také začal poskakovat a mávat, jsem ani jednoho z nich nepoznával. Pootevřel jsem nenápadně okno. „My jdeme z ...“ Nedořekli. Kolem nich výhrůžně přešel dozorce a hned nato se celá kolona dala znovu do pohybu. Odkud šli, kdo vlastně byli a jak skončili, jsem se už nikdy nedozvěděl. Ale i toto letmé a vlastně anonymní setkání mě s množstvím vybavených vzpomínek na ŠKID posílilo na řadu dalších dnů.

Z řad vrstevníků jsem také ve Friedlandu měl jednoho kamaráda a přátelství s ním patřilo k těm málo světlejším táborovým bodům. Byl jen o málo starší než já, ale mnohem vážnější, vyspělejší a důstojnější. I jeho rodné jméno Gideon znělo biblickou majestátností a vždycky jsem ho také nezkráceně oslovoval. Příjmením se jmenoval Schwarzbart a právě jeho otec, zahradnický odborník a inspektor, mě tehdy v Terezíně poslal pro pár šlojznutých rajčat na týden do hundertschaftu. Nezapomněl jsem to Gideonovi připomenout. Bylo to ale jen takové škádlení. Co bych teď býval z těch pár dnů v terezínském hundertschaftu dal. Rozuměli jsme si dobře a neshodovali se v jedné jediné otázce. Gideon pro sebe nepřipouštěl žádnou jinou válečnou budoucnost, než pěstování zeleniny na zavlažovaných pozemcích zaslíbené země.

nová strana

Poslední lágrové týdny přinášely stále více neklamných známek, že válka se chýlí ke konci. Projevovaly se hlavně v sílícím proudu civilního obyvatelstva prchajícího před frontou. Táhl po silnici v autech, s koňskými potahy, ale ponejvíce s různými vozíky, obtěžkáni ranci a batohy. Jejich dosavadní nabubřelá pýcha se v těch ustrašených pochodech dočista vytrácela. Vídali jsme je z lágru i z pracoviště a někdy je i potkávali přímo na cestě. Podivná setkání. Nadlidé utíkali a proti nim nebo podél nich šel útvar podlidí, stále ještě střezení jejich ozbrojenými soukmenovci. Nicméně v nás taková setkání vzbuzovala dobrou náladu a já jsem alespoň pro sebe a nejbližší okolí tiše vykřikoval: „Bonbónky už zase táhnou. Brzy budeme mlsat!“

Také u některých z našich nadřízených docházelo najednou k příznačným změnám chování. V jednom z posledních dnů práce ve fabrice jsem zpozoroval dva mistry stojící kousek od mého kontrolorského stolu. Dívali se na mě, ukazovali a živě se bavili. Snadno jsem se dovtipil, že o mně. Hodnotili zřejmě můj ubohý zevnějšek, vyhublost trochu

ještě dětského obličejce, ostříhanou hlavu s šajilem, špínu, kalhoty převázané na několika místech provázky (aby pod nimi držely ovinovačky pořízené přes přísný zákaz z odříznutých proužků deky), červené, omrzlé ruce. Jeden z nich přišel krátce potom ke stolu, položil na něj dva krajíčky chleba s margarínem a rychle se vzdálil. Ještě větší radost než z daru jsem měl tehdy z jeho motivů. Když už se mistři zajímají, jak vypadáme, a dávají nám chleba, nemůže být konec války daleko!

Jindy jsem zase u panzergrábnů dostal rozkaz vykopat nějakou oddělenou jámu. Jako osobní strážce mě při tom hlídal jeden z nejdivočejších unterscharführerů. Kopal jsem, pak chvíli odpočíval a něžně pozoroval ještěrku, která se opodál vyhřívala na dubnovém sluníčku. Dozorce sledoval ze svého místa na kopečku porostlém svěží jarní trávou můj pohled a najednou zřetelně, pomalu řekl: „jaščirka“. Vyalil jsem na něj oči. Aby nemohlo být vůbec žádných pochyb, dodal měkkým, srozumitelným jazykem, že je vlastně z Ukrajiny a začal vyprávět něco o svém dětství. Proč mi to říkáš, pomyslíš jsem si vztekle a začal ostantativně dál kopat. Já jsem tě do SS neverboval a krajanů se brzy dočkáš. Tak si to pak povídej jim.

A potom už jednoho dne nastal opravdový konec, i když svoboda k nám přicházela jaksi nesměle a po troškách. Poslední apel se konal – přibližně počítáno – 6. května večer. Lagerkommandant předstoupil a pronesl něco o novém poslání zdejší posádky, které je nutí odsud odejít, i když válka samozřejmě ještě neskončila....atd. Dovolil si dokonce zeptat, zda si někdo na něco nestěžuje. Vystoupil lagerältester a zeptal se, jak zodpoví hladovou smrt těch tří set Poláků v zadním bloku. „Nejsem za ně zodpovědný,“ prohlásil oberscharführer Kaut. „Neměl jsem pro ně přiděl potraviny, musel jsem je žít na váš úkor.“

Druhý den zely prázdnotou strážní věže, strážnice a brány i esesácká kasárna. Ale po silnici kolem tábora stále ještě proudily nejrůzněji pomíchané, demoralizované proudy německého vojska. Táborové velení – jakási samospráva, která se teď vytvořila, rozhodla, že nikdo ještě nesmí tábor opustit, protože by se vydával v nebezpečí života. Doporučovalo se také vycházet co nejméně z baráků. Ještě pořád si na nás nějaká ozbrojená tlupa mohla vylít svůj vztek. Dva dny jsme se netrpělivě povalovali na kavalcích. Nikdo už nás sice nehlídal, ale domů jsme ještě nemohli jít. Ani jídlo se moc nezlepšilo. Vařit už opravdu nebylo téměř z čeho a chleba do lágru samozřejmě nikdo nedodával.

Osmého května večer se rozšířila zpráva, že Rusové jsou už v bezprostřední blízkosti Friedlandu a že není jisté, zda se tu ustupující Němci nebudou ještě bránit. Pak by tábora hrozilo nebezpečí zásahů z obou stran. Samospráva dala proto příkaz ke společnému odchodu do blízkého lesa – na opačné straně, než kam jsme občas chodili pracovat. Měli jsme tu přečkat noc, s nadějí, že ráno už bude definitivně po všem. Nikoliv hlavním vchodem, ale prostříhaným kusem drátěného plotu se lágr opatrně kradl na první nehlídanou vycházku za bránu. Vyšli jsme na lesnatou pahorkatinu a s údivem zjistili, že se mezitím do zdejšího úkrytu shromáždili civilisté z celého městečka. Staří muži, ženy a děti.

Utábořili jsme se kousek od nich a zachumláni do kabátů a dek se těšili na ráno. Zase nastal jeden zajímavý obrázek. Vedle sebe tu na stejném místě seděli rodinní příslušníci včerejších vládců i jejich oběti, a se zcela protichůdnými pocity očekávali další

události. Rozložil jsem se skoro na kraji skupiny, k houfu Němců nebylo příliš daleko a asi proto se právě ke mně přiblížila za úsvitu jedna Němka a úzkostlivě se zeptala: „Co s námi ti Rusové udělají?“ Jako bych to mohl vědět. V každém případě jsem však bujaře odpověděl „sežerou vás“ a při hledání nejhodnějšího výrazu jsem ještě dodal: „Du alte Dirme!“ Někomu jsem ty scheisserkerly a jiné lichterky, jimiž mě tu sedm měsíců častovali její soukmenovci, musel odvést. Odpálila. Ale to už pomalu přicházelo jitro 9. května. Noc probdělá v lese nad lágrem skončila. Ruch přicházející zdola, hučení motorů a ojedinělé výstřely utichly a jen velké, přes časnou hodinu již stále teplejší slunce zahřívalo mýtiny, na nichž jsme posedávali. Přišel povel k sestupu. Pomalu jsme se s Gideonem jako jedni z posledních blížili k opuštěnému táboru s nezvykle dokořán otevřenou branou. A pak jsem ji spatřil. Rudá vlajka se srpem a kladivem byla upevněna na žerdi nad strážnicí a slabě se vlnila v mírném ranním větříku. Ve skutečně podobě, nikoliv namalovanou nebo na fotografii, jsem ji viděl poprvé. Až jsem se zalykal náhlým štěstím. Tak tohle je svoboda! Tohle je konec války, říkal jsem si nadšeně. Konec koncentráků, návrat do Prahy. Přežil jsem to! Vlajka nad osvobozeným lágrem pro mne v té chvíli znamenala totéž co začátek něčeho nového, neznámého, ale rozhodně už teď skvělého a velkolepého.

Prošli jsme branou a připojili se k hloučku obklopujícímu důstojníka, který stál před bývalým kancelářským blokem. Široce se usmíval a na pozdravy a spoustu otázek vykřikovaných v různých jazycích stále stejně odpovídal: „Vy svobodny. Vojna okončena. Vozmitě u němcev čego vam nužno i iditě domoj. Vojna okončena. Vy svobodny....“ Kdo by tomu nerozuměl. Sundal jsem kabát s číslem a tlustým křížem a praštil s ním o zem. Následoval sako. Zůstal jsem jen v olampasovaných kalhotách a rozedrané košili. Bylo už dopoledne, slunce připalovalo a obstarat si civilní šaty a boty patřilo k mým prvním úkolům. Ale ještě než jsme se s Gideonem vydali na cestu do městečka, zaskočili jsme na návštěvu do esesáckých kasáren naproti lágru. Nic pozoruhodného se ale v tomto dosud zakázaném světě nezachovalo. Budovy byly prázdné a vyrabované, jen vítr slabě províval rozbitými okny. Na dvoře jsem však objevil bývalý sklad potravin a v něm několik pytlů krystalového cukru. (Jak to, že jsme o něm v minulých, už polosvobodných dnech nevěděli?) Porůznu už z nich asi odebírali předchozí návštěvníci. Byly rozvázané či rozřezané a na podlaze skladiště se rozprostírala slušná vrstva rozsypané vzácné pochoutky. Popadla mě nezkrotná, hladová chtivost. S radostným výkřikem jsem si klekl, nabíral do obou dlaní cukr z otevřených pytlů i z hromady na zemi, sypal si ho do úst i na celý obličej. Gideon mě o něco zdrženlivěji následoval.

Už byl ale nejvyšší čas opustit lágrové okolí. Naši nedočkavost ještě zvýšila kolemjdoucí Polka. Vzala se zde bůhví odkud a teď na nás vesele volala: „Pospěšte si, jinak na vás už nic nezbude!“ Spěchali jsme stokrát známou cestou do města. Stále sice ještě v dřevácích a kalhotách s pruhy, ale svobodní a s pocitem vítězů. Městečko skýtalo zvláštní pohled. Zcela nepoškozené, ale mrtvé, téměř liduprázdné. Větší část obyvatel dosud zřejmě zůstala ukrytá v lese a ani sovětské vojáky nebylo nikde vidět. Na domech ale svítila bílá kapitulací plátna, vyvěšená zřejmě ještě předchozí den. Ti příčinlivější zhotovili i rudé prapory, a to odpáráním bílého kruhu s hakenkrajcem z dosavadních praporů německých. Dalo se to samozřejmě poznat, a tak jsem se při pohledu na rudou látku

s kroužkem odlišně červené barvy uprostřed docela dobře pobavil.

Po cestě jsme potkávali jen malé hloučky bývalých vězňů, kteří stejně jako my obcházel, sháněli v opuštěných domech oblečení a něco k jídlu. Nevšiml jsem si, že by někde docházelo k vyslovenému rabování nebo záměrnému ničení. Vše probíhalo s jakousi důstojností a klidem. Zapojili jsme se. Některé domy byly otevřené – snad se jejich majitelé v takovém spěchu utkali ukrýt, do jiných se dalo vniknout jinak. Konečně do řady z nich si už získal vstup někdo před námi. Někde se ale pečlivě zabarikádovovali. Jako majitelé toho potravinářského obchodu, na který jsme teď energicky zabušili. Po chvíli se odněkud z hloubi domu vynořil starý mužík. Prohlédl si nás a otevřel. Nepadlo jediné slovo. Situace sama byla dost výmluvná. Stařík se otočil a vzápětí se vrátil s krabicí různého jídla. Vzali jsme si ji, bez díky odešli a opodál se pustili do hodování. Podobně jsme nashromáždili boty, prádlo, šatstvo a postupně se převlékali. A znovu a znovu se bezhlavě a nerozumně cpali porůznu získaným jídlem. Nakonec jsme opuštěné domy už jen pro zábavu prolézali. Z čistého, opojného pocitu radosti nad jejich bezbranností, nad tím, že my jsme tu nyní pány a nikdo nám nemá co zakazovat.

Jednu chvíli jsem se mimoděk odtrhl od Gideona a sám vlezl do nějakého skladiště nebo snad garáže. V přítmí zde stálo opuštěné osobní auto s plátěnou střechou. Byla stažená, takže jsem na zadním sedadle hned uviděl nenačatou láhev alkoholu. Vrazil jsem zátku dovnitř a ochutnal. Byla to asi první lihovina, které jsem se až dosud napil. Než jsem stačil dokašlat a doslzet a loknout si podruhé, ozvaly se za mnou kroky. Rychle jsem se otočil a uviděl sovětského důstojníka. Překvapení bylo asi stejné na obou stranách, ale myslím, že jsem se vzpamatoval první. Znal jsem nějaká ruská slova a výrazy ze ŠKIDu, a tak jsem nyní zdvořile pozdravil: „Zdrástvujte!“ Podíval se na mě s ještě větším překvapením. To už jsem ale pozdvihl láhev s nýmým, ale jednoznačným pozváním, aby se se mnou napil. Kývnul, ostražitě mi ukázal, ať se napřed napiji já. Udělal jsem to. Pak si teprve dopřál on a zeptal se, kdo jsem. „Já,“ ukázal jsem na sebe „Čech iz koncentračního tábora.“ Na důkaz jsem smekl čepici a ukázal ostříhanou hlavu s vyholeným šajtlem. „Vot, ty iz konclagerja,“ opakoval zkoumavě a já znovu potvrdil přesvědčivým „da“. Jistě si už stačil všimnout mé vyhublosti a uvěřil mi. Družba byla navázána. Mluvíli jsme a s trochou obtíží si rozuměli. Zeptal se, zda se chce podívat k jeho jednotce. Horlivě jsem souhlasil. Posadil mě do auta čekajícího před domem i s řidičem a odvezl do vojenského tábora kousek za městem. Po cestě mi vyprávěl, že má doma asi tak starého syna jako já, a jak se těší na setkání s rodinou. „Ale to asi hned tak nebude,“ povzděchl si smutně.

V posádce mě přátelsky přijali, na leccos se vypyтали a také já jsem chtěl vědět, co se děje v Praze. Řekli mi jen, že už je osvobozena, podrobnosti ale nevěděli. Mého známého jako by pojednou něco napadlo. „Poslouchej,“ řekl, „nechtěl bys nějaký čas zůstat s námi? Sem tam bys s něčím pomohl a alespoň by ses u vojenské kuchyně pořádně vykrmil. A také by ses třeba s námi ještě podíval do světa.“ Nevím, zda by se dala taková nabídka realizovat, zda ji vůbec myslel doopravdy, ale tehdy jsem o ní chvíli docela vážně uvažoval. Připadala mi především jako možnost krásného dobrodružství. A doma stejně asi nikoho nemám.....Pak ale zvítězila nejdůležitější myšlenka. Co když se maminka přece jenom vrátí, bude na mě čekat a já zatím budu někde na cestách s vojá-

ky. Poděkoval jsem za pozvání a začal se loučit. Dostal jsem různé konzervy a hlavně rudou hvězdu z brigadyřky, kterou jsem si hrdě připnul.

Ve městě jsem se znovu setkal s Gideonem. Schylovalo se k večeru, byl čas pomýšlet na nocleh. Vlezli jsme do elegantní liduprázdne vily u hlavní silnice a těšili se na první mírovou noc. Posloužili jsme si z bohatých zásob uhlí a roztopili koupelová kamna. Než se ohřála voda, čistě jsme povlékli manželské postele, našli v prádelníku pyžama domácího pána a pak vyhodili většinu dosavadního oblečení. Co když tam vši stačily přelézt. Dlouze, slastně a důkladně jsme se drhli v horké vodě a pak v plandajících pyžamech odkráčeli do bílých postelí. Ale usnout jsme nestačili. Dodnes nechápu, že množství jídla zkonsumovaného bez ladu a skladu v průběhu dne nechalo až dosud naše vnitřnosti celkem v klidu. Teď však, když jsme ulehli, se ozvaly s mnohonásobnou prudkostí. S malými přestávkami jsme strávili noc na záchodě a před ním, pobízejíce jeden druhého k většímu spěchu. Co jsem do sebe splácal, mě nyní postupně opouštělo všemi příslušnými otvory, ale přesto jsem pořád místo břicha vlastnil jen jakýsi tvrdý, vypjatý buben a cítil se na umření. Až k ránu se všechno uklidnilo. Usnuli jsme a procitli, když už slunce stálo dost vysoko na obloze. Po věřejších zkušenostech jsme posnídali jen nepatrně a začali se, teď už skutečně, chystat na cestu. Do batohů získaných předchozího dne jsme naskládali něco z nepřeborných zdrojů zdejší spíže, pár kousků prádla, a já ještě řetěz nalezlý v jedné zásuvce. Měl to být dárek pro maminku, kdyby....Také jsme se definitivně oblékli. Zvolil jsem něco mezi bundou a košilí v khaki barvě, šedé kalhoty, které jsem dole zastrčil do vysokých šněrovacích bot a nahoře přepásal širokým koženým páskem. Na holou hlavu jsem si nasadil tmavomodrou čepici se štítkem, tak řečeným nehtem, která asi dříve patřila šoferovi pána domu. Na ni jsem umístil včera věnovanou rudou hvězdu. Gideon se oblékl podobně. Sotva jsme skončili, zastavilo před domem vojenské nákladní auto. Na malé žerdí u blatníků mělo československou vlajku. „Naši,“ zajásal jsem a řtil se dolů ze schodů. Ale nebyli. Sovětská posádka mi jen vysvětlila, že příjízďeží z Československa, kde jim tu vlajku někdo připevnil. Současně se ukázalo, že naše soukromá okupace skončila. Vilu, v níž jsme se ubytovali, vybrali za sídlo vojenského velitele města. „Tak vidíš,“ řekl jsem Gideonovi, když jsme o chvíli později odcházeli. „Nevybrali jsme si tak špatnou noclehárnu, když se do ní teď stěhuje i ruský velitel.“ Zvesela jsme vykročili. Chtěli jsme ten kousek na hranice dojít pěšky nebo se svézt nějakým vojenským autem. Ušli jsme pár metrů, když mě pojednou ještě něco napadlo. „Poslouchej, Gideone,“ začal jsem – „neřikal včera ten důstojník, ať si u Němců vezmem, čeho nám nůžno?“ „Říkal,“ připustil váhavě Gideon, který nevěděl, kam mířím. „A co myslíš,“ pokračoval jsem, „jsou nám nůžny kola, abychom se dříve dostali domů?“ „Jasně,“ odpověděl Gideon. A to už jsme v nejbližších domech zabavovali kola. Nikdo se nepokusil nám v tom zabránit.

Šlapání nešlo příliš snadno. Byli jsme přece jen dost zesláblí po předchozích měsících i strastech uplynulé noci. Ale i když pomalu, jeli jsme a blížili se k domovu. Ihned za městem jsme uviděli u silnice odpočívat skupinu bývalých spoluvězňů, kteří šli k hranicím pěšky. Zahlédl jsem mezi nimi i strýce Káju. Zamával jsem mu, ale raději jsem rychle přišlápl do pedálů.

O ta první kola jsme rychle přišli. Se slovy „davajťe velomašny!“ nás z nich sun-

dali nějakí vojáci. Nevadilo. Počkali jsme si na první civilisty, o nichž jsme předpokládali, že jsou Němci, a kteří jeli na kole. S výhrůžnou tvářičkou jsme sebrali kola zase jim.

Kdy a jak jsme překročili hranice, jsme vlastně ani nepostřehli. Změř vojenského i civilního silničního provozu se na obou stranách ničím neodlišovala. Československé pohraniční útvary ovšem ještě existovaly. A navíc se zřejmě jen postupně obsazovalo pásmo odtržené od republiky v roce 1938. Právě v něm jsme se asi nacházeli, když jsme v časném odpoledni zabouchali na dveře jednoho statku u silnice a požádali o jídlo a vodu. Dostali jsme obojí. Hospodář mluvil německy, zachovávali jsme proto odstup a žádné bližší hovory nenavazovali. Místo toho jsme se po jídle porozhlédli, zda by se nám něco nehodilo. V přístěnku vedle kuchyně ležela dvě krásná, téměř nová jízdni kola. Zasvítily nám oči a rychle jsme se dohodli. Vezmeme si je a necháme jim ta stará, na nichž jsme přijeli. Kola sice byla řetízky a zámek připoutána ke kroužku v podlaže, ale opodál se povalovala sekýra. Gideon ji potěžkal v ruce a pak s její pomocí začal jištění likvidovat. Samým radostným očekáváním jsem do zvuků úderů zanotoval z Terezína známou Voskocovu, Werichovu a Ježkovu:

„Na nás neplatí
ni pouta, okovy, ni řetězy,
pouta...“

Nedozpíval jsem. Zvenku zazněla rychle se blížící směsice vzrušených hlasů. Nechali jsme sekýru sekýrou a vyšli na dvorek. Domácí kvapně přiváděli sovětského důstojníka a ukazovali na nás. Důstojník rozčileně gestikuloval a ne v zcela srozumitelných výkřicích, jimiž nás častoval, se neustále opakovalo slovo soldáty. Vypjatost situace způsobila, že mi všechno bleskově došlo. S hvězdou na čepici připomínající brigádýrku, s širokým opaskem, vysokými botami a khaki košilí mě Němec považoval za vojáka. Ruského vojáka, který mu krade kolo! Vyběhl ven a stěžoval si jednomu z mnoha kolemjdoucích velitelů. A ten nyní přišel zjednat pořádek. Chystal jsem se všechno mu vysvětlit, ale nepřipustil mě ke slovu. Místo toho vytáhl z velkého pouzdra revolver a přiložil mi ho ke spánku.

Říká se, že v předsmrtných okamžicích prolétne člověku hlavou celý život. Nemožu to potvrdit. Mne v obestírající hrůze napadla pouze jedna myšlenka: jen dva dny...dva dny svobody a konec. Ale výstřel nepřicházel. Sevřeným hrdlem jsem dokázal vymáčknout : „Ne soldát – koncentrační léger.“ Pistole se pomalu ocitla v pouzdru a ozvalo se něco jako ať koukáme zmizet. Pobízet nás nikdo nemusel. Popadli jsme batohy, stará kola a ujížděli pryč. Když trochu opadl počáteční šok, začali jsme meditoval. Ne o oprávněnosti našeho jednání – ta nám po všech těch válečných útrapách způsobených Němci připadala zcela samozřejmá – ale hlavně o tom, proč důstojník šel Němci pomáhat. Usoudili jsme, že sedlák uměl česky a česky si na nás stěžoval. Jinak by se s ním ten Rus přece nebavil.

Pod dojmem pestrého okolí z nás ale dramaticky prožitá epizoda rychle vyprchávala. (To až později začalo ústí revolveru, přitisknutého k hlavě hned v prvních hodinách svobody, patřit k mým válečným traumatům.) Přibývalo československých vlajek. Všude

zaznívala čeština, domy měly čerstvě přemalované německé nápisy, podél silnice postávaly děti a nadšeně na nás mávaly. Blížili jsme se k většímu městu a hned se dozvěděli, že je to Police nad Metují. Panovala tu slavnostní atmosféra. Náměstí naplněné lidmi, hudba vyhrávající z tlampačů, hloučky rudoarmějců obklopené vzrušenými obyvateli. Hospodyňky pobíhaly a radostně na sebe pokřikovaly, co a kde se dnes dává bez lístků. Ani my jsme neušli pozornosti. Donekonečna jsme vysvětlovali, odkud přijíždíme a co máme za sebou. Naši posluchači spílali Němcům, litovali nás, zvali na jídlo a nocleh. Připadali jsme si jako opravdoví hrdinové. Sny o svobodě a cestě domů začaly teď teprve dostávat svou konkrétní tvář.

Pak ale přišla ona pověstná lžička dehtu v bečce s medem. Gideon se někam ztratil a já jsem sám odpočíval na lavičce v malém parčíku, když se přiblížil nenápadný starší muž a spíš zasyčel než promluvil: „Ty ses taky vrátil?“ „Ano,“ řekl jsem unaveně a čekal, že budu muset znovu vyprávět o koncentráku. Zmýlil jsem se. Ten člověk jen tiše utrousil: „Dobře vám tak, pořád jste mluvili německy, tak teď jste snad dostali za vyučenu a necháte toho.“ Co jsem mu měl honem říci? Že jsem se trochu lépe německy naučil, až když mě Němci zavřeli? Že doma rodiče něco německy prohodili, jen když jsem měl příliš nastražené uši a nemusel zrovna vědět, co si povídají? Nebo že když někdo mluvil německy, nemusel být zrovna fašista?...Zmohl jsem se jen na nějaké to „nedělejte si zbytečné starosti“, znechuceně se sebral a šel od něj pryč. Pro ten okamžik se mu podařilo úplně mi zkazit náladu.

Zbýval ještě jeden neodkladný úkol. Až sem do Police jsem přišel s obroučkou brýlí zalepenou leukoplastem. Před časem mě jeden polský spoluvězeň praštil, když se mu zdálo, že se na něj v jakési frontě příliš tlačím. Šel jsem tehdy za lagerálestrem a prosil, zda by se nenašly nějaké podobné brýle po některém z mrtvých. Ač jsem to ani nečekal, snažil se mi pomoci, ale marně. Žádné se nehodily. Tak se ten kus náplasti vyžebnaný na revíru stal nakonec jediným řešením. Teď jsem se ptal, kde je nějaký optik a zašel jsem tam. Řekl jsem, co se mi v lágru stalo, a že na nové nemám ani korunu. „Nevadí,“ usmál se. Vzal brýle, změřil sílu skel a po chvíli se vrátil se zbrusu novými kulatými brejličkami. Nosil jsem je pak ještě řadu měsíců.

Nestačil jsem ani z postranní ulice dorazit zpátky na náměstí, když se zase jednou potvrdilo, jak je svět maličký. Zastavila mě manželská dvojice a ptala se, zda jsem neznašel nebo se za války nesetkal s Petrem Ginzem. Byli to jedni z jeho árijských příbuzných a nesmím se zaradovat, když poznali, že jim o Petrovi mohu dlouho vyprávět. Co se s ním stalo po odchodu z Terezína, jsem ovšem nevěděl, ale byli spokojeni i tak. Pozvali mě k nim domů, najist se a vyspat. Paní Ginzová – říkejme jí tak i když se určitě jmenovala jinak – udělala hned po příchodu domů žitnou, náhražkovou kávu. Na stůl ale postavila mísu podle jejího vyjádření „téměř mírových“ buchet, a pak už se jen potěšeně dívala, jak ve mně jedna po druhé mizí. Ještě větší radost měla, když jsem poděkoval se slovy, že mi nevědomky splnila můj nejtoužebnější koncentračnický sen z jídelní oblasti. I bez kakaa mi tyhle buchty chutnaly jako pokrm bohů.

Druhý den jsem ve městě znovu našel Gideona a mluvili jsme o další cestě. Chtěl jsem samozřejmě co nejrychleji do Prahy, on zase do Brna. Počká zde pár měsíců, prohlásil, jestli se někdo z jeho rodiny nevrátí. Mezitím si bude připravovat cestu do Palesti-

ny. Rozloučili jsme se, popřáli si mnoho štěstí a on začal obcházet vojenské automobily, s nimiž se chtěl dostat na svůj směr. Nikdy v životě jsem ho potom už neviděl a nic o něm ani nezaslechl.

Ale to už se po městě tvořily skupinky bývalých friedlandských vězňů, kteří se zatím do Police porůznu dostali. Dorazil i strýc Kája a také Iba, který stejně jako já přijel na kole. Na nádraží nám řekli, že k večeru možná vypraví první vlak. Pro jistotu jsme se utábořili kolem trati a večer se naskládali do vagonů. Vlak pomalu vyjel a dostal se postupně do Chocně, kde skončil. V průběhu noci jsme zde přestoupili a pak už opravdu zamířili na Prahu. Nemohl jsem na přečpané lavici usnout. Ne kvůli nepohodlí. Před zavřenými očima mi pořád defilovaly obrazy z uplynulých hodin po okraj nabitých událostmi. Noc v lese nad lágrem. Důstojník, který mi oznamuje svobodu, druhý, jenž ze mne málem dělá syna pluku, třetí, který mě chce naopak zastřelit... Rozjásaná Police. Ginzovi. Ten odporný antisemita. A do toho otázky, co vlastně udělám, až cesta v Praze skončí. Kam půjdu? Zřídili v Praze nějaký domov pro osvobozené vězňů? Vždycky jsem na návrat myslel ve slavnostní obecné podobě, v lágrových představách to bylo jen triumfální tažení bez přizemních starostí. Teď jsem najednou musel uvažovat o ryze praktických, dříve nezvažovaných otázkách. Naštěstí se mi to nakonec všechno popletlo. Usnul jsem a vzbudili mě, až když se vlak se supěním blížil k hale Masarykova nádraží.

Bylo sluneční jitra dne 12. května 1945. Snad i proto, že jsem před chvílí ještě tvrdě spal, jevil se mi svět po vystoupení z vlaku téměř jako barvitý sen. Davy proudících lidí, výkřiky a volání. Vlajky i stopy po předchozích bojích. Vojáci a podivně uniformovaní lidé s páskou RG na rukávech. Klřidu napsaná hesla na vagoněch: Ať žije Stalin, ať žije Beneš! Ať žije Rudá armáda! Sláva spojencům! Stačil jsem ještě zamávat Ibovi a pak už jsem se s něhou otázkou otočil ke Kájovi. Půjdem na obec, rozhodl. Trochu se tam zorientuji a pak uvidíme, co dál. Spěchali jsme s několika dalšími Hyberskou a Celetnou ulic, přes silně poničené Staroměstské náměstí a zabočili do Maislovy ulice k budově židovské radnice. Pán ve vratnici Kájů nadšeně vítal. Já jsem si zatím přečetl vedle napsané oznámení, že v Kelleyově ulici číslo 6 je zřízen domov pro repatrianty. Rychle jsem se rozhodl a oznámil Kájovi, že se tedy odeberu do téhle ubytovny. Chtěl jsem, pokud nenajdu maminku, žít samostatně, sám se o sebe starat a rozhodovat o svých záležitostech. Kája k mému velkému překvapení s odchodem souhlasil. Řekl jen, že si ještě potřebuje zařídít nějaké věci, a když ví, kde budu, později se mi přihlásí. Rozloučili jsme se. S očekáváním jsem zamířil do blízké Kelleyovy (nyní Věžeňské) ulice. Ukázalo se, že ubytovna je zde otevřena v domě, který dříve patřil sousední židovské nemocnici, a že to vlastně součást nemocnice stále ještě je. V kanceláři mě zapsali a přidělili klíč od pokoje. Vylezl jsem po schodech, ale v přítmí chodby jsem si nějak spletl čísla a bez zaklepání vpadl do jiné místnosti. Spatřil jsem tu známého z dřívějších časů. Byl to Arnošt Lustig v situaci, řekněme, zcela příznačné! Ležel v posteli s hezkou černovlasou dívkou a oddával se nejstarší lidské činnosti. Ahoj, utrousil teď zcela nevzrušen delikátností chvíle, zatímco já jsem jen vyjeveně zůstal stát ve dveřích. Taky ses vrátíš? Přijď na chvíli, pokecáme. Vypadl jsem, našel správný pokoj, vybalil raneček a pak se k nim skutečně vrátil. Seděli u stolu pokrytého chudými lahůdkami a pozvali mě, ať si přisednu. Rád jsem to udělal. Stručně jsem mu pověděl své poterežinské osudy a na oplátku se dozvě-

děl, že Arnošt je už nějakou dobu v Praze. Utekl odněkud ještě před koncem války, skrýval se, prožil povstání a ve zdejší ubytovně je od jejího otevření. Jeho partnerka Růt se beze spěchu vracela z lágru někam na východ republiky. Mile se usmívala a se zájmem si mě prohlížela. Od obou jsem ještě dostal nějaké rady do pražského života a odporoučel se. Šel jsem znovu na nádraží, vyzvednout kolo. Všiml jsem si, že tramvaje ještě nejezdí a těšil se, jak se budu po Praze pěkně pohybovat. Krátká cesta z Hyberské do Kelleyovy však byla první i poslední, kterou jsem v pražských ulicích absolvoval. Opřel jsem je dole v průjezdu a nezamkl, protože jsem k tomu nic neměl, a odešel na pokoj. Lehce nabyt, lehce pozbyl, rozloučil jsem se s ním v duchu. Že mě při jeho výměně málem zastřelili, mi v té chvíli ani nepřišlo na mysl. Konečně jeho vina to nebyla.

Nastaly repatriantovy všední dny. Musel jsem získat nějaký, alespoň provizorní doklad. Prokazovat se pořád holou hlavou s šajtle, hubeností a prohlášením, že jdu z lágru, se nedalo. V nemocnici mi uložili, ať se co nejdříve policejně přihlásím. Jinak tu ani nemohu bydlet, ani nemám nárok na vydání potravinových lístků. Ale co lístky. Mám nebetyčný hlad už teď a musím zjistit místo nějakých výavořen, kde mi dají zadarmo najíst. Zadarmo. Pořád ještě nemám ani korunu. Snad se tu dávají nějaké podpory. A také něco na sebe potřebuju... Oslavy návratu se nekonaly. Místo toho začínalo běhání, prokládané cestami na nádraží a vyptáváním se příjíždějících navrátilců, zda nevědí něco o Valerii Pollakové, Jiřím nebo Vítězslavu Steinovi, Martě, Josefovi nebo Evě Sternschussovové.....

Můj první poválečný doklad má datum 13. 5. 1945 a je to strojepis s částečně přeepsaným, částečně vepsaným textem:

„Potvrzení pro p. Pollak Erik, který byl propuštěn z koncentračního tábora Friedland a vrací se do Prahy. Žádáme, aby jmenovanému, jakožto oběti nacistického teroru, byla poskytnuta všemožná péče a ochrana.“

Jedno razítko má uprostřed pěticípou hvězdu a nápis „Národní ochranná stráž Praha“. Druhé nese lvíčka a text: „Ústav pro péči o přistěhovalce při ministerstvu ochrany práce a sociálních věcí“.

Konečně lze z tohoto papíru vyčíst, že pokud jde o podpory, počínal jsem si čile a obracel se všude, kde se našla otevřená ruka. Je zde záznam „České srdce – národní-

ho pomocného sdružení“, o přidělení K 800. Arcidiecézní svaz katolické Charity zase poskytl K 500. Hlavní zdroj finančních i věcných příspěvků představovala však potom pražská Židovská náboženská obec.

Policejní přihlášku jsem vyplnil 14. května. Byl to neobyčejně důležitý doklad a jeho úředně ověřenou fotokopii mám dodnes pečlivě uschovanou. Chtěl jsem ale vlastnit i občanskou legitimaci. Někdo mi řekl, že lidem bez řádných dokumentů se případně vydává i provizorní, přivedou-li dva svědky, kteří potvrdí jejich totožnost. Zaujalo mě to. Ale kde jsem ty dva svědky měl vzít? Ti, co mě z poslední doby znali, byli na tom stejně jako já. Snad někdo z Libně, ale tam bylo hrozně daleko.

Po dlouhém uvažování jsem si vzpomněl na správcovu z domu ve Školské ulici. V době, kdy jsme tam bydleli, se k nám chovala vlídně, nedomovnický a neantisemitsky. Šel jsem se jí zeptat, zda by mi dosvědčila, kdo že jsem. Zazvonil jsem u starých známých dveří. Podívala se na mě cize, a tak jsem se představil a zeptal se na možnost svědectví. Ostražitý výraz jí z tváře nezmizel. Ano, bydlil tu nějaký Erik Pollak, ale to rozhodně nejste vy, řekla rezolutně a už se chystala zavřít dveře. V poslední chvíli mě napadlo, jak ji přesvědčím. Vylíčil jsem jí přesně Lengsfeldův byt, který znala, podrobně popsal všechny nájemníky, zmínil se i o esesáckých „návštěvách“ a připomněl, že v době, kdy jsme zde bydleli, mi umřel tatínek. Pomalu roztávala. Ale opravdu jsem vás—tě nepoznala, vykřikovala omluvně a slíbila dosvědčit mou totožnost. Ale já jsem po těchto zkušenostech zatím otázku občanky odložil. Konečně ještě se dalo docela dobře žít bez ní.

Stanoviště vývařoven jsem zmapoval rychle a denní program přizpůsoboval tak, abych jich mohl navštívit hned několik. Vyžadovalo to být v té první ještě před otevřením, vystát frontu, rychle spolykat přidělenou porci a spěchat do další. Končil jsem obyčejně v budově Červeného kříže pod Zámeckými schody. Fronty zde byly sice obzvlášť dlouhé, ale zato jsem po jídle mohl vylézt nahoru na Hrad a znovu a znovu užívat vyhlídky na rozkvetlé, tak dlouho toužebně vysnívané město.

V příbuzenském shledávání mi šťastná náhoda napomohla hned druhý den po návratu do Prahy. Spěchal jsem v ubytovně ze schodů, když jsem proti sobě zahlédl vystupovat známou postavu. Teta Heda! Přešla by kolem mě zcela bez povšimnutí. Naposledy jsme se viděli před sedmi měsíci, ale teď mě, vyhublého a ostříhaného, na první pohled nepoznala. „Teto!“ vykřikl jsem radostně. Padli jsme si do náruče. Vrátila se z Terezína už 10. května. Prodělala tam na závěr tyfus, ale neměla dost síly, aby vydržela až do konce karantény. Využila první příležitosti jak se dostat do Prahy. Teď se stejným cílem jako já chodila po nádražích a pátrala v repatričních ubytovnách. O Kájově návratu už věděla, ale dosud se jí nepodařilo ho najít. Řekla mi, že teď se konečně vypraví do jejich starého bytu v Braníku, snad se jí podaří nějak se tam bez tramvajů dostat, a hned jak to bude možné, odjede do Brna za Karlem a dětmi. Nabídla mi, ať jdu do Braníka s ní, budu tam mít větší pohodlí, ale to jsem s díky odmítl. Neuměl jsem si představit, jak bych se tam odtud dostával do středu města, do vývařoven, na úřady, na nádraží.

Prudký obrat vzaly události až za několik dalších dnů. Šel jsem si něco zjistit do paláce Roxy v Dlouhé třídě, kde v několika kancelářích působila jakási židovská mlá-

dežnická organizace. Otevřel jsem dveře a chvíli mi trvalo, než jsem se zorientoval v hlučícím houfu přítomných lidí. Najednou jsem na druhém konci místnosti uviděl v družném rozhovoru sedět...sestřenicí Evu. Vyvedlo mě to z míry v takovém stupni, že jsem v prvním okamžiku vůbec nevěděl, co mám dělat. Nějak se mi nechtělo vítat se s ní před cizími lidmi, a tak jsem se stačil jen přihloupě usmívat. Ale to už si mě Eva všimla, vstala, podala mi ruku a pospíchali jsme ven. Už na schodišti jsme si o překot navzájem sdělovali osudy a především to hlavní: Eva byla po celou dobu s mou maminkou. Vědí, že jsem přežil, ale ještě se jim nepodařilo mě někde zastihnout.

V tom návalu dojmů mě momentálně zajímala jen jedna zpráva. Maminka nezahynula. Mé nejhorší obavy se nepotvrdily. Rychle do Braníka! Dostali jsme se tam s různými obtížemi, pěšky a s pomocí ochotných řidičů, s nimiž se vždy dalo kousek popojet. Eva odemkla a objevila se předsíň starého známého bytu mých dětských návštěv. Nedočkavě jsem se rozhlížel. To už se ale za dveřmi koupelny ozvalo: „Eričku!“ Maminka se zrovna koupala. Teď vyběhla bosá, mokrá, s narychlo nataženým koupacím pláštěm, stružky vody jí kapaly z kratičkých, legračně zakroucených vlasů. Dlouho jsme se na té předsíni před koupelnovými dveřmi objímali a nestyděli se za slzy. Pak se oblékla a v kuchyni začalo vyprávění. Ukázalo se, že mamčin a Evin příběh posledních měsíců byl neobyčejně dramatický a že v jednu chvíli své pohnuté pouti se dokonce nalézaly ve Waldenburgu, pár kilometrů od Friedlandu. Po osvobození se vracely domů přes Trutnov, kde se na nádraží od někoho dozvěděly, že jsme s Kájou živi a jedeme do Prahy. Branický byt Charvátových považovaly za jediný pevný bod a správcová, která měla klíče, je tam bez problémů pustila. A teď jsme se tu konečně sešli!

Krátce po šťastném shledání se v Braníku objevil Kája a byt v Zelinářské ulici číslo 16 se asi na dva příští týdny stal naším společným domovem.

Na ubytovnu v Kelleyově ulici jsem nezapomněl, ani na Rutku, která se mi od první chvíle líbila. Už když jsem tam bydlel, spřátelil jsem se s ní a teď ji hleděl co nejčastěji navštěvovat. S potěšením jsem zaznamenával, že nejen Lustigovi, ale také mně věnuje svou přízeň. Dávala to najevo všelijak a já jsem se proto odvažoval smělejších činů. Ke kýženému cíli jsem však nedospěl. Byla o několik let starší a jak se ukázalo, měly její city silně mateřský nádech. K mé nezměrné lítosti se ke mně po celou dobu nepřestala chovat v duchu prostonárodní písně

Dala bych ti dala

Ale jsi malučký....

Brzy jsme se definitivně rozloučili a popřáli si vzájemně hodně štěstí.

nová strana

Kája se nedlouho po návratu z Friedlandu stal předsedou pražské Židovské náboženské obce, tvořící podřízenou součást Rady židovských náboženských obcí v českých zemích. Obec měla v té době významnou funkci. Do Prahy se vracely nebo jí procházely tisíce osvobozených židovských vězňů z různých zemí Evropy. Židovská obec se spolu s ostatními, státními a jinými institucemi starala o jejich základní sociální zabezpečení. Pořizovala také alespoň nejnужnější evidenci navrátilců, shromažďovala dokumentaci

k Terezínu a všem dalším místům, jimiž židovští vězňové z protektorátu prošli. Znovu se organizoval náboženský život decimovaných vězňů. A v neposlední řadě se připravovalo zřízení Židovského muzea, z nepřeberného množství bohoslužebných předmětů a nejrůznějších materiálů shromážděných za okupace Němci z likvidovaných synagóg a židovských institucí.

Asi právě pro Kájovo nové postavení jsme již na rozhraní května a června dostali všichni společně pěkný byt na Starém Městě, v Rybné ulici číslo 27. Dům byl v předchozích letech prázdný a patřil k objektům plně připraveným a zařízeným pro německé hrdiny, kteří se tam nastěhují po vítězné válce. Teď jsme zde tedy bydleli my a stačilo, abychom si přestěhovali tu trochu svých osobních věcí. Byt byl (ze zabaveného židovského majetku) kompletně vybaven, nepostrádal stolní a ložní prádlo, nádobí i ostatní příslušenství domácnosti. Měl jídelnu (zde spala maminka s Evou), pánský pokoj (patřil Kájovi), kuchyň a pokojík pro služebnou, který jsem zabral já. V koupelně tekla teplá voda, dodávaná, stejně jako ústřední vytápění, z kotelny ve sklepě. Fascinovala mě především jídelna, pyšníci se mimo jiné sadou elegantních kožených křesel. (Ten přepychový první nábytek byl ale odsud zkrátka odvezen. Jeho původní vlastník se vrátil z lágru, dozvěděl se, kde je umístěn, a uplatnil na něj nárok. Dostali jsme další, ne už tak pěkný, ale ani ten neměl ze stejného důvodu dlouhého trvání. Teprve třetí zařízení tohoto pokoje tam už zůstalo.)

Se dvěma výjimkami žil tedy nyní celý zbytek rozsáhlé steinovské rodiny pod jednou střechou a maminka zde začala vést domácnost. Jednu z těch výjimek představovala Heda, která se v Brně ještě v roce 1945 znovu provdala za svého dřívějšího nedobrovolně rozvedeného manžela Karla Charváta, vrchního komisaře a pak radu ve službách zdejšího feditelství Národní bezpečnosti. Zůstala zde s ním a se znovu nalezenými dětmi Ivanem a Maruškou, k nimž na oslavu nového shledání přibyla později i má nejmladší sestřenice Věra. Branický byt Charvátovi definitivně opustili.

Druhou výjimkou byla Herma, manželka Jiřího Steina. Ta získala po příchodu byt v Heřmanově ulici v Praze 7, ale momentálně se zotavovala na venkově u jedné ze svých rovněž repatriovaných lengsfeldovských neteří. Nikdo jiný se nevrátil a všichni jsme se brzy vzdali nadějí, že by se tak ještě dodatečně stalo. Rajhradská teta Irma, strýc Kubi a Ota, strýc Jirka a Slávek, teta Marta a strýc Pepa, teta Žůzi s malou Míšou zahynuli buď přímo v Osvětimi, nebo v jiných vyhlazovacích táborech na pochodech smrti. (Jirka se Slávkem snad v Kauferingu.)

Jejich smrt, ale zdaleka nejen ona, nedovolovala udělat prostě za minulostí jen tlustou čáru, snažit se na ni co nejrychleji zapomenout a zaměřit se jen na budoucnost. Souhrnně se k těmto poválečným pocitům, jež by snad mohly být označeny za doznívání lágru, či stav mezi – reálně již neexistujícím – vězněním a svobodou, ještě vrátím. Teď snad jen o tom, co u mne s tímto pocitem souviselo fyzicky, tj. nejbezprostředněji a elementárně. Byla to stále ještě nenasycenost, ba skoro hlad. Měli jsme sice přepychovou jídelnu, ale s tím, co se v ní dalo jíst, to už bylo o něco slabší. Už v Braníku a pak ani v prvních dnech bydlení v Rybné mi poválečné přiděly potravin, i když stále pokud možno doplňované službami vývařoven a různým Kájovým přilepšením, nemohly vyrovnat ten ohromný deficit ve výživě, nashromážděný v minulém období. (Ostatně nebyl

jsem sám v tom hladovém shánění a tužbách. Eva vzpomíná, jak něco vyřizovala u branické správce. Ta zrovna vařila houskové knedlíky a Eva musela vši silou potlačovat nutkání jednu z těch šišek sebrat a někam se s ní ztratit. Jindy zas Kája do branického bytu vítězoslavně přinesl dva papírové kelímky marmelády. „Podívej, Valerie, co jsem sehnal!“ volal už od dveří nadšeně na maminku. „Je dobrá, ochutnej.“ Nabral trochu marmelády na prst a dával mamince olíznout. Nechtěla, a tak ho Kája olízl sám. Načervenalá hmota mu zachutnala tak, že jsem se potom se vzrůstajícím překvapením díval, jak on, teď už zase důstojný představitel pražských židů, vyškrabuje prstem v nezadržitelné hladovosti celý kelímek, a až ten druhý podává s poněkud zahanbeným a omluvným úsměvem Valerii.)

Za této situace se maminka nějak dohodla se skuhrovskou tetou Irmou a hned počátkem června mě tam poslala, abych se na venkově konečně nasýtil. Do Skuhrova jsem přijel téměř přesně po čtyřech letech od poslední návštěvy. Našel jsem znovu se rozvíjející hospodářství, vlídné přijetí, ale hlavně dostatek vydatného jídla. Pokud to šlo, odesílal jsem domů balíky. Ale především jsem se cpal, cpal, cpal. Uviděl jsem někde něco uvařeného? Musel jsem hned část ochutnat. Byly v hrnci brambory připravené pro prasata? Nemohl jsem se bez několika z nich obejít. Teta mi přála, stále pro mě něco chystala, ale současně se s nelíčeným údivem dívala, jak všechno vzápětí mizí. Tohle asi u svých jedlíků ani při tvrdé selské práci nezažila. Chodil jsem ovšem také pomáhat na pole. Strýc se tou dobou věnoval výhradně zemědělství. V obchodě se v průběhu války definitivně přestalo prodávat a také čerpadlo stálo zcela ladem, protože žádný benzín nebyl k máni. Kromě Choutky pracoval v hospodářství i jeho dospělý synovec Karel, ale práce bylo tolik, že i ta moje skromná výpomoc přišla nakonec vhod. Jak jsem postupně sílil, měl jsem také stále menší potíže.

Znovu se objevila také Máňa Benáková. Za dobu, kdy jsem ji neviděl, rozkvetla do krasavice, a k mé radosti nebyla proti pokračování před časem započatého, tehdy ještě dětského, příběhu. Jen na hojně tancovačky v blízkém Kameni jsem ji skoro nedoprovázel. Jednak jsem tančit neuměl, jednak se mi celé to pivní halasení jen málo líbilo.

Ukázalo se, že ve Skuhrově bylo přes válku uschováno nějaké otcovo ošacení. Zkusil jsem si je, něco dal přešít, takže i po této stránce měla návštěva úspěch. Ale přes všechny příjemnosti jsem se začal nakonec ve Skuhrově strašně nudit. Měl jsem pocit, že skutečný život plyne někde úplně jinde, a já tu sedím za pecí a všechno mi utíká. V dopise do Rybné z 27. června 1945 jsem napsal k mamčinu přání, abych ve Skuhrově ještě zůstal: „Je to požadavek pro mne úplně vyloučený, protože jsem zde již jen jako na jehlách, jen jen domů. Nemysli snad, že kvůli Choutkovým, ti se ke mně chovají tak, že by už lépe vůbec nemohli, ale je to prostě touha být zase v Praze a mezi Vámi. Byl jsem v Praze vlastně jenom tři neděle a ty jsem prolítal nebo prostál na úřadech... Zkrátka a dobře, všechno mě to táhne k Vám. Když čtu v dopise, že jdete do kina nebo do divadla, tak mne to úplně bodne. Nebo když si představím tu strejdivou knihovnu (tj. Kájovu, která se hned v prvních dnech objevila v Rybné). Zde čtu ze zoufalství staré odborné včelařské časopisy, kuchařskou knihu a podobnou krásnou literaturu.“

Po měsíčním pobytu ve Skuhrově jsem se tedy vrátil do vytožené Prahy. Byl jsem opálený, s trochou dorostlými vlasy a hlavně dosyta najezený. Seschlé tukové buňky

předvedly zase jednou, co dovedou. Skuhrovská decimálka ukazovala před koncem mého výkrmu asi 70 kg. Měl jsem denní přírůstky asi jako ti vepřici, kterým jsem někdy ujídal brambory.

10 VII. 1945

ČESKOSLOVENSKÝ REPATRIAČNÍ ÚRAD
ЧЕХОСЛОВАКИЙ РЕПАТРИАЦИОННИЙ ОРТАН
CZECHOSLOVAK REPATRIATION OFFICE

Jméno a příjmení:
Фамилия и имя:
Family name: *Polák Erik*

Den, místo narození:
Дата, место, время и место рождения:
Date, place and country of birth: *5. 11. 1919. Praha*

Povolání:
Занятость:
Occupation: *student*

Místo určení:
Место назначения:
Destined destination: *Praha*

Vlastní podpis:
Подпись эмигранта:
Signature of holder: *Erik Polák*

V Praze dne *10. 7. 1945.*

Měsíc ve Skuhrově pro mne představoval svým způsobem součást, nikoliv však ještě ukončení, období označeného jako doznívání lágru. Zvláštní období, kdy minulost sice fyzicky skončila, ale s bezprostřední naléhavostí zasahovala do přítomnosti, prostupovala jí a nedovolovala dosud úplně se od dřívějších událostí osvobodit. Tak či onak se tento stav projevoval u všech nebo alespoň většiny navrátilců a u navrátilců židovských měl nepochybně ještě své zvláštní rysy. Co jej tedy vyvolávalo, jak se projevoval?

Na prvním místě to byla přirozeně smrt blízkých, někdy nejbližších lidí, která se teď definitivně potvrzovala a s níž se musel každý svým způsobem vyrovnat. Spojitost teď už s neexistujícím lágrem se ale udržovala i přítomností těch, kteří přežili. Všude se daly slyšet stále nové zlomky příběhů a zážitků, nutfících srovnávat a vzpomínat na ty vlastní. Také denní život nedával na před-

chozí věznění zapomenout. Každý byl alespoň zpočátku odkázán na různé podpory a příspěvky. K jejich obdržení a vůbec k jakémukoliv uchycení se musely vyplňovat ležstra, získávat razítka, potvrzení, průkazy. To vše znovu připomínalo minulost, navazovalo na ni. „Pan Erik Polák, propuštěn z koncentračního tábora Friedland, byl u nás lékařsky vyšetřen a shledán bez známek infekčního onemocnění a beze vší,“ sděluje o mně zpráva Karanténní záchytné stanice z 28. května 1945. A první, co jsem musel udělat po návratu ze Skuhrova, bylo opatření registračního průkazu (repatriační legitimace). Má datum vystavení 10. července 1945.

Obecně šlo o to všechna provizoria brzy ukončit, vstoupit do proudu „normální“, každodenní činnosti se školou či zaměstnáním, s běžným koloběhem rodinného života. Vrátit se ke všem dřívějším morálním zásadám. Odsunout ty hodnoty, které se v lágru a bezprostředně po něm prodraly na první místo v žebříčku – jídlo, ošacení, spánek. A také se naučit a znovu podrobovat společenské kázní v podmínkách, kdy vynucované a drastické kázně táborů měl každý z nás plné zuby. To všechno dohromady si ale vyžadovalo jistý čas potřebný k novému zapojení do života, jehož mechanismy navíc – právě po dlouhé době provizoria a izolace – nebyly vždy jednoduše a jednoznačně pochopitelné.

U židovských repatriantů patřilo k nejběžnějším tehdejším starostem, také spojuj-

cím minulost a přítomnost, shánění dřívějšího majetku. Nemám teď na mysli otázky restituční podniku, podniků, obchodů apod., které někteří z nich dříve vlastnili. To je úplně zvláštní otázka. Jde o osobní věci a zařízení bytů, uschované před německými rekvizicemi u některých arijských přátel a známých. Podnikl jsem s maminkou několik takových „navrátilců“ návštěv a převážně jsme byli úspěšní. Z hlubin různých skladišť se na denní světlo znovu vynořil maminčin jídel-

Karanténní záchytná stanice
zdravotně-sociální komise Zemského Výboru
Praha II, Sokolská 54, Tel. 572-28

Čís. 119

Lékařská zpráva.

Příjmení: *Polák Erik*

nar. *5. 11. 1919* bytem *Praha*

propuštěn(a) z koncentračního tábora v *Friedland*

byl(a) u nás lékařsky vyšetřen(a) a shledán(a) bez známek infekčního onemocnění a beze vší.

V Praze, dne *28. 5.* 1945.

Vedoucí lékař: *[Signature]*

ní servis, různé dekorační předměty, nějaké koberce, šatstvo, pár šperků, přístroje (včetně pozůstatků otcova válečného obchodování), ale třeba i staré fotografie a dokumenty. Ti, kdo – jistě ne bez rizika – tyhle věci ukrývali, je nyní většinou ochotné a bez nároků na odměnu vraceli. Byli však i méně radostné případy. Jednoho červencového dne jsme zamířili do Libně, kde v domku za vysokou venkovní zdí žil bývalý vedoucí mého skautského oddílu, bratr Doucha – Brdoucha. (Teď se tedy ukázal smysl jeho někdejších častých návštěv.) Jen jsme vkročili do bytu, začala celá shromážděná rodina vykřikovat, jak hrozně utrpěli válečnými událostmi, a že všechno, co nám uschovali, jim Němci zabavili. Nevěděl jsem, co tam naši vlastně uložili, ale jen jsem se trochu rozhlédl. Nemýlil jsem se. Stáli jsme v naší vlastní libeňské kuchyni, jen přetřená na jinou barvu. Kolikrát jsem si ji v lágru u kontrolorského stolu kreslil. Byli by ji od nás určitě i tak dostali, vždyť jsme nyní v Rybné měli jinou, ale mamince šlo zřejmě o další věci, které teď jednohlasně zapřeli. Konečně, kdo mohl vědět, že se právě „jejich židé“ vrátí. Kývnul jsem němě na maminku a beze slova jsme odešli. Více než ztracené věci mě mrzela jiná ztráta. Zmizely iluze o skautské poctivosti a čestnosti, k níž nás kdysi Brdoucha tak přesvědčivě vychovával.

K projevům onoho polágrového přechodného období patřilo také ne úplné a ne okamžitě splynutí s okolím, tj. tím okolím, které neznalo a neprožilo to co my, které si však o našich osudech rádo nechalo vyprávět. To povídání někomu, kdo nic podobného nezažil, bylo najednou stále obtížnější. Lítost a soucit nás začaly ponížovat. Ještě hůře se snášelo, když někdo dal třeba nepostizitelně najevo, že asi přeháníme a kdoví jak to vlastně všechno bylo. Také o Terezíně se jen obtížně mluvilo. Někomu se třeba zdálo, že život tam vlastně plynul jako úplná idyla. (Konečně dodnes jsem přesvědčen, že Terezín ve svém celku, ve své úplnosti, vnitřní rozpornosti a nejednoznačnosti, je vlastně nesděl-

telný. Že při veškeré snaze lze vydat svědectví vždy jen o některé jeho stránce, a že i když se tyto různé stránky složí dohromady, stejně nezasvěcenému úplně věrná představa nevznikne.)

Myslím, že všechny tyto věci, stejně jako zpřetrhaná předválečná přátelství a nově navázaná přátelství terezínská a lágrová, způsobovaly, že mnozí z nás se v prvních poválečných měsících nejraději pohybovali ve společnosti sobě podobných, stejným způsobem postižených vrstevníků. Tady bylo všechno jasné. Jeden druhému rozuměl i bez řečí a dlouhého vysvětlování. A to, co kdo zažil, si všichni ostatní mohli (i když třeba neradi) promítat a konfrontovat se svou vlastní zkušeností.

V literatuře byly již vylíčeny příklady toho „ghetta v nás“ i obtížné cesty z něj. Někteří tuto cestu ani neuměli nebo nechtěli ujt a raději se rozhodli pro odchod do zahraničí. Nejčastěji za oceán nebo do Palestiny, kde chtěli na minulost rychle zapomenout a začít znovu jako čistý, nepopsaný a nepoznamenaný list. A nechyběly ani případy osobních tragédií u lidí, kteří se po návratu různě zklamali a dospěli k názoru, že tíhu nově nabyté svobody, lišící se poněkud od jejich koncentračnických snů, vlastně nedokáží unést.

K mému vlastnímu „přechodovému období“ a terezínským vazbám patřila také snaha dopátrat se něčeho o osudech škidovského časopisu VEDEM a případně se postarat o jeho využití a důstojné uložení. Měl jsem štěstí. Hned v prvních týdnech po návratu do Prahy jsem se dozvěděl, že časopis existuje. Podle té zprávy jej zachránil Zdeněk Taussig, jediný ze škidovců, který zůstal až do konce války v Terezíně. Tehdy se také vrátil můj terezínský kamarád Honza Boškovic–Boške. Ještě před odjezdem do Skuhrova jsem mu uložil, aby zjistil, kde se Zdeněk Taussig nachází. Když jsem se vrátil, znal už Boške jeho adresu. Dostali s rodiči hospodářství na okraji Prahy, ve Střešovicích, a můžeme je jít navštívit. Zdeněk nás přijal radostně. Vyprávěl, že časopis uschoval v kovárně za Magdeburskými kasárnami, kde jeho otec pracoval jako kovář a kam se po rozpadu ŠKID sám přestěhoval. To nejdůležitější nám však nemohl ani ukázat, natož předat.

Jak se ukázalo, měl v té době časopis od něj vypůjčen Ota Klein, bývalý vedoucí L 417. „Vrátil se,“ řekl Zdeněk, „chce co nejrychleji dokončit okupaci přerušena studia a časopis mu slouží jako jeden z materiálů pro doktorskou disertaci.“ (Byla to ona citovaná práce „Vliv koncentračního tábora na etický charakter židovské mládeže“.) Dohodli jsme se jen, že jakmile Ota VEDEM vrátí, Zdeněk se se mnou spojí a budeme uvažovat, co s časopisem podnikneme. O nikom dalším, kdo by se ze ŠKID vrátil, jsme tehdy nevěděli. Zdeněk se už ale neozval a já, později pohlcen vírem jiných událostí, jsem nenašel znovu příležitost nějak ho urgovat. Pak jsem se někdy v roce 1946 nebo 1947 dozvěděl, že i s rodiči odjel do Spojených států a nabyt jsem přesvědčení, že časopis odvezl s sebou. Uchoval jsem si ho téměř dvacet následujících let. Tím spíše, že jsem se občas doslechl, jak v zahraničních publikacích vyšly o VEDEM různé zmínky.

V druhé polovině pětáctýřicátého roku jsem také, právě v té vylíčené snaze pohybovat se co nejvíce mezi starými známými, navštěvoval často domov židovské mládeže v Belgické ulici 25. I když se teď nenazýval sirotčinec, zůstal jím snad ještě více než dříve. Rodiče jeho chovanců zahynuli v osvětivských plynových komorách nebo v jiných

vyhlazovacích táborech a oni zde nyní měli přestupnou stanici buď k opětovnému zařazení do běžného života, nebo k vystěhování do jiných zemí. Vedoucím Belgické se stal Ota Klein, který tak vlastně pokračoval, samozřejmě v odlišných podmínkách, ve své terezínské práci. (Jak vyplývá z jeho disertační práce, uskutečňoval zde současně pro její potřeby poměrně rozsáhlý sociologický výzkum.)

Často jsem se také scházel s Boškem. Uznali mu jeho terezínské vyučení a po složení zkoušek pracoval nyní jako elektromechanik. Brzy jsme se ale rozloučili. Bohatí židé z různých koutů světa si v té době brali do opatrování židovské sirotky a Boške odjel k jednomu z těch zájemců až do Austrálie. Několikrát mi ještě napsal a nadšeně líčil, jak se mu daří. Jeho dopisy, asi schválně, byly napsány na hlavičkových papírech jeho nového otce a nesly mj. vyobrazení medailí získaných dotyčným podnikem na různých mezinárodních výstavách. Snad se má Boške dobře i teď. A snad i on ještě vzpomíná, jak jsme spolu kradli, totiž šlojzovali brambory ve sklepech Drážďanských kasáren.

Myslím, že nejvýraznější projev mého „přechodného období“ spočíval v jevu, který se obvykle nazývá „neví, co se sebou počít“. Když jsem se vrátil ze Skuhrova, byl už nejvyšší čas rozhodnout se, co dál. Mně se ale nechtělo vůbec nic. I když jsem věděl, že to nepřichází v úvahu, nejraději bych se byl jen poflakoval, užíval získané svobody, chodil do divadla a do kina, četl si a nechal svět ubíhat kolem sebe. Jít někam do učení? Do jakého? Vždyť jsem nešikovný. Jít do školy? Do které? O žádnou nemám zvláštní zájem. Gymnázium? A co po něm? Atd. atd. Nakonec jsem si vzpomněl, že mě na židovské škole docela bavila chemie, kterou tam i bez laboratoře, pomůcek i pokusů uměl poutavě přednášet jeden z profesorů. Odešel jsem z Rybné do nedaleké Betlémské ulice, kde tehdy sídlila chemická průmyslovka.

Prázdniny ještě trvaly, ve ztichlé budově prosáklé dávno zapomenutým školním pachem se nějaký život ozýval jen z ředitelny a přilehlé kanceláře. „Pan ředitel není přítomen,“ řekla mi upjaté přítomná úřednice. „Všechno ale můžete vyřídit se mnou.“ Zdvořile jsem se představil, v několika větách vylíčil svou historii posledních let a požádal o zapsání do prvního ročníku čtyřletého studia. Podívala se na mě překvapeně. Pak řekla trochu vlídněji, nicméně s naprostou rozhodností: „Zapišeme vás, i když všechny termíny přihlášek dávno uplynuly. Ovšem s jednou podmínkou. Musíte prokázat, že jste absolvoval čtyři třídy měšťanské školy nebo kvartu na gymnáziu.“ Ta ženská se snad zbláznila, pomyslel jsem si vztekle. A buď mě neposlouchala, nebo vůbec neví, o co jde. Mám jí vykládat, že poslední vysvědčení z takových, na jaká je zvyklá, jí můžu předložit z páté třídy obecné? Nebo že jsem sice pár měsíců chodil do 3. třídy židovské měšťanky, ale o vysvědčení že nic neví? Pokusil jsem se jí všechno ještě jednou vysvětlit, ale zůstala neoblomná. Je jí velice líto, ví, že jsem případ hodný zvláštního zřetele – řekla to přesně s touhle šroubovaností – ale předpisy jsou předpisy a s ničím podobným nepočítají. (V tomhle bodu měla vlastně pravdu. Tehdy skutečně neexistovala žádná centrální směrnice jak a do kterých školních ročníků zařazovat mládež vracející se z koncentračních táborů. Všechno záleželo na rozhodnutí jednotlivých ředitelů.) Ať si tedy udělám čtvrtou měšťanku, dodala úřednice, a přihlásím se za rok. Pak už mě určitě přijmou.

Po téhle zkušenosti jsem už neměl sílu o něco dalšího se pokoušet a udělal jsem to,

co mi ta nafoukaná paní uložila. Na měšťánské škole v Sanytrové (nyní nám. Curieových) ulici Starého Města mě přijal pan ředitel Antonín Žufníček, starý národovec, který nyní na počest slavných dnů chodil ve vyššívané rubašce. Samozřejmě, prvního září mohu nastoupit do jednoročního učebního kursu – jak se tehdy poslední třída měšťánské školy nazývala. Stalo se. Tím datem pro mě, alespoň co do vnějších rysů, v podstatě skončilo přechodné období mezi lágrem a svobodou. Měl jsem znovu maminku a několik dalších příbuzných. Bydlel jsem. Netrpěl jsem hladem a měl to nejnужnější na sebe. A teď jsem také zahájil pravidelnou každodenní činnost. Život mohl začít psát své další stránky.

nová strana

Do školy jsem nastoupil se špatnými pocity. Cítil jsem se ponížěn a zahanben malou zvučností nového působiště, o němž jsem raději nikomu příliš mnoho nepovídal a na přímé otázky odpovídal s mnohoznačnou vyhybavostí. Noví spolužáci mi připadali jen jako hejno rozjívenců. Byl jsem sice nanejvýš o dva roky starší než oni, ale proti úrovni jejich zkušeností jsem si připadal jako vetřák stařešina. Chovali se ke mně ovšem s určitou úctou a ve třídě jsem se rychle stal, podle svého názoru, naprosto oprávněně uznávanou autoritou. Učitelství, tehdy ještě sestávající převážně z mužů, ve mně vyvolával další negativní nálady. Měřil jsem všechno minulostí a v jejím světle se mi téměř všichni jeví jako společenství malicherných zlostnatělců, o jejichž požadavcích jsem si myslel něco jako „vaše starosti na mou hlavu“.

Hned po zahájení školního roku se volila třídní samospráva a s jakousi samozřejmostí jsem se stal jejím předsedou. Bral jsem to vážně, hájil zájmy třídy, ale s metodami, kterých jsem k tomu používal, se asi žádný z těch učitelů ve svém dosavadním pedagogickém působení nesešel. Když se jeden z nich zase v něčem – jak se mi zdálo – hnidopišsky vyžíval, nevydržel jsem to, vstal, a za nadšeného, i když tichého souhlasu celé třídy prohlásil: „Pane učiteli, takovéhle výchovné a vyučovací metody do školy vůbec nepatří!“ Jen zalapal po dechu a jeho ohromení nad mou drzostí dosáhlo takového stupně, že se ani nepokusil mě potrestat.

Své sebevědomé vystupování jsem si dovoľoval nejen proto, že jsem prožil víc než ostatní, nejen proto, že jsem byl předsedou samosprávy a že vlastní učení mi nedělalo žádné potíže, ale také proto, že jsem za sebou od prvních dnů školy cítil podporu třídního učitele Josefa Láta. Toho jediného jsem uznával. A také jemu jsem nějak padl do oka. Dlouze se mnou diskutoval o způsobech vedení třídy, o tom, jak z ní udělat skutečný kolektiv, o metodách práce samosprávy. Něco z jeho nadšení a cílevědomosti mi připomínalo Eisingera. Konečně byl asi v jeho věku, netajil se tím, že učitelství na měšťánské škole nepovažuje za svůj konečný cíl a hlavně byl hrdý na své členství v komunistické straně.

Asi měsíc po začátku školního roku jsem s ním a dalšími členy samosprávy řešili po vyučování nějaké otázky třídního života. Stál jsem blízko něj a na klopě kabátu se mi svítil odznak předválečného Hagiboru. Dal mi ho někdo v Belgické, nebo jsem jej snad někde našel a teď ho nosil jako připomínku dřívějších časů. „Co to máš?“ zeptal se najednou Lát, s pohledem upřeným na ten odznak. Několika slovy jsem mu to vysvětlil.

„Hm,“ protáhl nespokojeně. „Patřila by ti tam spíš hvězda se srpem a kladivem. Takové jako ty právě teď naše strana potřebuje.“

Šel jsem domů a přemýšlel o jeho slovech. O tom, co nyní komunisté chtějí, jsem toho příliš nevěděl. V ponávratovém shonu a ruchu mi šlo spíše o uspořádání nejzákladnějších záležitostí než o sledování politických problémů. Ale teď jsem se až pokáral. Cožpak jsi zapomněl, o co šlo ve ŠKID? A myslíš snad, že by KSČ dovolila, aby se koncentráky někdy opakovaly? Myslel jsem na to ještě několik dalších dnů. Teď, když se denní události vcelku dostaly do svých přirozených kolejí, jako by ty dvě učitelovy věty vyhmátly, obnažily a připomněly něco, co v mém myšlení zanechala minulost a co tam asi zůstávalo právě v očekávání podobného okamžiku. Zakrátko jsem Látovi sdělil, že jsem uvažoval o tom, co mi řekl, že souhlasím a půjdu se přihlásit na okresní výbor. Potěšeně přikyvoval hlavou.

Okresní výbor KSČ v tehdejší Praze I a V se nacházel na rohu Železné ulice, hned vedle domu, kam jsem chodil do židovské školy. Sekretariát sestával všeho všudy ze dvou vzájemně propojených místností v první patře. Jedna, špatně osvětlená, sloužila spíše jako příruční sklad tiskovin, plakátů, různých propagačních materiálů. V druhé seděl tajemník a dva či tři další pracovníci aparátu. Vstoupil jsem tam, vyrušil tajemníka z nějakého jednání. Přesto se mi chvíli věnoval, a když vyslechl mou žádost o přihlášku, zeptal se: „Kolik je ti let?“ „Skoro šestnáct,“ odpověděl jsem. Po tváři mu přelétlo něco jako náznak úsměvu. „Až ti bude těch šestnáct doopravdy, přijď znovu. Dříve tě vzít do strany nemůžeme,“ prohlásil potom. „Ale měl bys vstoupit do SČM, jestli jsi to ještě neudělal. Zatím čest práci, soudruhu.“ „Na shledanou,“ odpověděl jsem a myslel to doslova. Zdejší atmosféra se mi docela líbila. Ještě na schodech jsem si slíbil, že se tu za pár týdnů zase objevím.

Když jsem to někdy koncem listopadu udělal, měl na mě tajemník více času. Pamaťoval se ještě. Asi mu tam šestnáctiletí uchazeči nechodili zase tak příliš často. „Proč vlastně chceš vstoupit do naší strany?“ zeptal se, když vytáhl přihlášku ze skříně. „Byl jsem za války tři roky zavřený, a nejlepší lidi, které jsem tam poznal, byli komunisté. A také si myslím, že KSČ nedopustí, aby se něco takového ještě někdy mohlo stát.“ Zdálo se, že ho ta odpověď uspokojila. Dal mi ještě pokyny k vyplnění přihlášky, sehnání ručičtelů, a rozloučili jsme se.

V těchto týdnech a měsících druhé poloviny roku 1945, kdy na pořadu dne vystávala už zase především budoucnost, dala o sobě nicméně znovu a pronikavě vědět i rodinná minulost. Byl jsem asi už dost starý a zkušený, abych se mohl dozvědět některá dosud pečlivě strážena tajemství. „Zítřka bych s tebou ráda jela do....,“ řekla mi jednou odpoledne maminka a jmenovala městečko v okolí Prahy. „Máš tam bratrance, kterého ještě neznáš.“ Podíval jsem se na ni vytřeštěně. Z rodinných zátočin už dříve vyplulo leccos, o čem jsem neměl ponětí, ale nový bratranec – to snad bylo přece jenom moc. Ve znatelných rozpacích mi maminka vysvětlila, že strýc Jirka kromě svého oficiálního manželství měl fakticky ještě jedno. Druhý domov našel právě v tom městečku u paní Magdaleny Králové, s níž vychoval i svého dalšího syna Gustíka (smyšlená jména), o čtyři roky mladšího než já. Miloval obě ty ženy tak, že nikdy nedokázal od jedné z nich odejít. „Paní Králová,“ dodala ještě maminka, je formálně provdaná, ale s panem Krá-

lem, svým úředním manželem, nežije. On má jen podkrovní světničku v jejich vile a samozřejmě dobře ví, jak se věci mají. Stejně tak i Gustík zná pravdu a má rád jen svého skutečného otce, i když ten už nežije.

Položil jsem několik vyjevených otázek a dostal na ně odpovědi. Paní Králová se za války skvěle chovala, poslala Jirkovi do Terezína oklikou dopisy a vzkazy a samozřejmě i balíčky. To u ní strávil Kája těch několik ponávratových dnů, kdy o něm nikdo nic nevěděl. Šel do městečka pěšky, v naději, že tam třeba najde Jirku nebo alespoň zprávu o něm. „A co teta Herma?“ zeptal jsem se nakonec. „Neví to, a nikdo z nás neměl nikdy odvahu jí to říct. Ani ty to nesmíš udělat.“ Slíbil jsem. Druhý den jsme s maminkou odjeli navštívit nemocnou a špatně chodící paní Královou a Gustíka. Letmo jsem se s ním seznámil. Měl sice ve tváři řadu jemných rysů své matky, ale celková podoba s Jirkou a Slávkem přímo bila do očí. Za této i dalších zřídkačných návštěv jsem se v té vile vždycky pohyboval s divnými, dvojakými pocity, které mě neopustily ani později.

Z Jirkova života měla v tehdejších obdobích význam ještě jedna skutečnost. V Barclay se obnovila výroba plnicích per, předchozí stav asi 90 zaměstnanců zůstal zachován, a majitelem se spolu s jedním z dřívějších společníků, rovněž repatriovaným z koncentračního tábora, stal Kája. Půl dne vždy trávil na židovské obci, půl dne v Jindřišské ulici. „On to Barclay zdědil nebo co?“ zeptal jsem se jednou maminky. „Ne,“ odpověděla. „I když skutečným vlastníkem byl před válkou s dalšími společníky Jirka, úředně byl jako majitel zapsán Kája. Vypočítal, že to tak bude daňově výhodnější a chtěl tím Jirkovi pomoci. A teď mu vlastně jen Barclay vrátili.“ Nevycházel jsem z údivu a nevěděl, že to hlavní překvapení mě stále ještě čeká.

V jednom podvečeru jsem hrozně spíchal. Snad do kina, snad za jinými záležitostmi. Neměl jsem čas ani se najít. Právě jsem s maminkou v kuchyni vyjednával, že se navečeřím, až přijdu, když vešel Kája a zapojil se do řeči. Podle něj jsem neměl nikam chodit, stejně jsem pořád hrozně rozlitaný. Mám raději zůstat doma, v klidu se najít, a pak se třeba učít. (Kája byl tehdy mým poručníkem, a když pro nic jiného, tak už pro tohle se jeho slova nedala brát úplně na lehkou váhu.) Podíval jsem se tázavě na maminku. „Proč by nemohl jít do kina,“ zastala se mě. „Vždyť se brzy vrátí.“ „Já bych jenom nechtěl, Valerie, aby pro samé vedlejší zájmy to s ním jednou dopadlo jako s jeho otcem,“ pronesl Kája zřetelně. Přesto jsem dělal, že nic neslyším a po urychleném maminčině souhlasu zmizel. Druhý den jsem to ale nevydržel. „Co to ten strejda včera povídal o tatínkovi?“ zeptal jsem se při první příležitosti. Podruhé v krátkém období za sebou se maminka ocitla v rozpácích a ztěžka mi prozradila skutečnou historii otcova konce, jak se jí ona sama dozvěděla po návratu z lágru.

Toho 21. listopadu 1941 otec zdaleka nešel na Staré Město náhodou. Nikoliv náhodně, ale plánovaná byla i jeho návštěva v bytě té paní, údajně snaživě zachránkyň. A u ní také zemřel. Bůhvíjak, ale první se to dozvěděl Kája. Na policejním komisařství v Josefovské ulici podplatil všechny, kteří s tou věcí přišli do styku a hlavně toho úředníka, který nás potom přijal. S jediným cílem – aby nám neřekli pravdu. Pak si i Kája vymyslel tu pohádku, vyprávěnou o den později na rodinném shromáždění. (Teprve v tomto okamžiku, po čtyřech letech, mi došel onen přesně zapamatovaný policistův výrok: „Neplačte paní, nestojí to za to.“) Ptal jsem se na podrobnosti, ale maminka vlastně nic

víc nevěděla, ani se nesnažila nic dalšího vypátrat. Nezdálo se, že by jí to po tom časovém odstupu, a po všem, co mezitím prožila, ještě nějak hlouběji zasahovalo.

Také já jsem se přes všechny ty neočekávané novinky přenesl koneckonců celkem lehce. Nechtěl jsem si hrát na soudce a nechci to dělat ani nyní. Hlavní aktéři těchto příběhů jsou dávno, většinou desítky let mrtví. A jestliže zde dnes – bez radosti – obracím zažloutlé stránky jejich životních kronik, jsem si dostatečně vědom, že v paměti těch, co přežili, se zachovaly a mohly zachovat jen špičky z ledovce skutečných dějů a událostí. Přál bych si, aby staré příběhy, do nichž zde dávám nahlédnout, byly pochopeny jako kamínky z přepestré, složité a k zamyšlení vybízející mozaiky života, která si většinou nelibuje v jednoduché přímočarosti – i když se nám to tak někdy mylně jeví.

Jedno přesvědčení však tehdy ve mně všechny tyto objevy a odhalená tajemství přece jenom posílily. Povzbudily už dříve vzniklou snahu žít v dalších letech co nejsamostatněji, nezávisle, a rozhodovat si, pokud to bude jen trochu možné, o svých záležitostech sám. Uvidíme ještě, jak rozporné výsledky mi později to úsilí přineslo.

Momentálně jsem s napětím očekával, kdy a jak se projeví odevzdání vyplněné a doručené přihlášky do KSČ na okresní výbor. Dočkal jsem se v lednu. Pozvali mě na schůzi 6. místní organizace KSČ v Praze I–V, která se koná dne 1. února 1946, jak stálo na cyklostylovaném formuláři. Dostavil jsem se přesně. Když přišlo na přijímání nových členů, byl jsem jediný. Postavil jsem se a poslouchal, jak předsedající čte můj životopis a vyjádření ručitelů. Pak jsem ještě přidal několik vět, podobných jako jsem před časem řekl tomu tajemníkovi. Přijali mě bez připomínek a s potleskem. „O tvém zapojení do práce si brzy promluvíme, soudruhu,“ řekl mi na rozloučenou předseda a blahopřál k přijetí.

Vracel jsem se do Rybné ze zakouřeného staroměstského hostince. Šel jsem tmavými a studenými ulicemi, ale zdálo se mi, že se vlastně vznáším kousek nad zemí. Doprovázela mě Valtr Eisinger, Pepek Stiassny, Iba Blaskopf a kousek přede mnou se nepřestávala v květnovém slunci a větříku vlnit rudá vlajka z dokořán otevřené brány friedlandského lágru. Bylo mi téměř na den šestnáct let a tři měsíce. Zamíloval jsem se a nepochyboval, že je to láska na celý život.

Překročil jsem práh a vstoupil na jeviště.

nová strana

Dodatek

Anabáze v Dolním Slezsku

To je příběh skupinky židovských žen, které byly s velkými transporty na podzim z roku 1944 deportovány z Terezína do Osvětimi, přežily Mengeleho selekci a v dalších týdnech se ocitly v Kurzbachu (nyní Bukolowo), jednom z mnoha malých koncentračních táborů ve Slezsku. Tehdy ovšem ještě netvořily žádnou skupinu, dokonce se ani všechny navzájem neznaly. Dohola ostříhané, v oblečení s obrovskými pruhy nesmyitelné olejové barvy patřily k šedé mase kurzbašských vězeňkyň. Z přibližně tisící členného osazenstva lágru žilo asi 600 žen v bývalé stodole bez oken, s neustále otevřenými vraty, aby sem šel nějaký vzduch a případně i trochu světla. Nicotný pocit tepla zde obstarávala jediná

čadící kamínka. Chodily na zemní práce. Kopaly zákopy a panzergrábeny, o nichž Němci pošetile věřili, že je ochrání před ruskými tanky. Později, když země zcela zamrzla, přenášely v lese těžké kmeny poražených stromů. Denně šlapaly devět kilometrů zpátky.

V tom všem se jejich osud samozřejmě podobal osudu jiných žen v jiných koncentračních táborech. Historie, o níž tady jde, začala až v lednu 1945. Z celé oblasti evakovali tehdy Němci koncentrační tábory, každým dnem začínaly nové transporty a pochody smrti. Kurzbachu určili evakuační pochod ve směru koncentrační tábor Gross Rosen na 22. ledna. Na revíru, lágrové marodce, leželo tehdy asi šedesát žen neschopných chůze. Dostaly slib, že pro ně později přijede autobus a pak se tábor začal vyklíňovat. Ještě v krátké vzdálenosti od Kurzbachu uslyšely však pochodující ženy ozvěny střelby a později k nim strážní dopravili ženy, které se v táboře staraly o pohřbívání mrtvých. Ještě s hrůzou v očích o překot vyprávěly, jak po odchodu kolony dostaly příkaz vykopat jámu. K ní dozorcí přivlekli nemocné ženy z revíru a do jedné je postříleli. Strachem omráčené hrobačky začaly jámu zaspávat a loučily se se životem. S určitostí čekaly, že nyní dojde na ně. K jejich velkému překvapení se tak nestalo. Strážní je naopak rychlým krokem hnali za transportem, kde se teď jejich zpráva bleskově rozšířila.

Pochod klopýtavě pokračoval do večera a po přenocování v nějaké prázdné stáji i další den, kdy odpoledne dorazil do městečka Wohlau. Velitel kolony zde povolil krátkou zastávku, během níž vyhlásil: „Dnes se ještě půjde 25 kilometrů. V této vzdálenosti se bude vyhazovat do povětří most, přes který musíme přejít. Kdo už dál nemůže, ať se přihlásí. Zůstan zde do zítřka a pak pojedete dál autobusem.“ Nechal nastoupit jednotlivé setniny a otázku opakoval. Začal setninou, v níž stála Erna Poláková (ta, jež mi větší část tohoto příběhu na podzim 1987 znovu a podrobněji vyprávěla, ale nikoliv moje příbuzná) s vysokou horečkou a sotva se držící na nohou. Teď si dodala odvahy, vystoupila a řekla esesákovi: „Pane veliteli, já opravdu dále nemohu. Všichni ale víme, co se stalo s revírem – a tomu jste také slibovali autobus. Mám tedy zůstat, nebo ne?“ Komandant odpověděl pythicky: „Co bude zítra, nevím. Ale když zůstanete, vyspíte se a nikoliv na zemi.“ Dříve než si Erna stačila tento mnohowsmyslný výrok přebrat, došlo už v setninách k živelnému pohybu. Tvořily se hloučky diskutujících, mnoho žen vystupovalo z řady s výkřiky, že chtějí zůstat, setniny se rozpadly a vypukl zmatek. Ranami rákoskou a střelbou do vzduchu zjednal komandant a dozorkyně pořádek. Opakovalo se, že zůstat mohou jen skutečně vážně nemocné, které by kolonu zdržovaly. Budou zapsána jejich čísla a později pro ně přijedou. Nastalo individuální vyjednávání.

Mezi ženami prožívajícími zde ono trýznivé a riskantní rozhodování se nacházela i moje maminka Valerie Pollaková se svou neteří, mojí sestřenicí Evou Sternschussovou. Obě prošly tři měsíce předtím na rampě v Osvětimi selekcí a zvláště u maminky mělo Mengeleho „rozhodování“ dosti pohnutý charakter. Předstoupila se svou sestřenicí Martou, Evinou matkou – přesně tak, jak jsem je předtím zahlédl na osvětimské rampě. Mengele ukázal Martě na jednu, Valerii na druhou stranu. Nevěděly ovšem, že gestem jeho ruky v elegantní rukavičce je Marta odsouzena k okamžité smrti a Valinka k podmíněnému odkladu. Obě prosily Mengeleho, ať je nechá pohromadě. Dovolily si zcela pevně se držet za ruce. Těžko říci proč je Mengele s kavalírským úsměvem nenechal jít spolu

– do plynu. Místo toho si dokonce, proti svému zvyku, sáhl na židovku. Valinku od Marty odtrhl a herdou do zad jí poslal na cestu prozatímně živých. Na tu se dostala i Eva a později dorazila s tetou jedním transportem i do Kurzbachu.

Teď ve Wohlau chtěla jít maminka dál. Smrt žen z revíru jí připadala jednoznačně výstražná a neměla ani dost vůle ani dost energie k dohadování se strážemi. Eva ale v tomto okamžiku projevila rozhodnost. Spíše intuicí vycítila, že různé zastrašující řeči dozorkyň jsou především blafováním, že pokud Němci vyjednávají, nechtějí asi ty, které zůstanou, zastřelit, a že ve všeobecném chaosu těžko už najdou sílu a možnost se pro ně vrátit. Přesvědčila o tom i tetu a obě se přihlásily mezi neschopné dalšího pochodu. Při zapisování čísel Eva prohlásila, že je herzkrank. Dostala od dozorkyně příkaz zout si boty a dát je jedné z těch, co budou pochodovat dál. S úspěchem však otálela, poodcházela a manévrovala, až se větší část kolony dala znovu na cestu a na boty již nedošlo. Ta, již se měly odevzdat, zůstala „neplánovaně“ také a Evina neochota jí pravděpodobně zachránila život. Pokud je známo, vrátilo se po válce z těch, co pochodovaly dále, jen asi 45 žen. Ostatní došly sice do Gross Rosenu, ale z největší části tam zemřely na úplavici.

Ve Wohlau zůstalo teď asi padesát žen, které se odhodlaly přihlásit a jimž to strážé povolily. Pod dozorem je odvedli do místního prázdného baráku. Dostaly polévku a směly ulehnout. Zamkli je. O dalším vývoji událostí se ve směsi optimismu mohly jen dohadovat. Ale již sám fakt, že je zatím nechávali naživu, skýtal jistou nadějí.

Ještě v hluboké noci je probudili a nařídili vystoupit. Vyšly ven a ke svému překvapení uviděly v měsíčním světle vystupující obrysy jiné evakuační kolony, čítající asi dva tisíce lidí. Nikoliv však koncentračníků. Byli to zajatci, totálně nasazení a snad i jistý počet německých civilistů. Ženy z Kurzbachu se k nim připojily a kolona se dala znovu na pochod. Šla až do odpoledne, koncentračnice ve zvláštním útvaru, i když se v noci předtím snažily rozptýlit mezi ostatní. Za úsvitu je snadno znovu zahnali do odděleného houfu.

Při průchodu neznámou vesnicí se velitel transportu rozhodl židovky zbavit. Svou vyčerpaností zřejmě všechny zdržovaly. Proč je ale rovnou nezlikvidovali? Snad zapracovala německá subordinační pedanterie – nebyly v přímé podřízenosti nového velitele – snad naopak jistá ležérnost, spojená s blížícím se koncem války a dezorganizací evakuace, snad i určitý ostych střílet ženy před zraky tolika nekoncentračníků, snad to všechno dohromady. Nikdy se to nedozvíme – ale výsledná skutečnost zůstává skutečností. Kurzbašské odvedli před jedno z vesnických stavení a poručili čekat. Ostatní se znovu vydali za svým neznámým cílem. Teď tam skupina židovek stála najednou bez dozoru a nevěděla, co se vlastně má dít dál. Proslechlo se ale, že v domě bydlí místní starosta a že právě jemu je velitel transportu přidělil k další dispozici a příkazům.

Po chvíli, v tomto příběhu poprvé, ale zdaleka ne naposled, vstoupila na scénu Elvíra Nassauová. Jak uvidíme, hrála později právě tato dívka v celé anabázi prakticky hlavní úlohu a je proto namístě blíže ji představit.

I když Elvířina rodina pocházela původně z Polska, před válkou žila v Brně a odsud také přišla do Terezína. Nyní bylo Elvíře 18 let a ani ostříhaná hlava a lágrové útrapy nemohly úplně setřít její neobyčejnou krásu. Ale ještě výrazněji upoutávala pozornost

svými vlastnostmi. Energická, neobyčejně podnikavá, často vyzývavého a lehkomyšlného chování. V Terezíně přivykla přízni a obdivu mužů a tuto přízeň opětovala i provokovala. Ráda také manipulovala svými – i mnohem dospělejšími – okolím a navzdory jejímu mládí se jí to kupodivu dařilo. Pod vlastním jménem Elvíru málokdo znal. Měla bratra jménem Naftali a podle něj jí nikdo neřekl jinak než Naftalínka.

Do Osvětimi šla Naftalínka podivným řízením německého osudu sama – bez rodičů a bez bratra. Již ve vlaku se sblížila s Ernou Polákovou, která dodnes vzpomíná na Naftalínčinu mimovolnou zásluhu o Ernin hladký průchod Mengeleho selekcí. Hned po vystoupení z vagonu na osvětimské rampě si krásné Naftalínky povšiml jeden z asistujících pruhovaných. „Kolik je ti let?“ zeptal se. Když slyšel, že osmnáct, důtklivě ji upozornil, ať to už nikomu dalšímu neřeká. Má prohlašovat, že je jí dvacet tři. Erna pak na jeho další dotaz odpověděla, že je jí třicet osm. To už si dva roky ubrala, ale dostalo se jí poučení, že vlastně má jen dvacet osm. „Mne samotné by si tam na rampě samozřejmě nikdo nevšiml,“ říká dnes Erna „ale s Naftalínkou jsem hned na začátku dostala životně důležitou radu“. S pomalu postupujícím útvarem se nakonec dostaly před Mengeleho. Naftalínka se i za těchto okolností dívala vyzývavě a ruce ponechala v kapsách. Na Mengeleho otázku: „Wollt ihr laufen oder fahren?“ zvesela odvětila, že obě klidně poběží pěšky. Selekcce skončila úspěšně.

Před starostovým domem teď Naftalínka rezolutně prohlásila: „Nechte to na mně, jdu dovnitř.“ Její nepřítomnost netrvala dlouho. O čem si se starostou povídala, se už nedozvíme, ale když vyšla, mávala vítězně kusem papíru a vykřikovala: „Má už prdel v kalupu, nakládá si na vůz koberce a porcelán a nechce s námi mít nic společného. Ale napsal mi tohle lejstro.“ Z lejstra se vyklubalo potvrzení, jehož obsah měl v dané situaci přímou senzační charakter. „Skupina protektorátních příslušnic“ – stálo zde – „se vrací do protektorátu. Žádám, aby jim byl všude poskytnut nocleh a strava.“ Podepsán starosta, obecní razítko.

V tomto okamžiku získalo těch padesát žen přešlapujících v mrazu před starostovým domem svobodu. Svobodu problematickou a dvouznačnou, uvážíme-li okolnosti, za nichž se to stalo, jejich vzhled, koncentračnický úbor, téměř holé hlavy a skutečnost, že to vše se odehrávalo v předtuše blízkého příchodu fronty, neodhadnutelného průběhu bojových událostí, mezi něž se mohly nejrůzněji přimotat. Ty z nich, které pocházely z Československa, neměly samozřejmě o situaci v protektorátě zprávy, ale bylo jim jasné, že bez styků, spojení a spolehlivých osob, které by se jich ujaly, se tam nemohou jen tak vrátit. Rozhodnutí co dál proto všechny zatím odložily. Odebraly se do sálu místního biografu, kde jim po přečtení starostova potvrzení povolili přenocovat. Ráno se pak vytvořily tři skupiny s odlišnými záměry. Polské příslušnice se rozloučily a odešly neznámo kam. Asi se pokusily dostat do původních domovů. Ze zbylých Čechů se pak vydělily komunistky, rozhodnuté přece jen se ihned vrátit do protektorátu. Některé z nich tam měly – jak říkaly – známé mezi členy ilegální KSČ a dospěly k pevnému přesvědčení, že ti se o ně postarají. Daly však jasně najevo, že účast celé zbývající české skupiny by pro toto dobrodružství byla příliš riskantní a nereálná. (Pokud je známo, těmto děvčatům se opravdu návrat do protektorátu podařil a zbytek války úspěšně přežily.)

Nakonec tedy zůstalo devět žen, jejichž jména se před dalším pokračováním sluší

zaznamenat:

Valerie Pollaková	- 44 let
Truda Kendeová	- 43 let
Erna Poláková	- 41 let
Truda Guttmannová	- 26 let
Hana Kleinová	- 24 let
Eva Mautnerová	- 20 let
Soňa Mautnerová	- 19 let
Elvíra Nassauová (Naftalínka)	- 18 let
Eva Sternschussová	- 17 let

Rozhodly se, že půjdou vstříc frontě – aniž ovšem věděly, kde by měla být a bez potuchy, že se před tímto cípem Slezska zastavila a válka zde skončí opravdu až ve svých posledních dnech, 8. a 9. května. Doufaly, že najdou ruské vojáky, přihlásí se jim a s nimi se pak dostanou do Prahy. Vydaly se na cestu stále opuštěnější krajinou, s prázdnými staveními evakuovaného obyvatelstva, místy, jež němečtí civilisté většinou již opustili, která se však doposud nestala bojištěm. Vyhýbaly se hlavním cestám, vojenským útvarům a transportům a občasným zvědavým hlídkám se prokazovaly starostovým papírem. Zatím to vycházelo. Nikdo se však neodvažoval předpovídat, jak dlouho to tak zůstane.

To už ovšem měly civilní oblečení, ukořistěné v opuštěných domech, kde přespávaly, a nadevše důležité šátky, zakrývající hlavy s jen velmi pomalu dorůstajícími vlasy. Jak se zdá, na neustále přítomné a hrozící nebezpečí si pomalu začaly zvykat. Také fronta stále nepřicházela, a tak se v některých domech docela příjemně zabydlely a zůstávaly tu i delší dobu. Záleželo to hlavně na množství jídla, které tu mohly sehnat. Naftalínka byla i nyní nezměrně podnikavá. Nedalo jí žádnou práci seznámit se s vojenským lékařem útvaru umístěného poblíž jednoho z jejich dočasných „domovů“ a získat od něj léky pro dosud nemocnou a málo pohyblivou Ernu Polákovou. Po nich se její stav začal postupně zlepšovat.

Takhle to šlo až do počátku března. Tehdy přistihl nějaký Němec „zásobovačky“, jak s hlukem honí zatoulanou slepici, aby z ní připravily oběd. Spustil křik a výhrůžky. Když jdou do protektorátu, ať tedy táhnou a nepotulují se u fronty. Kdoví co jsou zač a on už si to pořádně zjistí. Nečekaly a rychle se vydaly na další cestu. Hned na příští zastávce, u dolnoslezského městečka Liegnitz, však padly na zvláště neodbytnou kontrolu. Naftalínka pronesla připravenou legendu: „Jme totálně nasazené Češky, při evakuaci jsme ztratily kolonu a teď se chceme dostat do protektorátu. Ve zmatku jsme o všechno přišly, včetně dokladů.“ Tentokrát jim ještě uvěřili. Snad proto, že skutečná pravda byla příliš fantastická, než aby někoho napadla. Ale samotnou skupinu teď zase začal ovládat větší strach. Atmosféra zřetelně houstla a donekonečna protahovat vytvořené provizorium se už zdálo nad jejich síly.

Na tomto místě je důležité vědět, že vězeňkyně v Kurzbachu robotovaly vlastně pro německou firmu Bartold. Prodávání vězeňské pracovní síly podnikům vyrábějícím pro válku patřilo jak známo k běžné nacistické praxi. V čele Bartoldových podniků stáli SAmáni a pro jejich různé filiálky pracovali vedle vězňů i zajatci různých národností

a totálně nasazení – mimo jiné i z protektorátu. Ukázalo se, že v Liegnitzu je jedna z poboček této firmy a naše skupinka se dohodla, že se tu pokusí svou existenci nějak legalizovat. Jako vždy ujala se iniciativy Naftalínka. Před bartoldovskými kancelářemi nechala kamarádky čekat a srdnatě vešla dovnitř. Dlouho o sobě nedala vědět a čekání začalo být nekonečné a skličující. Konečně se objevila – v povznesené náladě, s patrnými stopami vypitého alkoholu a zavelela: „Holky, narovnat se, půjdete se představit.“ To už se ale za ní objevili dva opilí SAmani a Naftalínka vesele repetila: „Was hab_ ich Ihnen gesagt? Jsou to silná děvčata a štramandy.“ Později se ukázalo, že Naftalínka zopakovala legendu o totálním nasazení a ztracených dokladech a navíc přidala jednu polopravdu – pracovaly pro firmu Bartold, a protože původní pracoviště již neexistuje, hlásí se zde znovu do práce. Řetěz neověřitelností pokračoval. Přijali je, zaregistrovali a zakrátko vydali i pracovní průkazy. Některé si přitom změnilly svá příjmení židovskými znějící jména. Konečně kontrolovat to nikdo nemohl. Teď jim ale především vykázali vzhled přes dvůr místnost k přespaní a oznámili, že zítra je zařadí do práce.

Úplná jednodušnost však mezi SAmany zřejmě nepanovala a stín podezření zůstával. Naše skupina brzy ulehla na zemi v určené místnosti, zhasla a usnula. Spánek netrval dlouho. Ozvaly se rány na dveře, vřítel se SAman, o němž věděly, že se jmenuje Kusch. V jedné ruce držel pistoli, ve druhé rozsvícenou baterku a řval: „Ať se během tří minut přihlásí ta, co je špiónka a sabotérka. Jinak postřelím všechny!“ Rozespálé ženy se na něj dívaly jako na přízrak. Že by se všechno prozradilo? Ale proč se má přihlásit zrovna špiónka? Netušily, že předtím v celém objektu přestalo svítit světlo a opilí SAmani zřejmě usoudili, že to má na svědomí některá z nich. Uplynula strašná minuta. Ze slámy na níž ležela, se ve spodním prádle vztyčila Naftalínka a ječela: „Herr Kusch, mir können Sie doch glauben..... žádná špiónka mezi námi není.“ Neudělalo to žádný dojem. Ústí pistole nadále mřilo na vyděšené ženy a světlo baterky je nepřestávalo oslepoval. Kdoví jak by to dopadlo, ale ještě před uplynutím oněch tří minut se zdola ozval křik, že se opět rozsvítilo. Kusch beze slova vypadl a zbytek noci proběhl už klidně.

Ráno skupinu odvezli do vesnice Wolmsdorf v bezprostřední blízkosti Liegnitzu. Bylo zde malé odloučené pracoviště. Asi dvacet totálně nasazených Čechů, nějací francouzští zajatci.....celkem asi 40 mužů. Valinku určili, aby pro všechny vařila. Nadřela se sice, ale také najedla a mohla svým trochu přilepšovat. Ernu, stále ještě postonávající, nechali zatím doma, tj. v místnosti, kterou jim určili u místních obyvatel. Trudu Kendeovou odveleli do vesnice Nieder Baumgarten . Přidělili ji tam jako služebnou na místní zámek, v němž se usadil jakýsi vojenský štáb. Ostatní kopalý spolu s Čechy a Francouzi zákopy a již známé panzergrábeny.

Ve vlastní záležitosti nastal nyní přechodný oddech. Svým způsobem byly legalizovány, měly – i když jen pracovní – průkazy, zajištěné jídlo a ubytování. Nebezpečí prozrazení, byť stále přítomné, ztrácelo přece jen svou bezprostřední naléhavost. S českými dělníky i francouzskými zajatci se rychle spřátelily, některé navázaly snad i více než přátelství a čeští hoši, i když nakonec věděli, o co jde, byli zticha. Několik jich ještě před koncem války zmizelo a jeden z nich vyřídil vzkaz Erminým příbuzným, že žije a je v pořádku.

Zdá se, že stav poměrného klidu příliš nevyhovoval dobrodružné Naftalínčině pova-

ze. Asi jí také vadilo, že není takovým středem pozornosti, jakým si přála být. Teď si vzpomněla na obrázek zámečku Nassau, nalezený za předchozího putování v jednom opuštěném domě a pečlivě ukrytý v ranečku osobních věcí. Na potkání začala tvrdit, že pochází z nassauského rodu, že je vlastně Grafin von Nassau a předváděla namalovaný zámeček jako důkaz. Velitel liegnitzských SAmanů, jemuž se velice líbila, jí to snad i trochu věřil. Pak ještě pro zvýšený efektu inscenovala pokus o sebevraždu, po němž jí velitel poslal společně s Evou Mautnerovou na pracoviště ve vedlejší vesnici. To vše se odehrávalo zhruba do poloviny dubna. Pak došlo ke zlomu. Osmnáctého dubna se Erna zdržovala na ubytovně. V otevřených dveřích se pojednou objevila Valinka, která tou dobou měla být v kuchyni. Šla podivně toporným krokem, měla zsinanou tvář a křečovitě staženými ústy šeptala: „Jdou za mnou gestapáci. Přišli na to, že jsme z Auschwitzu a že jsme utekli při evakuaci. Chytli na silnici Naftalínku a Evu.“ To už ale muži v holínkách a kožených kabátech vtrhli do místnosti a rozkázali: „Šátky dolů!“ Nezbylo než uposlechnout. Krátké vlasy, jen takové jaké do té doby stačily dorůst, představovaly důkaz nad důkazy. Totálně nasazeným dělnicím vlasy dohola nestříhali: „Utekli jste z Auschwitzu,“ řvali gestapáci. Erna se pokusila zopakovat známou legendu. Nevzali ji vůbec na vědomí. To, čeho se ženy z Kurzbachu musely celou dobu obávat, co je ve vědomí i nevědomí nepřestávalo strašit, stalo se teď syrovou skutečností.

Zcela autentický průběh událostí předcházejících gestapáckému nájezdu se už nepodaří zrekonstruovat. Nesporné je, že Naftalínka na novém pracovišti měla vztah s německým vojákem a prozradila mu, že je židovka. Zdá se však, že on tuto skutečnost nenahlásil – alespoň ne hned. Naopak – opatřil Naftalínce kennkartu nějaké jiné osoby. Kritického dne šel s Naftalínkou a Evou Mautnerovou po silnici do Liegnitzu. Kennkartu měl u sebe. Přesného účelu této cesty se můžeme jen dohadovat. Chtěla se tu snad Naftalínka dát vyfotografovat, aby se cizí kennkarta doplnila pravou podobenkou? Na silnici zastavila celou trojici nekompromisní hlídka a od děvčat žádala doklady. Děvčata předložila jediné, které měla. Pracovní průkazy od Bartolda. Nebyly uznány za dostatečné. Pak se měl legitimovat voják. Podle dané verze mu při hledání vlastních dokladů vypadla v rozčilení z kapsy cizí kennkarta. Stala se ihned přesvědčivým důkazem, že něco není v pořádku. (Ale nemohlo to být tak, že propadl panice a disciplíně a sám učinil doznání ještě předtím, než se kennkarta vůbec objevila?) V každém případě začal ihned ostrý výslech. Při něm Naftalínka přiznala, že je židovka a dodala, že v okolí jsou ještě další. Pak už události nabraly rychlý průběh.

Gestapáci soustředily ženy ve Wolmsdorfu a před zraky zdejšího shromážděného osazenstva je nahnali na auto. Někteří čeští dělníci přihlíželi se slzami v očích. SAmani z Liegnitzu se tvářili krajně rozpačitě. Také oni nemohli očekávat zrovna pochvalu za to, že naletěli a židovky dříve neodhalili sami. Automobil se pomalu, s neznámým cílem rozjel. Nemusíme mít příliš rozvinutou fantazii, abychom si dovedli představit, na co asi těch devět žen myslelo, co každá z nich prožívala. Vždyť o blízkém konci války teď už opravdu nemohlo být pochyb. Komu by se chtělo dostat se právě teď do rukou gestapa a po týdnech naděje znovu cítit bezprostřední dech smrti? Celou cestu se zmítaly mezi strachem a jiskérkami optimismu. Ostatně příliš daleko je nevezli. Auto zastavilo ve Waldenburgu. Zde zavřeli všechny do jedné cely místního liduprázdného vězení. Napja-

té očekávání pokračovalo. Ale ke všeobecnému překvapení se ani druhý ani další dny nic nedělo. Nikdo se o ně nestaral, nikdo je nevolal k výsledkům. Jen nějaké jídlo jim zvenku přinášely stráže. I Naftalínka znovu ožila a ostatní jí snad ani nedělaly velké výčitky. Až na závěrečný krach a selhání měla o ně přece také zásluhy. Rozhodující jim připadalo, že dosud dobře fungující stroj německého bezpečnostního mechanismu začal už přece jen – všechny příznaky tomu nasvědčovaly – vynechávat. Že by zde dožily ve zdraví konec války? Stroj však, i když s poruchami, stále ještě běžel dál. Po týdnu, 24. dubna, je vyvedli a znovu převáželi. Tentokrát do Freiburgu, kde je znovu uvěznil. Zde také začaly výsledky. Již předtím se dohodly, že ty, co si změnila jména, u nich zůstanou. Teď rozechvěně očekávaly, co od nich budou chtít vědět, zda třeba nedojde k mučení. Ale výsledky byly jen krátké a dosti formální. Vlastně bylo všechno předem jasné! Erna prohlásila vyslychajícímu: „Chtěly jsme přežít.“ Reagoval na to replikou, odpovídající pokročilému datu. „Vy to přežijete,“ pronesl pomalu, „aber ich nicht.“ Snad se v něm probudila pozdní lítost.

Kromě stručného výsledku se ani ve Freiburgu vlastně nic nedělo. Ale za další týden, 1. května, je schutzpolizei ještě eskortovala vlakem do Marzdorfu. Byl zde malý ženský koncentrák, umístěný v prostorách textilní továrny, kde vězeňkyně současně pracovaly. Zde se konečně kurzašské ženy dočkaly 9. května osvobození. I zde od osvoboditelů slyšely: „Vezměte si od Němců, co chcete, a jděte domů.“ Šly. V Marzdorfu se rozdělily a domů se dostávaly jednotlivě nebo ve dvojicích. Eva šla s tetou Valinkou, Erna s Trudou Kendeovou. První pozdravy domova jim dal Trutnov, přes nějž se vracely. Ale to všechno je už zase jiná historie.

nová strana

Po válce se naše skupina už nikdy v plném počtu nesešla. Brzy se také začala zmenšovat. Naftalínka odešla asi za rok do Palestiny, Eva Mautnerová později do USA, Soňa Schwarzová se provdala do SRN. Valinka zemřela v roce 1953, Truda Kendeová v roce 1987.

Jejich příběh jsem v hrubých rysech znal od roku 1945, kdy mi ho maminka vyprávěla za situace, kterou jsem popsal. Tehdy ale bylo všechno příliš čerstvé, válečné historie se valily ze všech stran a konečně za rozhodující jsem považoval, že se vrátila maminka, že jsme se zase našli, ať tomu předcházelo, co chtělo. Proto jsem jejímu líčení nevěnoval tolik pozornosti, kolik si zasloužilo. Nezeptal jsem se také na potřebné podrobnosti. Když jsem mnohem později pojal úmysl napsat Kapitoly, nepochyboval jsem, že anabáze v Dolním Slezsku v nich musí mít své místo. Spoléhal jsem na to, že všechna bílá místa (a těch bylo více než toho, co jsem věděl) mi doplní sestřenice Eva. Ukázalo se však, že válečné zážitky a smrt obou rodičů v plynových komorách jí způsobily trauma takového stupně, že ani po více než čtyřiceti letech nenašla sílu mi o nich podrobně vyprávět. Podvědomě se také snaží, jak jsem pochopil, vůbec tyto věci z paměti vymazat. Proto mi poskytla jen pár zlomkových údajů.

Hlavním zdrojem informací se tak pro mne stala Erna Poláková, kterou mi Eva pomohla najít. Je to stará nemocná paní – v době, kdy souhlasila s mou návštěvou v jejím

rozděleném a studeném vinohradském bytě, jí minulo již 83 let. Nemoc u ní způsobila i částečné ochrnutí lícního svalstva, takže mluví jen s obtížemi a řeč jí působí velkou námahu. Její duševní stav je ale perfektní. Udělala všechno, co bylo v jejích silách, aby mi anabázi plasticky vylíčila. Kdysi to odmítla Ludvíku Aškenazymu, který chtěl celou tuto látku literárně zpracovat. Nyní zřejmě již sama cítí, že takový příběh nemůže patřit jen blednoucím niterným vzpomínkám.

Neumím psát beletrii a nechci se o to pokoušet. Proto jsem také k získaným informacím nic nepřidával, nic si nevymýšlel. Nic ovšem nemohu dále ověřovat nebo dodatečně rozšířit. Ale i když jistě mnohé chybí, i když některý detail setřel závoj času a něco se snad v maličkostech odehrálo jinak, o základních faktech není nejmenších pochyb a mluví sama za sebe.

Teprve po rozhovoru s Ernou mi došla ona podivuhodná symbióza tragiky s prvky komična, šťastných i nešťastných náhod, lidské statečnosti i slabých chvil, která je v tomto příběhu obsažena. Je mnohotvárný a nejednoznačný, jak to dovedou vyfabulovat jen uzlové body našeho života. Vím příliš málo, než abych mohl podrobněji soudit a hodnotit úlohu jednotlivých postav (i když hlavně Naftalínka po tom přímo volá – ale to bych napřed musel mluvit s ní). Chtěl jsem jen přidat nepatrnou částečku do obrazu, z něhož je složena tvář posledních měsíců druhé světové války. Myslím, že si to pohnuté putování těch devíti terezínských žen zaslouží.